ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 5 (4) қазан-желтоқсан 2018
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми
журнал

2018, № 5 (4)

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

электронный научный журнал

2018, № 5 (4)

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

electronic scientific journal

2018, № 5 (4)

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы
Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Казахстан)

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БжҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы
Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәліққызы
Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы
Жауапты хатшы:
Раушан Жәлиқызы
Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович
Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна
Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна
Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы
Ответственный секретарь:
Раушан Жәлиқызы
Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:
Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich
Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:
Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna
Scientific Editor:
Kozybayeva Makhabbat Malikovna
Editor:
Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich
Executive Secretary
Raushan Zhalikyzy
Technical secretary:
Khumarzakh Altynbek

Abdallah al-Nouimat
Al-Farabi Kazakh National University

ISLAM, IRAN AND CENTRAL ASIA AFTER THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION

Abstract. In this article, the author describes the current religious situation in the countries of Central Asia. The author also considers the level of influence of Islamic countries like Iran on the religious situation in the region.
Key words. islam, religions, religion influence, spiritual relations, history of religions

Абдаллах ал-Нуимат
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ИСЛАМ, ИРАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КЕҢЕС ОДАҒЫ ҚҰЛАҒАН СОҢ

Аңдатпа. Мақалада автор қазіргі Орталық Азия елдеріндегі діни ахуалға сипаттама беріп, Иран сияқты ислам мемлекетінің осы аймақтағы діни ахуалға қаншалықты ықпал етіп отырғандығын зерделейді.
Түйін сөздер: Ислам, дін, Иран, діни ықпал, рухани байланыстар, дін тарихы.

Абдаллах ал-Нуимат
КазНУ имени ал-Фараби

ИСЛАМ, ИРАН И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ ПОСЛЕ РАСПАДА СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Аңдатпа. В данной статье автор характеризует современную религиозную ситуацию в странах Центральной Азии. Также автором расматривается уровень влиянии исламских стран как Иран на религиозную ситуацию в регионе.
Ключевые слова.Ислам, религия, Иран, религиозное влияние, духовные связи, история религии.

Introduction

With the collapse of the Soviet Union, the Iranian leaders repeatedly proclaimed that their country has the potential to spread to Central Asia as a proponent of Islamic values. In addition, Iran is trying to introduce itself as the leader of the Islamic world.

But in the time of the collapse of the Soviet Union and the formation of independent states in the post-Soviet lands, the Islamic revolution was taking place in Iran, and the implicit concept of the issuance of the revolution was destroyed. It is difficult to imagine that in those years, among the political and political leaders of Central Asian countries, he found the notion of the word of one of the Iranian thinkers, Jalaluddin Farsi: "We established the Islamic revolution in Iran and turned it into a revolution Islamic world knows our duty ... After the Islamic Revolution in Afghanistan, the real Islamic world will begin ... We will raise the Third Islamic Revolution in Central Asia. " [1].

The statement by former Foreign Minister Ali Akbar Velayati was also silent. He pointed out that the collapse of the Soviet Union and the dissolution of communist ideology had created a kind of ideological vacuum, and Iran should fill this vacuum with its ideology. It is clear that in Central Asian countries nobody wants to enter such a Islamic stateWith the understanding of these conditions and with the prediction of the potential reaction of the radical Soviet ideology of the secular and secular leaders of Central Asian countries, the Islamic Republic of Iran, with a more targeted and purposeful purpose than its predecessors, hastened the active use of the policy and ideology of the Islamic Revolution in relations and There are no relations with the countries of this region. For this reason, despite the fact that the idea of the Iranian Revolution in 1979 in its external appearance was to issue Islamic ideology in its holy form.

Iran's religious leaders gradually refrained from theorizing and pragmatism into extremism and joined the advocates of a balanced Islamic form. At the moment, the invitation to issue the Islamic Revolution is not a primary means of establishing partnership and cooperation with Central Asian governments. Officials of Iran have officially announced a policy of distance from spreading the ideas of the Islamic Revolution in the region. Kamal Kharrazi, Iran's envoy to the United Nations, who had worked hard to strengthen the talks between Iran and Central Asia between 2005 and 1997, stated that Iran was to establish good neighborly relations with Central Asian independent states Hopes for any political and ideological pressures [1].

Iran-Russia co-operation in the context of the civil war in Tajikistan and the steps taken to resolve and discipline political issues only on the basis of a clear plan between them in order to refuse to issue the Islamic Revolution to the Asian region Central became possible. The common position on the issues and problems of

combating religious extremism unites the governments of Central Asia, Iran and Russia. It should be noted that the threats and dangers of religious extremism allegedly stem from the Taliban's extreme Taliban movement in Afghanistan. In addition to these factors, it should be noted that, based on the militancy that has taken place in the Central Asian region, Religious and non-religious leadership is also clearly criticized. Religious extremism can not be viewed as a democratic opposition. As the incidents of the Tajik civil war period, the events of Andijan in 2005 and the color revolution in Kyrgyzstan, the extremist actions of extremist religious movements were considered to be totalitarianism, in which the dishonesty of the democracy of non-religious states and of many states National and multinational. In this regard, it must be said that it is a threat to terrorism based on distorted interpretations of religious norms and also in the struggle for warfare by extremist religious groups-trained and equipped with modern equipment for the mandatory replacement of democratic institutions by institutions Religious and religious beliefs. The positions of Iran and the governments of Central Asia about the events in Syria are also close and close, where Syrian friends seem to be demanding the introduction of democracy in this country. As it is clear, real and real help to pseudo-gangs An opposition military is provided by extremist terrorist organizations such as al-Qaeda and others that have led to disagreements and extremist religious regimes instead of non-religious ones in countries such as Tunisia, Libya and Egypt [3].

Now, in Syria, these "friends" do not conceal their goal of forming a caliphate. Iran, along with Russia, China and Central Asian states, condemned the invasion of terrorists and extremists and at any price received from the legitimate government of Bashar al-Assad Unfortunately, sometimes the texts of the Helsinki Documents, the Paris Charter, the Copenhagen Declaration of 1990 and the European Security Charter, which relate to the pursuit of religious and ideological reasons, are interpreted by international organizations in the light of the legal considerations of ethnic minorities. Along with these factors, extremism does not always belong to racial or religious minorities. When talking about Central Asia, for example, there is an incorrect interpretation and understanding of the truth that, as a result, measures are taken to revive the rights of ethnic minorities and to defend the leaders of extremist religious groups that use The forms and methods of terrorist attempt to achieve their ambitious political goals [4].

There is no doubt that the revival of religious space in the countries of Central Asia is satisfactory for Iran, albeit with the understanding that this is happening in the minds of the inevitable reforms. This is even evident in the less Islamicized region of the Kyrgyzstan region, where during the years of post-Soviet development the process of intensive formation of the Islamic religious space began. For example, the growth of the number of mosques during the years 2005 - 1991 from 39 to 1613 is quite tangible. Even if there were not even an Islamic educational institution in 1991, there are currently 6 Islamic universities and 43 schools. Young people who complete religious education even have increased abroad. Many graduates of religious educational institutions after returning to the country have been thinking about it and are trying to convey ideas and ideas of political Islam and extremist beliefs to their fellow citizens. As the number of religious institutions and the revival of religious education in the country increase, religious propaganda also expands.

Since Kyrgyzstan has a moderate Islamist tradition, the majority of those who are mainly teaching religious religious schools are from the Sunni region of Egypt, Turkey, Jordan, Saudi Arabia, Kuwait and other countries. To be At the same time, in Kyrgyzstan, the non-public representatives of some foreign religious-political organizations such as Populus al-Islam (Pakistan), "Islam the Taliban crowd" from Afghanistan, etc. were also active in carrying out hostile propaganda against the current This caused instability in the country. Recently, the Hizb ut-Tahrir-al-Islam party has expanded in Kyrgyzstan. The party is declared illegal in Kyrgyzstan. Hizb ut-Tahrir-al-Islam's activities have focused on the corpses that are trying to revive ideas and thoughts on the formation of the Islamic caliph, especially in the south, where the majority of the faithful are Uzbeks. Now in Kyrgyzstan, there are several religious organizations supported by extremist organizations. The type of activities of the Muslim clerics and the recruiting of some extremist Islamic organizations has led Kyrgyzstan's government structures to try and control Islamic clergy. This control and monitoring included the transparency of the activities of clerics, such as their lectures in mosques, teaching in religious educational institutions, familiarization with their religious books and propaganda, and controlling the relations of clerics with activists of Islamic organizations, which was recently considered illegal. Their relationship to participatory trade with the presence of employers from the Arab and Iranian countries is also monitored and their travels abroad, including Iran, which in recent years has become one of the most visited countries for residents of the Central Asian region, especially for clerics Islamic transformation is controlled. It is not a coincidence that the Kyrgyz model of attracting Islamic clerics to intellectual currents could be sought in Central Asian countries, especially in countries that are far superior to Kyrgyzstan in terms of Islamism. It is clear that these conditions are positively evaluated in Iran, a country that is precisely following the religious conditions in the region and is trying to influence peacefully in these cultures [5].

For Iran, a combination of non-religious and religious rule, as it has happened in Tajikistan, is more acceptable. In this country, 99 percent of its adult population are considered Muslim, and one third of them regularly provide the essential Islamic traditions. In the post-Soviet period in Tajikistan, religious organizations were formed

with political orientations. In this country, the Islamic party of the resurrection is in legal condition. The Islamic Party of the Resurrection was the only Islamic Party in the Central Asian region, which had a large participation in the country's presidential election, and this showed its high electoral potential. Unfortunately, after this incident, Tajikistan's Islamic countries entered into a heated conflict with the heads of state that the conflict left them out of the country's political atmosphere for seven years. The Tajik conflict was a long and tumultuous one, but in the summer of 1997, when Iran returned to legal political activity and signed a peace agreement and a national agreement with the country's government, it became normal. It is noteworthy that the guarantee and guarantee of this agreement were between Russia and Iran.

Iran's role in this process can be positively evaluated, since its observers have steadily monitored the implementation of the agreements and, by following this point, did not allow the non-religious government to press on the Islamic Republic anew, because This would have led Tajiks to extremism and lead to their proximity to the terrorist groups in Central Asia, which is by no means consistent with the tactic of Iran's cooperation with Tajikistan, and this could be a busy dialogue. Iranian - Tajik [6].

Now the Islamic Resurrection Party in Tajikistan has low but certain levers in the government. To One of the presidents of this party is the vice presidential post. There are also several key ministries under their control. In addition, the memorandum reached in Tajikistan between religious and non-religious leaders is also shaky. Analysts are talking about a clear contradiction that will eventually collapse in the future of Tajik talks. In the composition of the Islamic Resurrection Party, there are forces insisting on the formation of the Islamic State in Tajikistan. But public opinion polls show that this is contradictory to the opinion of the majority of local residents, and is consequently not optimistic and ineffective. But the situation in Kazakhstan looks different. For the Shiite Iran, it is very difficult to establish religious relations with followers of the Sunni religion of the Hanafi branch of Kazakhstan, because the Cossacks who accepted Islam for centuries adhere to the Qur'anic religious beliefs to some extent with loyalty to the traditional pre-Islamic customs and practices They were mixed up with their ancestors - immigrant Turks - inherited from them. Hajj Ahmad Yasawi (1163-1116), an Sufi thinker living in the current territory of South Kazakhstan, established the coordination of Islamic centers and linguistic traditions in the context of the nomadic tribes. But in Iran, the variant of the local Islam was weakened by the weakness of Kazakhstan's local Islam as a platform for introducing the inner tendencies toward the weak roots of Islamic traditions in the life of the religious leaders of the country. Aside from that, Islam as one of the consequences of the high level of modernization and the policy of inhumanity that was implemented during the Soviet era had long been the subject of social life [6].

That's why in Kazakhstan, unlike other Central Asian countries, such as Tajikistan or Uzbekistan, the process of revival of Islam is much weaker. Islam, as a religion, does not have a significant impact on the accepted political and social trends in the country. Recognizing that Kazakhstan is an inseparable part of the large area of Islamic culture and the Kazakhs have long-standing beliefs about this religion, however, there are some points in this country that the efforts made The ideology of extremist Islam does not have public support for Kazakhstan.

Today there are no political-social parties and Islamic schools in Kazakhstan. In this country, they are deeply concerned that in the event of Islamic extremism, the systematic and integrated racial orientation in the society will be broken apart and the isolation of religious leaders will become more severe. Considering that the Kazakhs are only slightly more than half the inhabitants of the country, in total, only a minority of ethnic minorities remain silent against the Cossacks, and it is impossible to conceive the possibility and probability of conflicts of opinion and competition. This will be possible if the ideas of the issuance of the Islamic Revolution are in any way motivated to revitalize Islam. At the moment, such an outlook is not realistic. But the southern part of the country should not be considered remote from the point of view of the small, but the maximum Muslim area, where the percentage of population and Uzbek residents is high. In recent years, there has been a surge in Islamic extremist propaganda that has led to propaganda by missionaries from Arab countries, Pakistan, Turkey and Afghanistan. There are also a number of religious education institutions with a religious orientation, such as the University of Kazakhstan-Kuwait, Al-Kuwait Orientalism Center, the Kazakh-Arabic International University (all in Chimkent), the Kazakh Institute for Islamology, the Islamic University (both In Almaty) that have been created in recent decades.

Moreover, in Kazakhstan, like other post-Soviet governments, the same factor in the expansion and expansion of relations has linked the danger of the emergence of the impact of Islamic thought that has certain threats to instability. In Kazakhstan, this realistically realizes that excessive proximity to Iran could lead to the undesirable reaction of the West and, first of all, the United States of America, which has an unfavorable relationship with Iran, which seeks this country as a terrorist state. . This is precisely what makes the Kazakh government compels the regularity and level of cooperation with Iran while trying to use positive opportunities for cooperation [7].

Relying on Islam as a coordinating agent in implementing Turkmenistan-Iran cooperation also became groundless. Here, as in Kazakhstan during the Soviet rule, the Turkmen state leaders who believed in Sunni Islam endured secularism. The revival of political space did not allow the beginning of a revival of Islam, although in Turkmenistan it was more evident than the rise of the mosque, the introduction of Islamic foundations into school

curricula, the comprehensive study of the Qur'an, and the expansion of the system of religious education. In the Soviet era, there were only four mosques in the republic, none of them in Ashgabat. After independence, construction of Islamic religious buildings flourished, encouraged and encouraged by the government, and one of the foundations of the stability of the state saw the legitimacy and satisfaction of the society in religion. Currently, there are about 500 mosques in Turkmenistan.

In the mid-1990s, in Ashgabat, the Shiite mosque was also opened, built by Iranians. The number of Iranians who had come to Ashgabat for a short time or a long time was not so high. But the growing number of mosques did not equal the growth and growth of its visitors. A small number of believers came to the mosque for daily ceremonies and prayers, even on Friday.

Niyazov, the first Turkmen president, was unable to eliminate ideological threats for his country. He repeatedly stated that he did not see a room for reviving the ideas of extreme Islam. Nevertheless, since the mid-1990s, the Nazi policies have been subject to a severe constraint, and a state-run and comprehensive management of religious space, which has provoked the concern of Iranian religious activists. For Iranian religious leaders, the fact that the president introduced his needy as a prophet of God was like a ghost and religious deviation. In the largest mosque in the country in the village of Niyazov in the village of Cape Chak in the suburbs of Ashgabat, the walls instead of surahs of the Quran, are quoted from the works of Turkman Bashi " The incident letter is emblazoned. This was because the true Muslims were reluctant to go to it. The dissatisfaction of Iranian leaders leads to a general government control over the religious community of Turkmenistan. In this way, the Supreme Mugh to the current situation is simultaneously the successor to the President of the Council (Council) in the President's religious affairs, and thus automatically becomes a high-ranking member of the government [8].

One of the previous muftis, Nasrallah ibn'Abad Allah, refused to accept Niyaz as the messenger of God, which was consequently deprived of his post and title, and was punished. Such a fate was also found in the translator of the Qur'an in Turkmen language; Haj Ahmad Akhouna, along with his family from Ashgabat, was sent to a local area. According to Niyazov, all translations of the Qur'an were collected and burned by him. This has provoked the anger of Muslims inside and outside the borders, including Iran. However, the religious system of Iran, however, did not intervene in the Islamic religious space in Turkmenistan, although the press of the Islamic Republic of Iran repeatedly wrote a lot about the suppression of Muslim clerics in the country [9].

The religious revival processes were almost active as a consequence of the liberalization of the social space in the post-Soviet period in Uzbekistan. In the early 1990s, President Karimov used this factor to secure victory at the first presidential election in December 1991 and for a massive populist endeavor. But then, from the very beginning of the special Islamic flourishing, governments felt the danger of the rise of Islamic ideology in their country, and in this regard they directly linked it with Iran's influence. But the threats that Uzbeks expressed as related to Islam were evident, not for foreign reasons, but for internal reasons. As analysts believe, these reasons must be attributed not to extreme Islam, but to their incitement and excitement from within, as a product of intrinsic contradictions in politics and socioeconomic policies, which, with their consequences, had a profound decay of the lives of the inhabitants. explained. In this context, the ideas of social justice and equality raised by Islamic thinkers with the support of residents were encountered. It is no coincidence that the apparent growth of Islamic thought in the province of Forkhan, the hills of Uzbekistan, where socioeconomic problems led to the poverty of the majority of the inhabitants. The government reacted to this by taking firm action on taking over and overcoming the rise of Islamic thought and not seeking its causes. The suppression of the measures taken by Islamic activists, high-ranking religious workers and low-level religious leaders by Uzbek leaders led to the formation and establishment of Islamic organizations in the mid-1990s that were active in political slogans. With the absence of real political opposition in Uzbekistan, the Islamists tried to fill the gap.

While Uzbekistan is focusing on repression of Muslims, it also prevents Islam from being pronounced. (Argumnishi, 1988, 114-113). All of this, together with the incidents on the Uzbek border, for Tajikistan, where Islamic elements are one of the main Factors that led the country to a bloody civil war were the motives behind the Uzbek leadership towards concluding a policy of encouraging Islam. In May 1998, a new draft law on freedom of expression and religious institutions was passed that was deterrent and made legislation more rigid in religious matters.

The terms described in many cases affect the development of relations between Iran and the Republic of Uzbekistan. Particularly, Uzbekistan's internal policy of religious relations negatively affects Uzbekistan-Iran relations. The Iranian press strongly reacts to the suppression of Islamic religious activists in Uzbekistan in recent years. In September 2001, the official IRNA news agency released a news release that recorded 800 Muslim-religious harassment in 2002-2001 according to Human Rights. [10].

Islam came to Central Asia after entering Iran. It did not take long before all the regions of Khorasan and the vast territory of Transoxiana became Muslims, and in 680 AD they accepted the tribes and nomads of Central Asia and spread to the Transcaucasian region of the Dagestan tribes within a century of Islam. Islamic culture culminated

in the major cities of Central Asia, such as Samarkand, Tashkent, Bukhara and Khwarizm, and entered the new era. The cultural, social and political conditions of this land under the influence of Islam took on a new situation. Islam in the metropolitan area created such a unity among the nations that was not seen during the time of the Achaemenid rule and Alexander Macedonian domination. Bukhara of Samanids and the Seljuq empire to one of the major centers of culture of the c Hani became his age, and the garrison of the sea (Seihun) was considered to be the midst of civilization and savagery. From this time on, Islam became the dominant center of Central Asia, and since then the comprehensive school of Islam has played a significant role in the history of the region and has brought about fundamental changes in the life of the communities of the region. After converting Islam into a land with Islamic beliefs and close cultural and political ties with Iran. Islam gave the people of this region a new identity [11]. Islamic civilization has promissed radical changes in the roots of social life and the relationships between these communities and societies. Islam led the region to become the center of brilliance of great scholars and scholars, and to focus on other distant regions. Islam and its teachings were so tied to the individual and social life of the region that the occupation of the region by the tsars and the challenges that they created for the people of this land did not make significant changes. During the Soviet period, during the seven decades of suppression of the struggle To replace Islam with a kind of "scientific atheism". The long, but failed, efforts of Soviet leaders to separate the people of Central Asia from their Islamic identity, soon revealed that Islam remains an important part of the region's identity.

After independence, the surviving leaders of the communist era, who were in the wake of the changes they were trying to maintain power in the name of the leaders of national governments, found Salafism their most competing rival. The truth is that the extreme Salafism approach in recent years is the result of the opposition of the Muslim nations of Central Asia to the Soviet imposed and universal identity, and because they have not been able to deliver their strength in years, with the collapse of the Soviet Union and the vacuum of power and ideology created in The region is one of the main actions of Muslims to revive and consolidate their identity by resorting to the same Salafism.

What highlights the extreme Salafism of this region is its identity as an element of their activities. In other words, Muslims in the area who have been forgotten in some way from the mind of the Muslim world after seventy years of Soviet domination attempt to identify themselves with It should be remembered that Iran's influence on the political conditions of the regional governments does not occur secretly and in isolation. Here are the contradictions between Iran and its traditional religious followers: Pakistan, Saudi Arabia, as well as Turkey. In this regard, the idea that the competition between Iran and Turkey is supported and encouraged by the West, and in particular the United States, is very much considered, and it is not hidden from the point of view of the central and central governments. Iran is still from the expansion of the idea Pan-Turkism in the region is fearful. It is clear that Turkey can be the main proponent of these ideas. Moreover, the fears of this country are also confirmed by Sunnis thinking in Central Asia and its support by Islamic movements in Saudi Arabia [12].

Therefore, for these reasons, Iran does not form a long-standing relationship with the countries of the region, which makes it unpredictable. Although it tries to maintain the security of Central Asia, Iran does not penetrate Sunni extremist groups, which are usually supported by Saudi Arabia and some other countries, but does not undermine the security of the region. But the main task of the Islamic Republic of Iran at the current withdrawal stage Of political and economic isolation so that it can maintain its economic-political relations in the countries of the region. It also develops its cultural influence far beyond any political radicalism. Eventually, Iran will try to maintain geopolitical balance in Central Asia while maintaining its honest and honest relations.

The cultural and historical sharing of Iran with the countries of the Central Asian region dates back to a time when the countries of that region shared a common destiny with Iran. In the past, the geographic territory has caused these countries to adapt to the Iranian culture and traditions, so that today many customs and traditions, some of which have been forgotten even in Iran, which created those traditions. But it has remained in Central Asia. The basis of this work is based on positions that are strong enough or firmly established in the Islamic Republic of all Central Asian countries. There is no doubt about the necessity of religion for the people of Central Asia, because this religion is part of the history and culture of their millennia and ancestors and is an integral part of their social life.

LITERATURE

1. (ایسآ ایندرس Serdnia Asia -4 1371 ناتسمز ،زاقفق و یزکرم یایسآ تاعلاطم هلجم ،نویامه لیمکت رصان رتکد ،یزکرم یایسآ تخانش و ایسآ هب یهاگن1 .
2. 35.لسلسم هرامش ،ایفارغج شزومآ دشر ،ردیح ریم هرد رتکد مناخ ،یزکرم یایسآ تالوحت
739. هحفص ،729 ات تابسانم .نارایا خیرات باتک رد جردنم A.Vongabain ی هتشون ،یناساس ی هرود رخاوا رد ناکرت و نارایا تابسانم ،هشونا ،چیربمک هاگشناد شهوژپ ،لوا تمسق ،موس دلج نسح همجرت .لیوب .آ یج .هدنروآدرگ
3. 4- 1371 زییاپ ،130 ی هحفص ،زاقفق و یزکرم یایسآ تاعلاطم هلجم.
4. .هجراخروما ترازو تاعلاطم رتقد تاراشتنا ،نارهت ،هنایم یایسآ یاه تیلم ،(1370)هلا بییح ،یزاریش نسحلاوبا
5. .نافرع ،نارهت ،مارآ لامج مجرتم ،هنایم یایسآ رد دوج راکیپ مالسا – داهج ،(1387) دمحا ،دیشر
6. .رون نازاس هشیدنا تاعلاطم هسسوم :نارهت ،ناتسکبزا یمالسا شبنج ،(1385) فسوی ،نیزم یلاصو
7. .هجراخ روما ترازو ناراشتنا :نارهت ،ینایدابق هژینم و ییاراخب یروکش ناج دمحم همجرت ،مدرم تایحور رب یدمآرد :یزکرم یایسآ ،(1388)متسر ،یروکش و فیرش ،یروکش

8. Human Rights Watch (2004), Creating Enemies of the state: Religious Persecution in Uzbekistan, New York:Human Right Watch.
9. Jonson, L. (2006), Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam, London: I.B. Tauris
10. Khalid, Abeed(2007), Islam after Communism, The University of California Press
11. Piscatori, James (2007), Islam in a World of Nation-State, Princeton, N.J: Princeton University Press.
12. Hunter, Shireen, (Summer 1992) "The Muslim Republics of Former Soviet Union: Policy Challenges for the United States", The Washington Quarterly.

Abdallah al-Nouimat
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ON THE CURRENT RELIGIOUS RELATIONS IN CENTRAL ASIA STATES

Abstract. In this article, the author describes the current religious situation in the countries of Central Asia. The author also considers the level of influence of Islamic countries, such as Iran, on the religious situation in the region.

Keywords. Islam, religions, religion influence, spiritual relations, history of religions.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада автор қазіргі Орталық Азия елдеріндегі діни ахуалға сипаттама беріп, Иран сияқты ислам мемлекетінің осы аймақтағы діни ахуалға қаншалықты ықпал етіп отырғандығын зерделейді.

Түйін сөздер. Ислам, дін, Иран, діни ықпал, рухани байланыстар, дін тарихы.

О СОВРЕМЕННОМ СОСТОЯНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В данной статье автор характеризует современную религиозную ситуацию в странах Центральной Азии. Также автором расматривается уровень влияния исламских стран, таких как Иран, на религиозную ситуацию в регионе.

Ключевые слова. Ислам, религия, Иран, религиозное влияние, духовные связи, история религии.

Introduction

In some geographic and historical sources, the two terms Central Asia and Central Asia have been used synonymously, while the Central Asian term is from a geographical region that is actually the central part of the Asian continent. The five independent states of Central Asia, the Caucasus, the western part of China, Kashmir, Northern Tibet, northern Pakistan, North Khorasan, and Afghanistan make up this part of Asia. In other words, Central Asia introduces the concept of geography, but Central Asia has a conceptual perspective. And the regime in the former Soviet Union used this term to eliminate the cultural and historical identity of this part of the Muslim world [1].

Historically, the region between the two sea rings (Sihoun) and the Amu Darya (Gjhon) of Transoxania, which long served as a major Khorasan, was under the control of the Iranian government. The Transoxiana included two autonomous political units of Khoyat and the Emir of Bukhara. Marw and Tajan were located in the south of the area. From the beginning of the nineteenth century, the Russians began to grapple with the region and seized massacres and hard pressures on the first block of the Kazakh territories. From the middle of the nineteenth century, the Russians continued to dominate over Transoxiana, Fergana Fertile Valley and Khatdan province for 20 years and only allowed Khiva and Bukhara to remain puppet areas. From the end of the nineteenth century to the early 20th century, Turkmenistan was seized by the Russians by attacking the Turkmen tribes and the massacre of the Tekeh tribe in Guk Thipa and surrendering tribes, and the border between Iran and the former Soviet Union was set up in the Ahal order [2].

It coincided with the October Revolution of 1917 and the utilization of communists in the three regions of Central Asia. The territories under the control of the Kazakhs, Khayyat Khanate and the Emir of Bukhara, known as the Russian Turkestan to all of these territories, were known in 1899 as the Turkestan Governorate. The eastern part, under the supervision of the Chinese, was known as Turkestan China, and this colonial nomenclature continued until several years after the Bolshevik revolution. In the culture of the Al-Nisiklopedik of Tsarist Russia, which was regulated between 1890 and 1904, this collection, which had an Islamic identity and dominated the spirit of Iranian culture, was described as Turkestan, and was spoken of in Transoxiana and there is no entry called Central Asia in this collection, but in 1957, when communists published the first Encyclopedia of the Encyclopedia, they first introduced the title of Central Asia. During the first seven years of the sovereignty of the new system, the Soviet leadership maintained the same former administrative divisions that were based not on ethnicity but on the basis of historical and geographical formations, and the government of the whole of the graves turned its name into the Republic of Kazakhstan, the entire Turkestan government It also became the autonomous republic of Turkestan on the same frontiers. The two bureaucratic governments of the Emirate of Bukhara and Khayyat Khayyah were also called the People's Republics of Bukhara and Khwarizm. But this unity of Turkestan was called Khwarizm. But this unity of Turkestan was transitory, and in 1924, Stalin divided the region into six nations on a tribal and linguistic

basis, relying on every nation, so that he would never be willing to unite with another people, and to maintain his identity, the struggle between tribes continued. This process severely undermined the power of the political units and linked them politically and economically to the central government [3].

For the continuation of the riots and seizures in Central Asia, some of the Muslims of the Caucasus and beyond of the Caucasus have been displaced to several thousands of people for several reasons, with the aim of moving thousands of people to these places to avoid the difference between the new settlers and indigenous peoples.

Following the rise of Islam in Central Asia, the development of this religion in the territory of the aforementioned region continued with the development of social traditions, intellectual tendencies and ethnic practices, and the valuable foundations of this religion came from the wild tribes, well-meaning and right people. And the scholars of Fazil. Islam led it to discover the people of Central Asia, and instead of believing in the traditions of ignorance and superstition, idolatry and multiplicity of belief in monotheism. The spiritual power of Islam has brought about the unity of the tribes and resisted them against the influx of the hegemony. The people of this land, with the wonderful flourishing of the religion of Islam, turned to culture and thought, and by breaking the boundaries of ignorance, they showed their intellectual abilities and scientific genius, and the field of transfer of scientific defects among these tribes was interestingly provided. Central Asia, with the benefit of the spiritual blessing of Islam, played an important role in the development of Islamic civilization. The two cities of Bukhara and Samarkand became the birthplace of the greatest scholars of Islamic and Iranian science. At the court of Samanids (in Bukhara), the first historical and religious texts that had good literary aspects, such as the oral history and the translation of Tabari's commentary and Tabari's history, arose. Abu Ali Sina, Farabi, Abu Rishin Biruni, Mohammad Bin Mousa Khwarazmi and dozens of other famous Daneshvarians who have been honored with the honors of the Islamic world and Iran have come from this area. Turning to Islam among the people of Central Asia and other Islamic countries, they created links beyond national, ethnic, historical, and linguistic conventions, and made religious beliefs obscure the political and geographical boundaries. Islam here plays a very valuable role not only as a common religion of the people but also as the most excellent embodiment of national independence and the most important factor in the identity of the people in the political and cultural life of the people. Central Asian Muslims, while tolerating the pressure of communist rule and violent boundaries between the tribes of this territory, as well as between Central Asia and neighboring regions, never fell apart, and Islamic culture was more inclusive, deeper, and deeper than being attacked Unconsciousness and absurd communist propaganda [4].

From the point of view of the communists, the era of Islamic culture in Central Asia has come to an end, and they have gone through this fictitious idea of a very dangerous way to destroy Muslims. The mass exodus, the creation of sectarian differences, the elimination of religious distinctions, the confrontation between religious and ethnic groups, and artificial boundaries, including holistic prophetic propaganda, were methods of combating religious identity [5].

Since 1925, the confiscation of the endowments To analyze the economic potential of religious centers. At the same time, Islamic law (sharia) and religious traditions were attacked and after a few years until 1927, all the traditional Islamic tribunals were abandoned. Religious centers were closed down and around 8,000 schools and religious schools were completely suspended until the end of 1928. On the eve of the bloody revolution of October 1917, there were more than 26,000 mosques in Central Asia, which fell to 1300 bomber in the 1928 barbaric attack, which lasted ten years. At the time of Khrushchev and following his anti-Islamic policy, which began in 1953, the number of active mosques fell to 400.

The number of religious missionaries and clerics at the turn of the year 1927 was about 45,000, and the widespread invasion of 1928 against them began, and massive propaganda aimed at defrauding and credible accusations against them. Some as counter-revolution! And some are spies !! Japan and Germany were wanted and refined. In the relatively unknown period of 1953, the number of clerics fell to about 2,000. All of this was done in order to recognize the Homo Sovieticus, which was devoid of any religious or cultural identity [6]. But these violent political pressures and behaviors had a reversal effect, causing more zeal to Muslims, and Islam It was regarded as a contributing nation to the pressure of the Moscow government. The religious beliefs of the resistance came together and were a clear distinction between the Russians and the Muslims. Even the most part of the social and cultural tradition was not forgotten, and the respect for the elders, dressing and using food with religious attitude remained unchanged. The Marxist regime tried to separate one of the most important Muslim regions of the Muslim world from the corpus of the Muslim world, but the most resistance to Moscow's strategy of destroying the unity of Muslims from the Central Asian tribes took place, and even a group of Central Asian peoples with less cognition Islam was more or less attached to religious issues. With the residence of the exiled Caucasian and Tatars in the territories under their jurisdiction and the constant propaganda of immigrants, Islam became more interested in Islam in the past, and in the struggle against the Russians, the Islamic movements and movements Arranged.

The Ethno Socialzones of Central Asia have been the past four ways of encountering the four civilizations of China, India, the Islamic and Christian civilization, in the Middle Ages were the main commercial centers that are

concerned with the discovery of sea routes by Central Asian landowners in Europe. The trade fell slowly and gave way to farming and animal husbandry. Over 200 years of domination of the tsarist government of Russia and the communist regime brought about major economic and political disasters for Central Asia, which had a negative impact on the development and growth of these countries, and unlike the rich resources and facilities available to them. The attention and reserves are considered to be one of the backward points. The Central Asian military-political Marxist system, the extraction of primary resources on a large scale, Central Asian economic and technological affiliation with central government, the suppression of culture and indigenous institutions, and planning for the production of crops needed by the factories, The boom was open. Zinoviev, a colleague of Lenin in the Soviet leadership in 1920, stated:

"We are not able to survive without the oil of Azerbaijan and Turkestan cotton, and we must get them." [7]

Such political policies and economic pressures led Central Asian countries to face real problems in the aftermath of the Soviet collapse in terms of political sovereignty and independence. Identification of the nationality, and the choice between the government with the effective interference of the agent of religion and the secular system, the conditions of poverty, illiteracy, population growth, the lack of matching political boundaries with the political divisions, the basic difficulties of these countries after blowing the breeze Independence on them. In the case of Central Asia, after the collapse of the Soviet Union in the West, three ideas were taken:

Western-style or Western-type panic of spreading Islam from the same source of Western understanding of Islam as a barrier to modernity.

2. Islam is controlled and removed from the text of the social life of the people.

3- A thought that looks more closely at Islam as a part of human values, but believes that it should be non-political Islamic thinking that none of these reflects the cultural and historical facts and religious beliefs of the people of this system [8].

Dr. Elizabeth Valkiner, of Columbia University, believes the West tends to work in non-Muslim Central Asia and, while lending technology and facilitating entry into the international community, is trying to implement this policy, he adds: If the crisis The domestic state of these countries will become deeper, the support and assistance of the West will not be sufficient, and the Islamic elements will be at the top of political affairs, and therefore the status of religion should be determined in political affairs [9].

Western political observers are heavily intimidated by Iran's political-cultural ties with Central Asia. The political, economic, and cultural quarrels of Central Asia began after the collapse of the Soviet Union under the tricks of the dominant powers. With the selection and emphasis on nationalism, ethnicity, and language, the governments of these countries, with the encouragement and cooperation of Europe and the United States, tried to prevent the spread of Islamic movements and trends and regional unions. On the other hand, the nationalists of Turkey tried to revive their old dream by promoting and promoting regionalist nationalism under the guise of the language and the Turanian land. By raising the issue of developing and supporting the secularization and modernization of Turkey as a popular example of the West, they called for the expansion of the influence of the Islamic Republic of Iran in Central Asia and the possibility of the formation of Islamic regimes in the region. In this regard, extensive efforts are being made to prove that the secular regime is the most beneficial solution, and the opening of the door to the West is the only solution to the problems of Central Asia. Also, in these countries, a homeland war against Islamic movements is underway on the pretext of confronting terrorism and Islamic fundamentalism [10].

The cultural and historical sharing of Iran with the countries of the Central Asian region dates back to a time when the countries of that region shared a common destiny with Iran. In the past, the geographic territory has caused these countries to adapt to the Iranian culture and traditions, so that today many customs and traditions, some of which have been forgotten even in Iran, which created those traditions. But it has remained in Central Asia. The basis of this work is based on positions that are strong enough or firmly established in the Islamic Republic of all Central Asian countries. There is no doubt about the necessity of religion for the people of Central Asia, because this religion is part of the history and culture of their millennia and ancestors and is an integral part of their social life.

Therefore, for these reasons, Iran does not form a long-standing relationship with the countries of the region, which makes it unpredictable. Although it tries to maintain the security of Central Asia, Iran does not penetrate Sunni extremist groups, which are usually supported by Saudi Arabia and some other countries, but does not undermine the security of the region. But the main task of the Islamic Republic of Iran at the current withdrawal stage Of political and economic isolation so that it can maintain its economic-political relations in the countries of the region. It also develops its cultural influence far beyond any political radicalism. Eventually, Iran will try to maintain geopolitical balance in Central Asia while maintaining its honest and honest relations.

REFERENCES

1- مراهچ لصف ،هداز ناضمر دومحم ی همجرت ،نیکویر لیام ،یزکرم یایسآ ناناملسم هلاسم و وکسم تموکح.
2 هرامش ،مدرم و رنه هلجم ،دنواجرو زیورپ رتکد ،رهنلاءاروام نیمزرس رد یرامعم راثآ ی هرابرد دنچ ینخس .150

3- ش تاعالطا همانزور ،یمکح نیرسن رتکد ،هنایم یایسآ و ناریا یگنهرف یاهدنویپ 19769.

4- 89. ات 87 تاحفص ،یوروش نانامل‌سم

5- لاس ،هجراخروما ترازو تاعلاطم رتفد :نارهت ،زافقف و یزکرم یایسآ تاعلاطم هلجم ،"یوروش زا شیپ هرود رد مالسا ییارگ یسایس" ،(1383) نیریش ،رنیکآ 13، هرامش 45.

6. Akbarzadeh, S. (2003), The Islamic Dilemma in Uzbekistan, London: Routledge Curzon

7. Baran, Zeno. Starr, Fredrick and Cornell, Svante (2006), Islamic Radicalism in Central Asia And The Caucasus: Implications for the EU, John Hopkins University, Central Asia And The Caucasus Institute, Silk Road Studies Program Paper.

8. Jonson, L. (2006), Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam, London: I.B. Tauris

9. Abramson, David (2010), "Foreign Religious Education and the Central Asia Islamic Revival: Impact and Prospects for Stability", Institute for Security and Development Policy, Johns Hopkins University.

10. Peker, Gunden (Fall 1996), "Islam in Central Asia", Eurasian Studies, Vol.3, NO.3.

МРНТИ 03.41.01

Soikina N.Yu., Beysegulova A.K.
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

METHODS OF NATURAL SCIENCES IN DATING ROCK ART MONUMENTS

Abstract. The article is dedicated to consideration of some features of applying achievements of natural sciences in archeology, in particular, dating of monuments of art.

Using the methods of natural sciences which development became more active today allows not only to obtain absolute dates for monuments of rock art, but also to reconsider the existing dating, and respectively, to introduce essential adjustment in our representation of history of the most ancient art. The radio-carbon analysis became the most widely used method of dating of monuments of rock painting today.

The fine arts played a special role in life of the ancient people, closely intertwining with religious and mythological ideas that allow speaking about thier syncretism.

Keywords. petroglyph, rock art, absolute dating, radio-carbon method, micro-erosion of chips, comparative analysis.

Сойкина Н.Ю., Бейсегулова А.К.
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

МЕТОДЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ДАТИРОВАНИИ ПАМЯТНИКОВ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению некоторых особенностей применения достижений естественных наук в археологии, в частности, датировании памятников искусства.

Использование методов естественных наук, развитие которых активизировалось в наши дни, позволяет не только получить абсолютные даты для памятников наскального искусства, но и пересмотреть существующие датировки, и, соответственно, внести существенные коррективы в наше представление об истории древнейшего искусства. Наиболее широко используемым методом датирования памятников наскальной живописи стал сегодня радиоуглеродный анализ.

Изобразительное искусство в жизни древнего человека играло особенную роль, тесно переплетаясь с религиозными и мифологическими представлениями, что позволяет говорить о его синкретизме.

Ключевые слова. петроглифы, наскальная живопись, абсолютное датирование, радиоуглеродный метод, микроэрозия сколов, сравнительный анализ.

Сойкина Н.Ю., Бейсегулова А.К.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЖАРТАС БЕТТЕРІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ МЕРЗІМДЕЛУІНДЕГІ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақала жаратылыстану ғылымдарындағы оның ішінде археология саласындағы өнер ескерткіштерінің мерзімделуінің кейбір ерекшеліктеріне арналады.

Жаратылыстану ғылымдарының әдістерін пайдалану жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ескерткіштерінің мерзімделуінің нақты уақытын анықтаумен қатар, бекітілген мерзімін нақтылау үшінде қазіргі күні белсенді түрде дамып отыр сонымен қатар, ежелгі өнер тарихынның мерзімделу уақыты үшінде аса қажет. Қазіргі күні жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ескерткіштерін мерзімдеудегі әдістердің қолданыстағы негізгісі – радиоуглеродтық сараптау.

Ежелгі адамдардың өмірінде жартас беттеріндегі бейнелеу өнері ерекше негізгі орынды алғаны белгілі, ол діни және мифологиялық сенімдермен байланыса отырып, оның синкретизмі туралы да нақтыланады.

Түйін сөздер. петроглифтер, жартастағы бейнелеу өнері, нақты мерзімделу, радиоуглеродтық әдіс, микроэрозия кетіктері, салыстырмалы сараптама.

Introduction

The use of methods of Natural Sciences in archaeological research has a long history, but they have a particular significance for the study of monuments of rock art and in particular, paintings.

Such methods are included radiocarbon dating, x-ray diffraction, paper chromatography, research of micro erosion of chips, optically stimulated luminescence, CR-method and others.

The use of these or other methods is determined to the presence or absence in the drawings of organic substances, various minerals, climatic conditions where the monument exists.

The results of some methods can be considered quite reliable (by radiocarbon, extracted from the components of the paint or overlapping images of mineral deposits with organic inclusions), other methods are only being developed and the prospects of their use are problematic (CR, and etc.), some is seemed to be reasonably rejected (lichenometry), so such methods are used to call experimental [1, p.17].

Using of Natural science method has made a kind of "revolution" in the dating of works of rock art. If during the XIX century scientists could determine their age only presumably, based on far from indisputable and imperfect systems of classification and comparative analysis, the achievements of Chemistry, Physics and Biology allowed to significantly clarify the chronology and stages of development of creativity of early people.

The problem of studying fine arts requires the involvement of research of various scientific disciplines, and, consequently different methods. The position of the monuments of the primitive art in modern archaeology is not well-defined. No one denies their importance for the understanding of cultural and historical processes, but at the same time the identity of visual materials has not yet become the subject of methodological and theoretical analysis, and therefore tangible results in the research of primitive art are obtained mainly by archaeological methods. Analysis, synthesis, comparative and typological analysis permit us to carry Parallels between different monuments of art, revealing their similarities and differences.

Application of Natural scientific methods

For the greater part of the XX century was regarded the most authoritative chronological system of classification of art monuments of the stone age, proposed by the French researchers A. Breuil and A. Leroi - Gourhan. They are both based their concepts on the linear development of art. According to the scheme of A. Breuil was allocated two consecutive cycles in the development of rock art in Europe: aurignac-perigordine and solute-Madeleine. In the middle 60s of the XX century by formulated the classification of images and based on the structural analysis of images, works of Paleolithic art are divided into 4 styles by A. Leroi - Gourhan, replacing each other (primitive period (style 1 and 2, aurignac), archaic period (style 3, late solute), classical period (style 4 ancient, Madeleine), late period (style 4 late, late Madeleine).

However, in 1989 the system of A. Leroi - Gourhan was exposed to serious criticism. The painting in the French cave Gargas were dated by the means of radiocarbon method of Dating 26 820 ± 420 years ago. On the basis of the system of A. Leroi - Gourhan their age was determined to be 8 thousand years older, that is about 34 thousand years ago.

With the discovery of "classical" rock art in the French cave of Shove (in 1994 there was found a painting dated 32 thousand years ago) and Koske (1991), and obtaining a series of dates for paintings in them, arise the question about the validity of the conclusions, according to which primitive art was developed on a single-line scheme with a consistent change of one artistic style to another [2, p.29].

As a rule, absolute dates are defined by radiocarbon analysis on organic residues that are part of the dye used in ancient painting. Radiocarbon dating is the most accurate methods in present time, can only carried out if the composition of dye contains charcoal. This process was extremely difficult because a very large amount of dye was needed for the analysis. Therefore, for research there were taken organic remains, found in layers that overlap the painting, although, this led to large errors in the dating. However such situations were rare.

Later, it became possible to date the pigment itself, which made the image. Nowadays, in determining the chronology of the monument began to use the so-called method of modification of radiocarbon Dating (AMS), which let you do with a minimum amount of colorful material. The size of the sample suitable for radiocarbon dating using a mass spectrometer (AMS C14) is a thousand times smaller than those analyzed by the traditional method of counting the radiation of particles and whose mass ranged from 1 to 3 and up to 10 g. [1]. This method allows holding direct calculation preserved in the excited accelerator sample atoms 14 with the help of the mass spectrometer, and sufficient sample mass of 0.5 mg is enough for carrying out analysis. It was a possible Dating of ancient painting is not from case to case, and need a volume series. The use of radioisotope methods for Dating of ancient painting will play the same revolutionary significance as it has for other ancient objects [3, p.7].

However, with the help of the most reliable AMS method, only the date of death of the plant is determined from which the coal for the pigment was obtained, but not the time of application of the image itself.

If we assume that the wood was burned, and the coal was used for painting, some ages have been already had, it becomes clear that it is possible to accurately determine the age of the paint pigment, but not necessarily the time of painting.

Some paintings within one art complex could be executed by more ancient coal from deposits in a cave. In other cases, they may have been renovated later. It also confuses the picture of the origin of the entire artistic monument [4, p.31]. So, for example, in the cave Cunyak (France) were taken analysis of dye with paintings of deer and horse – two samples from each. The scientists have determined the date for the image of deer in 23 610 ± 350 and 22 750 ± 390; and for the horse: 25 120 ± 390 and 19 300 ± 270. It turns out that two dates of the same picture shared 6 thousand years. Most likely, this fact says that, in the case of necessity the paintings were renovated, which indicates how the tradition of painting was stable, if 6 thousand years after the creation of the painting it was still tried to keep. So, paintings played a significant role in the life of primitive human being.

Three radiocarbon dates on the coals from the cultural layer of the so-called great hall of Ignatius cave (Russia) attributed the creation of its paintings to: 14 240 ± 150; 13 335 ± 193; 10 400 ± 465 years ago.

The pigment samples and the base of the wall from Ignatius cave were selected for a more accurate study of the chemical composition of ancient paints and for the possible production of radiocarbon dates for paintings. As a result of the analysis, the images were much younger than expected: mammoth - 7370 ± 50, line – 6030 ± 100 [5].

The depiction of extinct animals, as in this case, was suggested that mammoths belong to the Paleolithic age. Although other evidence on this monument should be taken into account, these dates cannot be ignored, especially as doubts were expressed about the Paleolithic age of paintings in Ignatius cave [6].

Another way to determine the age of ancient paintings is – dating microorganisms enclosed in rock drifts. It gives a fairly accurate way to define the age of the engravings. However, depending on the degree of exposure to sunlight, wind direction and other climatic conditions, such drips even on the surface of the same rock can be formed at different speeds and intensities, and consequently, the colonies of microorganisms fall into them at different times.

Rock art in some cases helps to date itself. The painting often shows the extinct animal, the habitat is known to us. These mammoths, fossil rhinos, or even those animals that exist today, but have been left a certain region long time ago, for example – reindeer for South-Western Europe.

For a long time, the stylistic analysis of A. Breuil and A. Leroi - Gourhan was often dominated in determining the age of the paintings. This was facilitated by the fact that it is based on a logical idea that art has evolved from simple, primitive sources to more realistic and technically advanced works.

It is incorrect to adhere to only one method of dating when determining the age of monuments of Paleolithic art. A large proportion of subjectivity is inherent, as we can see, not only scientific methods based on a detailed analysis of the content, relative positions and combinations of certain images, but also methods of Natural science, which take as a basis for their research materials from these ancient paintings where they were created. Only the combination of these two techniques can lead to really correct conclusions.

New and more precise absolute dating of Paleolithic art has led to a major investigation. Thus, it was found that the paintings of many caves were created at different times. For example, in Altamira this process took place in at least 4 stages, which is confirmed by the study of the cultural layer of the cave. The earliest images were of dynamic and expressive dye of red horses, and then appeared a series of polychrome bison. Thanks for the radiocarbon dating method, the age of the paintings on the large Altamira plafond was identified – they appeared from 15 to 13 thousand years ago. The dates of the images, located in other parts of the cave, gave a wider time frame: from 16 480 to 14 650 years ago [7, p.54].

The images that covered the walls of Koske, corresponded to 2 different chronological periods. The first of these refers to about 27 thousand years ago, and it is represented by stencil images of hands, often shown with the forearms, and with devoid of phalanges fingers.

The second phase of the visual tradition of the cave Koske is separated from us by 18.5-19 thousand years [8]. Its picturesque tradition is dominated by images of animals as -horses, goats, bison and gazelle, there are also unique figures of marine animals and birds. Thus, these two groups of paintings are separated by 10 thousand years. This means that either the monument has been used for such a long time as a place of rituals or having been interrupted for several millennia for some reason, the artistic tradition has resumed again.

All these facts were confirmed the guess of A. Breuil about the long-term accumulation of paintings for a large period of time. Consequently, the caves were used as sanctuaries for a very long time and they were of great value for ancient people in themselves as a repository of ancestral experience.

Certainly, the researchers of the paintings of ancient Stone Age do not raise only the question of dating monuments. Many disputes are caused by the subjects of rock paintings, their location in space, technique and reasons for their execution. There is no doubt that initially the boundaries between the artistic and non-artistic spheres of human activity were very uncertain, vague, and sometimes just elusive [9], and therefore, its syncretism of ancient

art can be correctly understood only in connection with other aspects of society, its structure, worldview, taken as a single and integral system.

Natural science methods used for dating of paintings made with the help of a colorful pigment and for engraving, scratched on the surface of the rock are different. The presence of organic residues in the paintings, as a rule, allows dating them more accurately. For petroglyths, it is possible to use an optical method for studying micro erosions, which permits to measure the degree of erosion of petroglyths and compare the data with the erosion of those parts of the stone canvas whose age is known [10]. Another way is to use the method of cation relation, based on the study of desert tanning surface on which the engraving.

In 1981, numerous petroglyphs were discovered in the Koa river valley in Portugal. The paintings are located on the banks of the river and are constantly covered with water spills that prevent the determination of the age of the engravings. Thereby, some figures of the archaic (Paleolithic) style, which are slightly, strongly destroyed under the influence of the environment, while others have little or no patina, one of the main is evidence of the antiquity of the petroglyth. Their dating caused a lively discussion, and researchers attributed the engraving to the time from the Paleolithic to the Neolithic. Robert Bednarik used a new method of analysis of micro erosion of chips in the study of petroglyphs [11]. He measured the degree of smoothness of chips on the crystals of feldspar, which appeared under the influence of various natural and anthropogenic factors. The received dates by him allowed it to refer the paintings to the Neolithic.

The radiocarbon analysis carried out by Watchman gave an age of first 2000-7000 years, and then, more precisely 4000-6000 years (that is, outside the ancient stone age) [11].

On the basis of thermo-luminescent analysis of material remains (tools, pieces of chalcedony) from the settlements of the ancient stone age, found inside the valley, the group of authors (N. Mercier, T. Aubrey, Zh.Zilano) [12, p.229] indicate about the belonging of these petroglyths to the Paleolithic (approximately periods from Gravette to Madeleine).

The application of Natural science methods for dating rock art monuments is one of the most prospective areas of interdisciplinary scientific knowledge. Despite of occurring controversial issues, it is the methods of Natural sciences, especially in conjunction with other methods, allows obtaining absolute dates for works of art created by ancient people.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дэвлет Е.Г. Памятники наскального искусства: изучение, сохранение, использование. –Москва, 2003.

2. Амирханов Х.А., Лев С.Ю. Сравнительная характеристика и стилистический анализ статуэтки бизона с Зарайской стоянки // Археология, этнография и антропология Евразии, 2002, № 3. С. 22-29.

3. Шер Я.А. Первобытное искусство: факты, гипотезы, методы и теория// Археология, этнография и антропология Евразии. 2009, С. 4-15.

4. Швец И.Н. Некоторые аспекты современного состояния изучения наскального искусства Центральной Азии // Археология, этнография и антропология Евразии, 2005, № 3. С. 130-140.

5. Широков В.Н., Rowe M.W., Steelman K.L., Southon J.R. Игнатиевская пещера: первые прямые радиоуглеродные датировки настенных рисунков // Образы и сакральное пространство древних эпох. – Екатеринбург: «Аква-Пресс», 2003. С. 67-72.

6. Формозов А.А. О датировке росписей в Игнатиевской пещере на Урале // Российская археология, – 2000, № 1. С. 36-47.

7. Дэвлет Е.Г. В царстве расписных пещер // В мире науки, 2004, № 11. С. 52-59.

8. Collina-Girard J. Prehistory and coastal karst area: Cosquer Cave and the «Calanques» of Marseille // Karstologia, 1996. P. 27-40.

9. Каган М.С. Морфология искусства. Ленинград: Искусство, 1972.

10. Дубровский Д.К., Грачёв В.Ю. Уральские писаницы в мировом наскальном искусстве. Екатеринбург: Грачев и партнеры, 20117

11. Bednarik Robert G. The Coa petroglyphs: an obituary to the stylistic dating of Palaeolithic rock-art // Antiquity, 1995, 266 p.

12. Mercier N., Valladas H., Aubry T., Zilhão J., Joron J.-L., Reyss J.-L., Sellami F. Fariseu: first confirmed open-air Palaeolithic parietal art site in the Côa Valley (Portugal) // Antiquity, 2006. Vol. 80, № 310. P. 227-231.

УДК 327 (574)

Suleimenova M.Zh., Nursultanova L.N, **Aytmagambetov D.R.**
L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

TO THE QUESTION OF STUDYING KAZAKHSTAN-RUSSIAN RELATIONS (HISTORIOGRAPHIC REVIEW)

Abstract. Kazakhstan and Russia strive to show pragmatism in their relations, defending their interests on the principles of respect for sovereignty. It should be noted that Kazakhstan-Russian relations are developing in various sectors of the economy, the humanitarian sphere, and politics.

Long-term cooperation between the two countries has led to the strengthening of interregional and cross-border contacts. It is known that more than 50 large Kazakh-Russian projects are being implemented in our Republic, totaling about $ 6 billion. It should also be noted that today there is a formation of a new development strategy for Kazakhstan and Russia, which should lead to a qualitative change in the structure of the economy.

Keywords. research, Kazakhstan, Russia, economics, integration

Сулейменова М.Ж., Нурсултанова Л.Н., Айтмағамбетов Д.Р.
Л.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ТАЛДАУ СҰРАҚЫНА (ТАРИХИЙГРАФИЯЛЫҚ ШОЛУ)

Аңдатпа. Қазақстан мен Ресей өздерінің қарым-қатынастарында прагматизмді танытуға ұмтылады, олардың мүдделерін егемендікті құрметтеу қағидаттарында қорғайды. Айта кету керек, Қазақстан-Ресей қатынастары экономиканың әртүрлі салаларында, гуманитарлық салада және саясатта дамып келеді.

Екі ел арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастық аймақаралық және трансшекаралық байланыстарды нығайтуға септігін тигізді. Республикамызда 50-ден астам ірі қазақстандық-ресейлік жобалар жүзеге асырылып жатқаны белгілі, шамамен 6 млрд. Сонымен қатар, бүгінгі таңда Қазақстан мен Ресейдің даму стратегиясының қалыптасуы байқалады, бұл экономиканың құрылымын сапалы өзгертуге әкелуі тиіс.

Түйін сөздер, зерттеу, Қазақстан, Ресей, экономика, интеграция.

Сулейменова М.Ж., Нурсултанова Л.Н., Айтмағамбетов Д. Р
ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСТАНСКО - РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

Аннотация. Казахстан и Россия стремятся в своих отношениях проявлять прагматизм, отстаивая свои интересы на принципах уважения суверенитета. Отметим, что казахстанско-российские отношения развиваются в различных секторах экономики, гуманитарной сфере, политике.

Многолетнее сотрудничество между двумя странами привело к укреплению межрегиональных и приграничных контактов. Известно, что в нашей Республике реализуется более 50 крупных казахстанско-российских проектов на общую сумму около 6 млрд долл. Следует также отметить, что сегодня идет формирование новой стратегии развития Казахстана и России, которая должна привести к качественному изменению структуры экономики.

Ключевые слова. исследования, Казахстан, Россия, экономика, интеграция.

Introduction

Kazakhstan and Russia have been developing their relations since 1991. During this time, a qualitative legislative and legal basis has emerged in the main areas of multilateral cooperation. Both countries have similar positions on many issues of international relations. The relevance of the research we have chosen is due to the fact that Kazakhstan and Russia are market economy countries that attract foreign direct investment.

Research methods

We used the method of analysis and comparison, due to the study of various aspects of bilateral relations. In this regard, we analyzed the formation of contacts between Kazakhstan and Russia. This paper attempts to identify the main areas of study of multilateral cooperation between two countries. This article analyzes the research of Kazakh and Russian authors over the past 3 years, published in scientific journals.

Main part

Cooperation is based on agreements. The main ones include the intergovernmental agreements (1995, 1999, 2010) the Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on cooperation between the border areas of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan [1].

Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on cross-border cooperation regions of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan for 1999–2007.

Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on interregional and cross-border cooperation. The governments of both countries have developed cooperation programs under these agreements. The partnership of both countries in the energy sector is determined by the "Agreement on measures to ensure the parallel operation of the power systems of Russia and Kazakhstan"

It is worth mentioning that Russia and Kazakhstan are demonstrating one of the most successful examples of economic integration in the post-Soviet space. The most significant are the following projects: KazRosGaz is a joint venture of Gazprom and its Kazakhstan counterpart KazMunaiGaz; Orenburggazprom LLC, which is a subsidiary of Gazprom and is investing huge investment flows in the oil industry. The article by Kazakhstan authors "The Role of Effective Economic Integration of the Republic of Kazakhstan in the EAEU" considers the role of effective economic integration of the Republic of Kazakhstan in the Eurasian Economic Community. The Republic of Kazakhstan is one of the leaders and an active consistent organizer of integration processes.

The strategic objectives of the economy of Kazakhstan are the development of domestic high-tech production, the development and adoption of new information technologies aimed at obtaining competitive products and ensuring the interests of national economic security through the preservation and development of the industrial and scientific and technical potential of the republic. The availability of natural resources, scientific potential, and skilled labor characterizes the Republic of Kazakhstan as a fully competitive country in the economic integration processes of the EAEU countries.

In the article, the authors analyze the trade and economic relations of Kazakhstan with Russia, Belarus, Kyrgyzstan, which are gaining positive momentum in recent times. The leaders of the post-Soviet states combine economic and resource capabilities, based, among other things, on Soviet experience, without the slightest threat of losing sovereignty. In addition, others are interested in the association. large countries of the world (China, Iran, Turkey, India and other countries), interaction with which will in the future provide a significant impetus to the development of both the association itself and all of its participants [2].

The article by Demidov V.V. "Strategic partnership of Russia and Kazakhstan: the ethnopolitical aspect of integration processes" on the basis of historical facts traced the evolution of relations between the two countries through the prism of issues such as the ethno-political component, national composition. At the end of 1991, an already independent Kazakhstan became a geopolitical reality. In his development, President N.A. undoubtedly played a prominent role. Nazarbayev. Nevertheless, to be fair, we emphasize that the positioning of the Republic as an established state could not have happened without the presence and interweaving of deep historical roots, age-old traditions in the development of components of statehood in one form or another, adaptation to changing conditions and building partnerships with Russia.

In the foreign policy concept of Russia, a line is clearly visible towards strengthening integration ties with the countries of Central Asia; in this context, Kazakhstan occupies a key position. Modern Kazakhstani-Russian relations have a solid foundation that was laid many years ago: trade, economic and humanitarian ties, including cross-border contacts, are developing [3].

The article "The Influence of Integration Processes in the EEU on the Caspian Region" by Parkhomchik analyzes the current state of the Caspian problem and the tasks that are being solved by 5 countries. Under the conditions of geopolitical transformations in the Caspian region, among which are changes in the distribution of forces in the Caspian energy solitaire, the beginning process of Iran's withdrawal from geopolitical isolation, special attention should be paid to the emergence of a new form of Eurasian economic cooperation between Kazakhstan and Russia in the framework of such a union, as the Eurasian Economic Union, whose influence on the further development of the Caspian region remains insufficiently studied.

Currently, the Protocol to the Agreement on the delimitation of the bottom of the northern part of the Caspian Sea in order to exercise sovereign rights to subsoil use of 1998, signed in October 2015 by the heads of Kazakhstan and Russia, which will eliminate some items, can serve as a positive signal for the development of cooperation in this area. agreements on the joint development of one of the three transboundary fields, namely the Central oil-

bearing structure. The signed document resolves the issue of additional geological exploration of the Central field before the conclusion of a Production Sharing Agreement (PSA) with Kazakhstan. In addition, the issuance of a license will also allow to attract additional study of the subsoil authorized organization of Kazakhstan. After the completion of the geological exploration stage, the enterprise has the right to continue using the subsoil in the relevant area using the general tax regime or conclude a PSA with the Russian government.

One of the alternative ways to strengthen economic relations between the states of the region can also be the implementation of the proposal of the head of Kazakhstan N. Nazarbayev to create a Caspian free trade zone. It should be noted that the region already has positive experience in creating special economic zones (FEZ). For example, in Kazakhstan in the Caspian Sea, the SEZ "Aktau Sea Port" operates, within which five projects are implemented to ensure output of 220 billion tenge, and in 2015, together with the Azerbaijani side, it is planned to start the implementation of the next project - logistics terminal. In the future, the Caspian states have the opportunity to merge the created FEZs into a single regional system that would "wrap around" the Caspian Sea, and then go on to the format of a free trade zone (FTA). However, it should be noted that whatever the next steps of the Caspian Five to strengthen economic cooperation, the Caspian countries should fully take into account the possible consequences of geopolitical and geo-economic transformations around the region, among which, first of all, the formation of such a new regional structure as EAEU [4].

The article by B. Sultanov "Kazakhstan and the Eurasian Economic Union: State and Prospects" addressed such issues as: prospects for interregional cooperation; conjunction of the EAEU and the Silk Road Economic Belt; conjugation of the Kazakhstan project "Nurly Zhol" and the Silk Road Economic Belt; Kazakhstan-EEU.

On May 8, 2015, Vladimir Putin and Xi Jinping at the talks in Moscow spoke in favor of pairing the Eurasian Economic Union and the Chinese Silk Road Economic Belt (SREB) project, which implies the creation of a common economic space in Eurasia. Over the past years, much work has been done in this direction. To date, China has invested 26 billion US dollars in the economy of the EEU countries. The Chinese side plans to send at least $ 40 billion to implement this project.

The leadership of Russia and the Eurasian Economic Commission (EEC) of the EAEU are considering the conjugation of the interests of the EAEU and the SREB, primarily through the prism of the implementation of infrastructure projects in Eurasian space. At the same time, the EEC rightly believes that European countries are actively seeking access to the markets of China and Asia. In turn, China, fearing a possible naval blockade by the United States and its allies, is interested in land routes to enter the markets of European countries. The leadership of Kazakhstan, supporting in general the pairing of the EAEU and The SSBP has advanced its pairing option. Namely, the plan of the docking of the Nurly Zhol program with the SREB, in which several other priorities are set. The first outline of the Nurly Zhol interface with the SREB was agreed upon during the visit of the Head of Kazakhstan to China in September 2015, under which a number of relevant intergovernmental agreements were signed.

On April 1, 2016, in Washington, the President of Kazakhstan N.Nazarbayev put forward his next initiative to create a united Eurasian economic space. Russian President Vladimir Putin developed this initiative by proposing at the International Forum "One Belt and One Way" (Beijing, May 14, 2017) to create a large Eurasian space by combining the potentials of the EEU, the project "One Belt and One Way", Shanghai cooperation organizations, the Association of Southeast Asian Nations, and with the participation of the states of the European Union. In this case, - V.Putin considers, - for the first time in history, it will be possible to create a harmonious, balanced and comprehensive common space of cooperation from the Atlantic to the Pacific Ocean.

Noting that the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev has repeatedly stressed that there is no talk about any re-creation of the USSR. At the same time, the attention of Western partners was drawn to the need to overcome the stereotypes of the Cold War, which prevent us from looking into the future. Despite the rejection by the West as a whole of Eurasian integration, the majority of the population of Kazakhstan, nevertheless, maintains integration cooperation with Armenia, Belarus, Kyrgyzstan and Russia, with whose people we have been associated for centuries for economic, historical, cultural and humanitarian ties of cooperation. Substantially, integration sentiments in Kazakhstan are supported not only by representatives of the older generations, most of whose life was spent in the USSR, but also by young people [5].

In the article Mantusova V.B. "The EAEU as a factor in improving the competitiveness of the participating countries" analyzes trade and economic factors between the countries of the EAEU, among which we note the development of industrial production, the technological structure, investment, and innovation potential.

Relations with the CIS countries, in accordance with the Concept of Foreign Policy of the Russian Federation, are a priority. Russia, like other Central Asian states, participates in various multilateral structures. The various organizations in which the countries of Central Asia take part, for well-known reasons, the EAEU stands out, which is essentially a trade and economic instrument for interaction of the post-Soviet member countries, primarily with Russia.

One of the main reasons for the lack of productivity of industrial enterprises in gross value added (GVA) from the level of economically developed countries is the imperfect technological structure of the industrial complex. So one of the global challenges to the development of industrial production at the present time is the increasing complexity of production processes, the increasing complexity of the product itself, the processes of its design, design, production management.

In this regard, on September 8, 2015, the Eurasian Intergovernmental Council, by its decision No. 9, approved the main areas of industrial cooperation within the EAEU6 (hereinafter referred to as the Main Directions or ONPS). The main goal of industrial cooperation in the framework of the EAEU is the realization of the potential of effective interaction between member states to accelerate and sustain industrial development, improve the competitiveness and innovative activity of the industry of member states.

Analysis of the mutual investment flows of the EAEU countries shows that today the corporate integration of the EAEU countries is mainly concentrated in the field of subsoil use and petrochemistry, while cooperation in the manufacturing industry is insignificant.

The main participants of mutual investment relations in the EAEU region are Russia and Kazakhstan. At the end of 2014, Russia accounted for 84% of exported FDI and 13% of imported FDI. Similar figures for Kazakhstan were 14% and 36%, respectively. At the same time, the share of mutual investment ties between Russia and Kazakhstan reached 47.6%. Another important investment pair with well-developed counter-flows of capital was Russia and Belarus (34.5%). Investments of Russia in Armenia and Kyrgyzstan, and also Kazakhstan in Armenia also stood out.

Deepening cooperation in the post-Soviet space will expand ties between enterprises of the industrial complexes of the EAEU member states, involve a large number of small and medium enterprises of the parties in the integration process, create new production chains, provide an opportunity to pursue a common mutually beneficial marketing strategy in third-country markets (instead of unreasonable competition) what. Ultimately, it will lead to the strengthening of interstate relations and the expansion of integration processes in the Eurasian space [6].

Didenko N.I., Romashkina E.S. The article analyzes the role of the EAEU countries in the global economy. Indicators of this process are gross domestic product, foreign investment, national companies participating in research conducted by various economic institutions.

The world economy is constantly changing under the influence of trends and processes, the most important of which has become globalization. Countries integrate into the global economy, occupying certain positions in the globalizing world. The procedure for assessing the level of a country's involvement in the globalization process is not well developed methodically, which makes the study relevant. One of the indicators is the participation of national companies in the global transnational production of goods and services. Studies show that there are no companies in Armenia, Belarus, Kazakhstan and Kyrgyzstan, both in the top 50 companies in global control and in the Forbs Global 2000 rating for 2016. Kazakhstan in 2013 was represented in the Forbs Global 2000 rating by two companies - KazMunaiGas Exploration Production JSC (1064th place) and Halyk Bank JSC (1640th place). This fact confirms the greater involvement of Kazakhstan in the global economy, compared with Armenia, Belarus and Kyrgyzstan.

In terms of the “population mobility in the global economy” subsystem, Russia and Kazakhstan were more involved, demonstrating an average level of involvement. In the rest of the EAEU countries, a low level was noted for this subsystem. In general, the EAEU countries are weakly involved in the global economy as host countries, incoming tourist flows and an integrator of international migrants [7].

The collective article of the Russian authors “The Role of the Eurasian Economic Union in the Formation of Greater Eurasia” discusses the interests of the powers of the Eurasian region, which are participants in many organizations and projects. The total economic potential of the emerging Greater Eurasia is more than 1/3 of the world’s, and the human, estimated by population, is more than 40%.

At present, supply corridors are being formed not only in the “West-East” direction with the support of the PRC, but also in the “North-South” areas, including the participation of Russia, India, Iran, Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan. Russia and other EAEU countries are actively developing cooperation in the energy sector with China. The Power of Siberia gas pipeline and the construction of the Amur gas processing plant for the supply of natural gas and its products to China are being implemented ahead of the established schedule, the first gas supplies to China are expected in 2019.

Within the Eurasian space, there are disagreements and unresolved conflicts: instability in Afghanistan, contradictions between India and China, environmental issues, problems of poverty and sustainable development.

Also in the article was considered an important from the point of view of geopolitics and international security, the economic union of Greater Eurasia, which will significantly reduce the ability of third parties to intervene in the political and economic processes on the continent. From the position of the international division of labor and global competition, the countries of the continent have a unique opportunity to correct the imbalances of the world economy caused by the financial and technological dominance of developed countries.

The Eurasian Economic Union began full-fledged work on January 1, 2015. The economic structure and principles of macroeconomic regulation in the EAEU space remain similar. Strong economic, logistic, cultural, social and political ties have historically been established in the region; a single national economic complex has been created and continues to develop.

The structure of industrial production of such EAA states as Russia and Kazakhstan has an obvious shift towards resource-extracting sectors. One of the key tasks that the Customs Union of the EAEU must tackle is to increase the volume of foreign and mutual trade of the member states of the Union. However, the crisis in the global economy and the raw material orientation of exports of large countries of the EEU do not yet allow for a significant increase in export volumes [8].

In the article, Marchenko O. “Russia in the Eurasian Electric Power Integration” considers the main parameters of the energy policy of Russia and the EEU countries. Electricity integration and the creation of AEEC can provide significant systemic effects: a) reduce the need for generating capacity; b) to increase the reliability of the united electric power systems (EPS); c) to intensify interstate electricity trade; d) to expand opportunities for large-scale use of renewable energy sources, which can improve the ecological situation. In a remote perspective, the inclusion of the AESEO in the GEO will allow to connect the continental energy associations of America, Africa and Eurasia.

Electric power integration of the Russian Federation and Kazakhstan includes electricity trading, partial implementation of system integration effects when power systems are integrated. Russia owns a share in the share capital of a number of Kazakhstan’s energy facilities, in particular

Ekibastuz GRES-2, cuts, "Bogatyr" and "Northern". Integration is also developing with other countries of Central Asia. The leading Russian state corporations participate in the share capital of the Sangtuda hydroelectric station-1 in Tajikistan, where Rosatom owns 60.1%, and PJSC RusHydro - 14.9%.

On the Eurasian continent, a very large, but still insufficiently integrated electric power complex is being formed.

Having a large territory, rich natural energy resources, a long latitudinal electric grid infrastructure, Russia can play an important role in the process of the formation of the AEAEC. Already existing UES electrical networks and cross-border transmission lines can form the basis of the power grid infrastructure of the Eurasian Super Energy Association.

The creation of the AESEO allows the Russian Federation, on the one hand, to expand electricity trade with certain countries, and on the other, to reduce the need for generating capacity and fuel costs through the implementation of integration system effects. Significant for our country can be the effect of providing system services to other participants of the AEAEC [9].

Conclusion

Kazakh-Russian relations are the most important in the foreign policy of our republic. Recently, certain approaches have emerged in the works of Kazakhstani and Russian researchers, which analyze various areas of multilateral cooperation between two countries.

Of the entire Commonwealth of Independent States, the closest and the most fruitful cooperation has developed between Kazakhstan and Russia. Experts, scientists explore various aspects of the relationship, issues of state security and military-strategic cooperation, humanitarian problems between the two countries. As practice has shown, the improvement of these relations and their practical realization can receive a positive resolution only taking into account mutual interests and a conscious desire for a fruitful mutually beneficial partnership.

REFERENCES

1. Information and legal system "Garant". - URL: http://garant.ru. (the date of the appeal - 22/11/2018.)
2. Baitenova L.M., Tleuberdieva S.S., Argyngazinov A.A. The role of effective economic integration of the Republic of Kazakhstan in the EAEU. Almaty // Bulletin of the University "Turan", 2015. №4 (68) P. 9-14.
3. Demidov D. Strategic partnership of Russia and Kazakhstan: ethnopolitical aspect through a prism integration processes // Spectrum of Kazakhstan 2015. №2. P.24-31.
4. Parkhomchik L. Influence of integration processes in the EAEC on the Caspian Region, // Kazakhstan -Spectrum 2016. №3. P. 86-100.
5. Sultanov B. Kazakhstan and the EAEU: State and Prospects // Kazakhstan- Spectrum 2018.№2. P.38-50.
6. Mantusov VB EEU as a factor in improving the competitiveness of the participating countries // Economic Security Bulletin 2016.№2.P.304-308.
7. Didenko N.I., Romashkina E.S. Countries of the Eurasian Economic Union in the global economy // Modernization. Innovation. Development (MID) 2017.№4. P. 505-515.
8. A. Dynkin and others. "The role of the Eurasian Economic Union in the formation of Greater Eurasia" // World Economy and International Relations 2018.№4. P.5-24.
9. Marchenko O. and others. Russia in the Eurasian electric power integration // World Economy and International Relations 2018. №6. P.18-29.

М.Е. Абдрахим
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТЕРМИНА «ЧИНОВНИК» В МИРОВОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКЕ

Аннотация. Актуальность данной статьи обусловлен интересом к истории изучения термина «чиновник» в мировой гуманитарной науке. Потому что сам термин практически всегда остается в тени разных исследований о чиновничестве и чиновниках, тогда как само понятие заслуживает всестороннего рассмотрения. Поэтому данная проблема является очень актуальной в современной науке.

В связи с этим статья ставит своей целью исследовать историю изучения термина «чиновник», выполняя следующие задачи:

- определение термина «чиновник» в толковых словарях;
- анализирование дореволюционных литератур и обозначить в них историографию термина;
- рассмотрение труды советского периода о «чиновнике»;
- определение историю изучения термина в работах постсоветского времени;
- выявление мнений зарубежных авторов о термине «чиновник».

В исследовании по данной теме были использованы системный и междисциплинарный подходы. Также в статье компаративный метод помогает раскрыть сущность понятия «чиновник» в российских и французских системах управления.

Так автор в первую очередь делает попытку анализировать определений термина «чиновник» данные в Большом энциклопедическом толковом словаре и словарях Ожегова и Ушакова.

Также в статье рассмотрены истории изучения термина «чиновник» в исследованиях досоветского периода. Разные мнения дореволюционных авторов были сопоставлены друг другу. В советской историографии были анализированы изучения термина, особенно, было обращено внимание на восприятие «чиновника» у исследователей. А в современной части рассматриваемой проблемы определены взгляды как отечественных, так и зарубежных авторов по данной теме.

В заключительной части автор на основе вышеприведенных фактов делает общий вывод по исследованию историю изучения термина «чиновник» в мировой гуманитарной науке.

Ключевые слова. чин, чиновник, чиновничество, государственный служащий, государственный аппарат, должностное лицо, историография термина «чиновник».

Аңдатпа. Мақалада қарастырылған мәселенің өзектілігі «шенеунік» терминінің әлемдік гуманитарлық ғылымдағы зерттелу тарихына қызығушылықпен ерекшеленеді. Себебі бұл терминнің өзі әрдайым шенеуніктер мен шенеуніктік аппарат туралы зерттеулердің тұсында дұрыс назарға алынбайды. Сондықтан да аталған мәселе қазіргі таңда өзекті проблемалардың бірі.

Осыған байланысты мақаланың басты мақсаты «шенеунік» терминінің зерттелу тарихын қарастырып, келесі мақсаттарды шешуге бағытталады:

- түсіндірме сөздіктеріндегі «шенеунік» сөзін талқылау;
- революцияға дейінгі кезеңнің әдебиеттерін қарастырып, ондағы терминнің тарихнамасын анықтау;
- «шенеунік» туралы кеңестік кезеңнің еңбектерін қарастыру;
- посткеңестік кезең әдебиеттеріндегі «шенеунік» терминінің зерттелу тарихын ашып көрсету;
- шетелдік ғалымдардың аталған термин бойынша пікірлеріне талдау жасау.

Аталған тақырып бойынша зерттеуде жүйелік және пәнаралық тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар мақалада салыстырмалы әдіс «шенеунік» сөзінің Ресей империясы мен Франциядағы мағыналарына талдау жасауға көмектесті.

Осылайша мақала авторы алдымен қарастырылп жатқан терминнің Үлкен энциклопедиялық, Ожегов және Ушаковтың сияқты түрлі түсіндірме сөздіктеріндегі мағыналарына талдау жасайды.

Сонымен қатар мақалада «шенеунік» терминінің кеңестік кезеңге дейінгі зерттеулердегі тарихнамасы қарастырылады. Осы кезеңдегі түрлі пікірлер өзара салыстырылады. Кеңестік тарихнамадағы «шенеунік» термині анықталып, әсіресе, осы терминді советтік ғалымдардың өзіндік қабылдауларына талдау жасалынады. Қазіргі таңдағы отандық және шетелдік ғалымдардың аталған проблема бойынша пікірлері де талқыланады.

Қорытынды бөлімде мақала авторы жоғарыда келтірілген фактілер негізінде «шенеунік» терминінің зерттелу тарихына байланысты өзіндік тұжырымдарын ұсынады.

Түйін сөздер. шен, шенеунік, шенеуніктік корпус, мемлекеттік қызметкер, мемлекеттік аппарат, лауазымды тұлға, «шенеунік» терминінің тарихнамасы.

M.E. Abdrakhim
al-Farabi KazNU. Almaty, Kazakhstan

THE HISTORY OF STUDYING THE TERM "OFFICIAL" IN THE WORLD HUMANITIES

Abstract. The relevance of this article is due to the interest in the history of the study of the term "official" in the world humanities. Because the term itself almost always remains in the shadow of various studies on bureaucracy and officials, whereas the concept itself deserves full consideration. Therefore, this problem is very relevant in modern science.

In this regard, the article aims to investigate the history of the study of the term "official" by performing the following tasks:

- the definition of the term “official” in explanatory dictionaries;
- analyzing the pre-revolutionary literatures and designate the term historiography in them;
- consideration of the works of the Soviet period about the "official";
- definition of the history of the study of the term in the works of the post-Soviet period;
- identifying the views of foreign authors on the term "official".

In the study on this topic systemic and interdisciplinary approaches were used. Also in the article, the comparative method helps to reveal the essence of the concept of “official” in Russian and French management systems.

So the author first of all makes an attempt to analyze the definitions of the term “official” data in the Big Encyclopedic Dictionary and Ozhegov and Ushakov dictionaries.

The article also reviewed the history of the study of the term "official" in studies of the pre-Soviet period. Different opinions of pre-revolutionary authors were compared to each other. In Soviet historiography, studies of the term were analyzed, especially attention was drawn to the perception of the “official” among researchers. And in the modern part of the problem under consideration, the views of both domestic and foreign authors on this topic are defined.

In the final part, the author, on the basis of the above facts, makes a general conclusion on the study of the history of the study of the term “official” in the world humanitarian science.

Keywords. rank, official, bureaucracy, public servant, state apparatus, official, historiography of the term “official”.

В настоящее время в Казахстане идет активное формирование новой модели государственного управления и проводятся разные реформы по улучшению системы власти в стране. Впервые на постсоветском пространстве был принят специальный «Закон о государственной службе» и создан уполномоченный орган. Правительством постоянно готовятся специальные кадры для несения государственной службы и организуются процессы повышения их квалификации. В целом, государственная власть максимально старается поднять престиж государственной службы и статус сотрудников.

Однако, в Казахстане репутации государственных служащих, которых еще называют «чиновниками», не всегда характеризуются с положительной стороны. Очень часто в обществе встречаются случаи с негативными отзывами о них. Даже само употребление слова «чиновник» по отношению к сотрудникам государственной службы часто вызывает большую дискуссию. По данному вопросу высказывал свое мнение и сам Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев. Глава Республики отметил, что ему не нравится слово «чиновник», так как оно «царское слово, от чинов вышло». Кроме того, Н.А. Назарбаев предложил использовать другое слово – «государственный служащий» [1]. Но тем не менее, в казахстанском обществе данное слово до сих пор используется очень широко.

В связи с этим, данная статья ставит своей целью изучение термина «чиновник» в мировой гуманитарной науке и попытается рассмотреть степени ее восприятия разными учеными. Потому что практически всегда сам термин остается в тени исследований о чиновничестве или чиновниках, тогда как само понятие «чиновник» тоже заслуживает отдельного внимания со стороны исследователей гуманитарных наук. В связи с этим, автор пытается найти решения на такие задачи, как определение термина «чиновник» в разных толковых словарях и рассмотрение его историю изучения в дореволюционном, советском и постсоветском периодах.

В исследовании по данной теме были использованы системный и междисциплинарный подходы. Также компаративный метод помогает раскрыть сущность понятия «чиновник» в российских и французских системах управления.

Прежде всего попытаемся проанализировать определения слова «чиновник», данные в различных толковых словарях. Так, согласно Большому энциклопедическому словарю чиновник это государственный служащий, имевший определенный классный чин по «Табели о рангах» Петра I. Высшие чиновники (обычно 4 - 1-го классов) неофициально назывались сановниками. В широком смысле – название и низших государственных служащих, не имевших чинов (канцеляристы, копиисты) [2].

В словаре С.И. Ожегова данный термин означает государственного служащего, имеющего чин, служебное звание и того, «кто ведет свою работу с холодным равнодушием, без интереса, бюрократически» [3].

В словаре Ушакова: 1) Государственный служащий (дореволюционное, заграничное); 2) перен. Человек, относящийся к своей работе с казенным равнодушием, без деятельного интереса, бюрократ (укор.); 3) Архиерейский служебник, книга, по которой служит архиерей (церк.) [4].

Из таких определений ясно, что слово «чиновник» использовался по отношению к лицу, который имел определенный чин и служил Российской империи. Оттуда и берутся истоки заимствования данного обозначения в современном Казахстане.

Кроме того, во всех вышеназванных толковых словарях чиновник определен как государственный служащий. Однако, данное определение своейственно только русскоязычным российским или советским словарям. Потому что, например, слово «чиновник» во французском законодательстве вовсе не означает конкретного государственного служащего. У французов чиновник это лицо у которого имеется определенный ранг и должность. Это слово употребляется в более узком смысле, так как не все государственные служащие могут быть чиновниками [5].

В целом историю изучения термина «чиновник» можно разделить на 3 основных этапа его функционирования: дореволюционный, советский и постсоветский.

В дореволюционном периоде в основном слово «чиновник» в разрезе государственной службы и чиновничества в Российской империи. Отдельно тема чиновничества обратила на себя внимание на фоне административных реформ в Российский империи в середине XIX века. Так одним из первых кто обратил внимание на определение чиновника был русский правовед, заслуженный профессор и декан юридического факультета Казанского университета Николай Константинович Нелидов (1832-1888). В своих «Юридических и политических основаниях государственной службы» он дал определение чиновнику и анализировал разные мнения относительно слова «чиновник», особенно попытался объяснить различия между чиновником и государственным служащим. Н.К. Нелидов также призывал относить «лиц, посвятившие себя к частным профессиям», такие как преподаватели, врачи и адвокаты «должны быть причисляемы к классу чиновников» [6].

Русский государственный деятель Владимир Алексеевич Евреинов в своей работе «Гражданское чинопроизводство в России» назвал чиновников «сословием людей без прошедшего и будущего, имеющее свое особое направление». Другой русский писатель, историк, журналист Евгений Петрович Карнович (1823-1885) определяя слово «чиновник» пытался вернуть его исконное значение. Ведь он считал, что в древнее время «чиновником» называли книгу по церковной службе, где корень этих слов «чин» обозначал «дело», «порядок». Поэтому, по мнению автора, «чиновник» – это деятель и упорядчик [7].

И. Ольшевский в своем трактате «Бюрократия» обозначил два типа чиновников: «чиновник-бюрократ» и противоположный ему тип «чиновник-гражданин». Если первый из них описывался как должностное лицо с высокомерием, в рутинах делопроизводства и формализма, то второй олицетворял собой «ангела» в административных делах [8]. Также Б. Бразоленко называет чиновников лицами «отчужденными от жизни», которые живут в условиях «сухого формализма» [9].

А вот ученые В. Мачинский и Н.А. Рубакин рассматривали термин «чиновник» как синоним слов «администратор» и «бюрократ», которые обозначали агентов общественной власти [10], [11]. Исследователь М. Батырев чиновниками называл меркантильных людей, которые стремились к материальным ценностям и рычагам управления и влияния [12].

Как мы видим дореволюционные авторы в основном негативно отзывались о чиновниках. Кроме того известные представители русской литературы, такие как Н.В. Гоголь, М.Е. Салтыков-Щедрин, И.А. Гончаров [13] высмеивали образ чиновников через свои творчества. Таким образом, их статус приобрел еще более отрицательные оценки как со стороны ученых, так и поэтов-писателей досоветского периода.

А в советское время понятие «чиновник» было официально заменено «государственным служащим», а само чиновничество было ликвидировано. По этим и другим причинам проблемы системы управления и власти, чиновничества долгое время не исследовались. Исключениями были лишь работы, написанные в

первые годы советского периода М.С. Александровым, Д.А. Магеровским и И.М. Троцким, которые рассмотрели чиновников в системе управления и чиновничества в Российской империи.

Следующей значимой работой по чиновникам был труд П.А. Зайчонковского. Автор чиновниками называл тех лиц, которые совмещали должности в государственной службе и промышленных товариществах [14]. Чиновники, позже когда им запретили совмещать должности, стали привлекать в негосударственные дела уже своих жен. Они уже были акционерами вместо своих мужей-чиновников. Как ни странно, сегодня не секрет, что такая хитрость государственных служащих характерна для многих стран, особенно для стран постсоветского союза.

В третьем этапе истории изучения термина «чиновник» важно отметить, что с распадом СССР открылись новые возможности исследования. Появились ранее нерассмотренные работы западных ученых относительно чиновничества.

Так, известный американский ученый с русскими корнями Марк Раев в своей книге «The Russian Autocracy and Its Officials» описывал чиновников Российской империи как людей с «низким уровнем образованности и открытыми к коррупции» [15]. Он считал, что чиновники были деморализованные и относились к рядам тех служащих, которые не желали «улучшать свои интеллектуальные горизонты».

Другой известный ученый Уолтер Пинтнер в своей работе «The evolution of Russian officialdom» дает полное описание чиновничества в Российской империи. Относительно чиновников У. Пинтнер отмечает, что они имели определенные должностные рангы и были «подобны бюрократам из Западной Европы» [16].

Западные ученые Р. Пайпс и Т. Хара попытались дать определение чиновнику в своих трудах. Они считали, что все чиновники это и есть «бюрократы» Российской империи [17], [18]. Также в их трудах основное внимание уделялось не на классовые критерии чиновников, а их профессиональные и личностные качества.

В настоящее время многие ученые стараются дать всесторонное обьяснение термину «чиновник». Ученый А.А. Ипатова в своей работе «Зачем современной Россий чиновник?» рассматривает историю использования термина «чиновник». Особенно автор обращает внимание на негативные оттенки данного слова [13]. А исследователь Лазукова Е.А. анализирует такие понятия как «госслужащий», «чиновник» и «бюрократия» и приходит к мнению что, данные категории могут быть синонимами друг другу, но они не идентичны полностью и могут и отличаться в зависимости от случаи их применения [19]. В статье Заграничнова Е.С. обращается особое внимание на коннатативную семантику слова «чиновник» и приводятся разные примеры [20].

Таким образом, термин «чиновник» означает государственного служащего еще со времени Российской империи. Однако, как мы видим сейчас, несмотря на то, что уже больше века назад был упразднен «Табель о рангах» и соответственно слово «чиновник» было заменено другими категориями, это слово «чиновник» до сих пор активно используется в современном обществе. Особенно такая тенденция свойственна постсоветским странам ввиду определенным общим периодам их истории.

Кроме того, отрицательная репутация «чиновника» имеет свои глубокие корни, так как еще с дореволюционного периода в мировой истории при определении чиновника преобладали негативные окраски. И такие оценки последовали как со стороны русских или советских авторов, так и зарубежных, западных ученых.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жакеев М. Президент Казахстана высказал свое отношение к слову «чиновник» // URL: **https://www.zakon.kz/4789639-prezident-kazakhstana-vyskazal-svoe.html** (дата обращения: 20.11.2018)
2. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая российская энциклопедия, 1998. 1456 с. – с. 1353
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов / Под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. — 16-е изд., испр. М.: Русский язык, 1984. 797 с. – с. 768
4. Шаповалов В.Ф. Истоки и смысл российской цивилизации. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. 624 с. – с. 365
5. Лазукова Е.А. Категории «Госслужащие», «Чиновничество» и «Бюрократия» // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально-экономические науки. 2013. №18. сс. 52-59.
6. Нелидов Н.К. **Юридические и политические основания государственной службы**. Ярославль, 1874. 294 с. – 75 с.
7. Евреинов В.А. Гражданское чинопроизводство в России : Ист. очерк В.А. Евреинова / [Влад. Евреинов]. Санкт-Петербург: тип. А.С. Суворина, 1887. 87 с. – сс. 8-15
8. Ольшевский М. Бюрократия. М.: Издание В.М. Сабина, 1906. 471 с. – сс. 53-68
9. Бразоленко Б. Очерк развития бюрократии в России // Вестник знания. 1903. №8. с. 15
10. **Мачинский** В. Бюрократия с точки зрения социологии // Образование. 1906. №5. сс. 49-66
11. **Рубакин** Н.А. Россия в цифрах. СПб.: Изд-во «**Вестник знания**», 1912. 214 с. – сс. 7-11
12. Батырев М. Что такое бюрократия? М.: Народная мысль, 1906. сс. 2-4.
13. Ипатова А.А. Зачем современной России чиновник? // Вестник РУДН, серия Социология, 2013. № 1. сс. 117-129
14. **Зайончковский** П.А. Правительственный аппарат самодержавной России. М., 1978. 288 с. – с. 102
15. Marc Raeff. The Russian Autocracy and its officials. Mouton. 1957. 91 p. – p. 15
16. Walter M. Pintner. Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century. The University of North Carolina Press; New edition. 1980. 416 p. – p. 90-96
17. **Пайпс** Р. Россия при старом режиме. М., 1993. 427 с. – с. 37
18. Hara T. Empire and society: new approaches to Russian history. Slavic Research Center, Hokkaido University. 1997. 218 p. – p. 96
19. Лазукова Е.А. Категории «Госслужащие», «Чиновничество» и «Бюрократия» // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2013. №18(45). сс. 52-59
20. Заграничнов Е.С. Коннотативная семантика актуального слова «чиновник» // Бюллетень медицинских Интернет-конференций. Том 3. №2. с. 97

УДК 94 (574).084.8

К.С. Алдажуманов, С.А. Асанова, А.А. Джунисбаев
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВОЙСКОВЫХ СОЕДИНЕНИЙ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ (НА ПРИМЕРЕ 105-Й КАЗАХСКОЙ КАВАЛЕРИЙСКОЙ ДИВИЗИИ)

Аннотация. В статье на основе ранее не введенных в научный оборот архивных документов освещен сложный процесс формирования 105-й национальной кавалерийской дивизии. Созданное и укомплектованное в Джамбулской области Казахской ССР – это войсковое соединение, наряду с 96-й и 106-й дивизиями стало одним из трех казахских кавалерийских дивизий и одним из пяти национальных войсковых формирований, образованных на территории Казахстана в первые годы войны. Основными архивными источниками послужили материалы военных отделов областных отделов партии и областных военных комиссариатов, среди которых в первую очередь стоит выделить постановления, распоряжения и директивные указания высших органов государственной власти, отчеты и доклады о ходе формирования национальных войсковых соединений, статистические сведения о выполнении нарядов по ее комплектованию, переписка военных органов с высшим руководством страны по военно-мобилизационным вопросам, секретные телеграммы и т.д.

Приведенный в статье источниковедческий разбор и анализ исторических документов и материалов, выявленных в фондах государственного архива Жамбылской области, позволяет не только в хронологическом порядке рассмотреть процесс формирования дивизии, но также разобрать экономические трудности, с которыми столкнулась область при ее комплектовании. Несмотря на помощь со стороны других областей, процесс формирования 105-й дивизии растянулся на долгие полгода, что было связано с нехваткой людских ресурсов, высшего и младшего начальствующего составов, конского поголовья, кавалерийского снаряжения, вооружения и обмундирования, авто и гужевого транспорта. В результате энергичной работы советско-партийных органов, промышленных предприятий, колхозов и совхозов, летом 1942 года 105-я кавалерийская дивизия была направлена в распоряжение Московского военного округа, где она была реорганизована в воздушно-десантную дивизию, а весь конский состав, гужевой транспорт был передан на нужды артиллерийских частей. Свыше 4 тысяч казахов, из кавалерийских бойцов были переподготовлены в десантники. Таким образом, джамбульцы в составе воздушно-десантной дивизии приняли участие во многих боевых сражениях на фронте и закончили военные действия во Франции.

Ключевые слова. война, мобилизация, формирование, национальные войсковые соединения, казахская кавалерийская дивизия, кавалерийский полк, Казахская ССР, Джамбулская область.

Алдажуманов К.С., Асанова С.А., Джунисбаев А.А.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНА (105-ҚАЗАҚ АТТЫ ӘСКЕРИ ДИВИЗИЯ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада бұрын ғылыми айналымға тартылмаған тың архив құжаттарының негізінде 105-ұлттық атты әскер дивизиясының күрделі құрылу тарихы зерттелген. Қазақ КСР-нің Жамбыл облысында құрылған бұл әскери құрама соғыс жылдарында Қазақстан территориясында құрылған 3 атты әскери дивизияның және 5 ұлттық әскери құраманың бірі болды. Зерттеудің негізгі дерек көздерінің міндетін Жамбыл обкомы әскери бөлімінің және облыстық әскери комиссариатының құжаттары мен материалдары атқарып, олардың ішінде жоғарғы мемлекеттік билік органдарының қаулыларын, бұйрықтары мен директивті нұсқауларын, ұлттық әскери құрамаларды құру барысы туралы есептік баяндамалар мен ақпараттық анықтамаларды, оны жабдықтау бойынша нарядтардың орындалуы туралы статистикалық мәліметтер, әскери органдардың әскери мобилизация мәселелері бойынша республиканың жоғары органдарымен хат алмасуын, құпия жеделхаттар және тағы басқаларды жеке атап өткен жөн.

Мақалада Жамбыл облысының мемлекеттік архивінде табылған тарихи деректер мен материалдарға қатысты берілген дерекнамалық талдау дивизияны құру үдерісін хронологиялық тізбекте қарастырып қана қоймай, сонымен қатар облыстың оны құруда тап болған экономикалық-материалдық қиындықтарын зерделеуге мүмкіндік береді. Өзге облыстардың тарапынан көрсетілген көмекке қарамастан 105-дивизияны құру жарты жылдан астам уақытқа созылуы адами ресурстардың, жоғары және кіші басшылық құрамның,

жылқылардың, ат әбзелдердің, қару-жарақтың, киім-кешек пен автотехника мен ат арбаларының тапшылығымен түсіндірілді. Кеңес және партия органдарының, өнеркәсіп мекемелерінің, колхоздар мен совхоздардың қызу жұмысының қорытындысында 1942 жылы жазда 105-дивизия темір жолмен Мәскеу әскери округына аттандырылды. Мұнда жамбылдық әскери құрама әуе-десант дивизиясы болып қайта құрылып, оның барлық жылқылары мен көліктері артиллериялық бөлімдерге үлестірілді. 4 мыңнан астам қазақ атты жауынгерлері десантшыларға қайта даярланды. Жамбылдықтар 6-әуе-десант дивизияның құрамында майданда орын алған көптеген ұрыстарға қатысып, соғыстағы жолын Францияда аяқтаған болатын.

Түйін сөздер. соғыс, мобилизация, құру, ұлттық әскери құрама, қазақ атты әскери дивизия, атты әскери полк, Қазақ КСР-ы, Жамбыл облысы.

K.S. Aldazhumanov, S.A. Asanova, A.A. Junisbayev
Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov

TO THE HISTORY OF THE FORMATION OF NATIONAL MILITARY UNITS OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (BASED THE EXAMPLE OF THE 105TH KAZAKH CAVALRY DIVISION)

Abstract. The article, based on archival documents not previously entered into scientific circulation, highlights the complex process of the formation of the 105th National Cavalry Division. It is a military unit, created in the Dzhambul region of the Kazakh SSR — along with the 96th and 106th divisions. It became one of the three Kazakh cavalry divisions and one of the five national military units formed in the territory of Kazakhstan in the first years of the war. The main sources were the materials of the military units of the local departments of the government and the regional military commissariats, as well as decrees, orders and directives of the supreme bodies of state power, reports and directions on the formation of national troop organizations acquisition, correspondence of military structures with the country's head leadership on military mobilization matters, secret telegrams, etc.

The source study and analysis of historical documents and materials found in the funds of the State Archive of the Zhambyl region given in the article allows not only to consider the division formation process in chronological order but also to analyze the economic difficulties that the region encountered during its recruitment. Despite assistance from other regions, the formation of the 105th division lasted for half a year, due to a lack of human resources, senior and junior commanding personnel, horse stock, cavalry equipment, weapons and uniforms, cars and horse-drawn vehicles. As a result of the energetic work of the Soviet-party organs, industrial enterprises, collective farms and state farms, in the summer of 1942 the 105th Cavalry Division were disposed to the Moscow Military District. The military authorities then reorganized it into an airborne division, and the whole horse-drawn vehicle was assigned to the needs of artillery units. Over 4 thousand Kazakhs, from cavalry fighters, were retrained as paratroopers. Thus, the Dzhambulians as part of the airborne division took part in many combat battles at the front and ended military operations in France.

Keywords. war, mobilization, formation, national military units, Kazakh cavalry division, cavalry regiment, Kazakh SSR, Dzhambul region.

Введение. Несмотря на то, что история Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 годов непрерывно и плодотворно изучается учеными и историками всего мира на протяжении последних семи десятилетий, некоторые проблемы так и не получили своего должного научного освещения. Это связано не столько с тем, что огромный массив архивных документов способный раскрыть малоизученные стороны длительного и широкомасштабного военного противостояния между Советским Союзом и Германией продолжает оставаться недоступным ввиду его засекреченности, но также и с изменившейся исторической реальностью.

Ни для кого не является секретом, что после распада СССР и с образованием независимых государств на территории постсоветского пространства, историки суверенных ныне республик принялись к глубинному переосмыслению своего исторического прошлого и приступили к его освещению с национальной точки зрения, применяя весь плюрализм современной методологии. В результате этого в ряде постсоветских государств, в первую очередь в странах Прибалтики, а также в Узбекистане, на смену утвердившемуся в советской историографии, казалось бы, незыблемому и священному понятию «Великая Отечественная война» пришел новый термин «советско-германская война». Данная перемена в научно-понятийном аппарате отражает не только умонастроение и трансформировавшуюся историческую память бывших народов СССР, получивших возможность строить свое независимое государство, но и рост национального самосознания.

За последние два с лишним десятилетия, именуемыми в постсоветских странах независимым периодом, историки предприняли не одну попытку освещения истории Великой Отечественной войны, которые выражались в отходе от единолично властвовавшего в советское время марксистско-ленинского понимания и трактовки исторических событий. Повсеместно вводя в научный оборот новый круг источников и архивных документов, собирая и подвергая всестороннему научному анализу воспоминания ветеранов и участников войны, очевидцев и современников, историки предпринимали попытки опровергнуть устоявшееся мнение о доминирующей роли русской нации в победе над фашизмом.

Еще в советский период отечественные историки внесли большой вклад в изучение вопроса о вкладе Казахстана как союзной республики для достижения долгожданной победы. На основе большого архивного и фактологического материала были выявлены людские и материальные ресурсы, которые были затрачены республикой, восстановлена история создания воинских соединений и формирований на территории Казахстана, прослежены их судьбы на фронтах войны, описаны героические подвиги казахстанцев на полях сражений, изучена история преобразования Казахстана в арсенал фронта и вклад республики в повышение обороноспособности страны, исследованы различные вопросы истории депортированных народов, подвергнуты анализу статистические данные о числе мобилизованных казахстанцев и т.д.

Однако, следует заметить, что в годы независимости дальнейшее активное изучение различных актуальных проблем Великой Отечественной войны в нашей стране в силу разных объективных и субъективных причин не получило своего должного развития. Это в первую очередь связано с большим дефицитом специалистов, занимающихся на профессиональном уровне изучением истории Великой Отечественной войны в частности, и второй мировой войны в целом. Как следствие, отечественными историками за последние годы так и не был выработан свой собственный научный взгляд на историю Великой Отечественной войны. Имеющаяся в наличии научная и специальная литература несмотря на то, что сохранила свою научную ценность и практическую значимость, имеет богатый фактологический материал, тем не менее не способна должным образом отвечать запросам изменившейся исторической реальности. Отечественные исследователи, занимающиеся проблемами войны, в основном ограничиваются составлением и выпуском тематических сборников документов и материалов, воспоминаний очевидцев, справочных изданий, посвященных различным аспектам истории Великой Отечественной войны.

В сложившейся ситуации в отечественной исторической науке остается целый комплекс малоизученных проблем, требующих своего освещения. Вне всякого сомнения, к таким проблемам можно отнести историю формирования национальных кавалерийских дивизий на территории Казахстана в 1941-1942 годах. В многочисленных научных трудах и публикациях отечественных исследователей данная проблематика не стала предметом специального и комплексного изучения.

Материалы и методы. Освещая вопросы истории создания национальных воинских формирований, историки в основном опирались на документы архивов Российской Федерации (Государственный архив Российской Федерации, Российский государственный архив социально-политической истории, Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации), центральных архивов нашей страны, расположенных в г. Алматы (Центральный государственный архив и Архив Президента Республика Казахстан). Однако, стоит обратить внимание, что до нынешнего времени отечественными историками материалы областных архивов по рассматриваемой проблеме не были изучены в должной степени. Тем временем, комплекс исторических источников, хранящийся в областных архивах позволяет более глубоко и детально изучить процесс создания и формирования национальных войсковых частей со дня оглашения постановления Государственного Комитета обороны №ГКО-894сс от 13 ноября 1941 года «О формировании национальных воинских соединений» и до момента отправки их на фронт. Свидетельством тому являются материалы, отложившиеся в фондах государственных архивов Восточно-Казахстанской, Акмолинской, Актюбинской и Джамбулской областей. В первую очередь это документы Военных отделов областных партийных комитетов и областных военных комиссариатов, в которых содержатся ценные архивные источники о процессе формирования национальных воинских соединений, выполнению нарядов, военной мобилизации, изготовке и поставке вооружения и обмундирования, людского и конского состава в национальные военные части, переписка областных военных органов с высшим руководством страны и местными райкомами и райвоенкоматами, докладные записки и отчеты и т.д.

Обсуждение. Крупные людские потери, которые терпела Красная армия в сражениях против вооруженных сил нацисткой Германии, уже к концу осени 1941 года вынудило высшее военное командование в спешном порядке приступить к созданию воинских формирований за счет национальных республик. Согласно вышеуказанному постановлению ГКО Центральным Комитетам Компартии и Советам Народных Комиссаров 5 союзных (Туркменская, Узбекская, Таджикская, Казахская, Киргизская) и 4 автономных республик (Башкирская, Калмыцкая, Чечено-Ингушская, Кабардино-Балкарская) поручалось создание 20 кавалерийских дивизий и 15 отдельных стрелковых бригад (ГА Акмолинской обл. Ф. 1115, оп.

10, д. 2, л. 3.). Воинские соединения должны быть укомплектованы здоровым и крепким личным составом из представителей местных национальностей, в возрасте не старше 40 лет. В постановлении отдельным пунктом значилось, что обмундирование, людское и конское снаряжение, седла, подфуражное и прочее довольствие, конский состав, холодное и частично огнестрельное оружие должно быть обеспечено за счет ресурсов местных бюджетов.

Руководствуясь постановлением ГКО №894сс от 14 ноября 1941 года бюро ЦК КП (б) Казахстана приняло постановление «О формировании национальных соединений в КазССР», согласно которому для проведения работ связанных с формированием национальных воинских соединений образовывалась республиканская комиссия в составе 5 человек (Н.Е. Бабкин – заместитель председателя СНК КазССР (председатель комиссии), П.Б. Алексеев – заведующим военным отделом ЦК КП (б) Казахстана (заместитель председателя комиссии), А.Г. Дудкин – секретарь ЦК КП (б) Казахстана по кадрам, Г.У. Бузурбаев – секретарь ЦК КП (б) Казахстана по пропаганде и агитации, А.С. Щербаков – военный комиссар КазССР) (Рассекреченная война, 2010: С. 135-136). Постановление обязывало местные советско-партийные органы в двухдневный срок организовать областные, городские и районные комиссии для проведения работ, связанных с формированием, обучением и сколачиванием национальных воинских соединений. В состав этих комиссий входили председатель (или его первый заместитель) областного, городского или районного Совета; заведующий военным отделом обкома, горкома или райкома КП(б) Казахстана; секретарь обкома, горкома или райкома партии, секретарь обкома, заведующий отделом пропаганды и агитации горкома, райкома КП(б)К и областного, городского, районного или межрайонного военного комиссара. Также в постановлении указывалось, что в составе 5 членов городских или районных комиссий должно быть не менее 3 человек из представителей казахской национальности.

Несколько позднее, а именно 17 ноября 1941 года вышло постановление СНК и ЦК КП(б) Казахстана «О мероприятиях по формированию национальных войсковых соединений в Казахской ССР», в котором говорилось, что на территории Казахской ССР в ближайшее время должны быть сформированы две отдельные стрелковые бригады и две кавалерийские дивизии. Пунктами формирования отдельных стрелковых бригад значились города Кустанай и Актюбинск, а кавалерийских дивизий – Акмолинск и Джамбул. Для содержания национальных войсковых соединений из бюджета республики было выделено 3 245 000 рублей из расчета содержания частей в течение 45 дней. Заместителю председателя Совнаркома Казахской ССР Н.А. Ерофееву и секретарю ЦК КП(б) Казахстана по промышленности Н.К. Уразалину поручалось обеспечить производство к 15 декабря 1941 года 8 тысяч шашек кавалерийского образца. Также военному комиссару республики А.С. Щербакову поручалось учесть боевое оружие, находящееся в организациях ОСОВИАХИМ республики, изъяв все годное для укомплектования национальных воинских соединений. Постановление обязывало Актюбинский, Акмолинский, Джамбулский, Кустанайский обкомы КП(б) Казахстана и исполкомы областных советов депутатов не позднее 27 ноября 1941 года подготовить и оборудовать помещения (жилье, кухни, конюшни, склады и т.д.) для размещения воинских национальных соединений; Народный комиссариат здравоохранения Казахской ССР обеспечить в местах отправки и формирования национальных соединений медико-санитарное обслуживание; обкомы КП (б) Казахстана обеспечить среди призываемых в формируемые национальные части партийно-комсомольскую прослойку не менее 34-40%. Помимо вышеуказанных мероприятий, в постановлении указывались и точные сроки: а) к 10 декабря 1941 года обеспечить призыв рядового, младшего и командно-политического состава; б) закончить сдачу заготовительным органам продовольствия и фуража к 5 декабря 1941 года (ГА Акмолинской обл. Ф. 1115, оп. 10, д. 2, Л. 3).

До настоящего времени в исследования по истории национальных воинских соединений мало упоминалось о 96-й национальной кавалерийской дивизии, которая была сформирована в Восточно-Казахстанской области. Это было связано с тем, что решение о ее формировании было принято несколько позднее и отдельным постановлением ЦК КП(б) Казахстана и Совнаркома Казахской ССР от 9 января 1942 года. Согласно постановлению исполкома Восточно-Казахстанского областного совета от 14 января 1942 года, областному военному комиссару Сретенскому поручалось к 25 января 1942 года произвести мобилизацию 2080 человек, 1900 лошадей и обозов, 15 автомашин, 74 повозок с упряжкой для формирования 96-й национальной кавалерийской дивизии. Пунктом формирования кавалерийской дивизии был назначен город Усть-Каменогорск (ГА ВКО. Ф. 1п., оп. 1, д. 1459, л. 165-165 об.).

Результаты. В этой статье предпринята попытка изучения хода выполнения секретного постановления Государственного Комитета обороны СССР от 14 ноября и постановления Совнаркома Казахской ССР и ЦК КП(б) Казахстана в Джамбулской области в отношении 105-й национальной кавалерийской дивизии. Основным источником освещения данного вопроса являются архивные документы, которые отложились в фонде №282 (Джамбулский Областной комитет Компартии Казахстана) Государственного архива Жамбылской области. Материалы военного отдела Обкома КП(б) Казахстана,

сохраненные в этом фонде дают возможность в хронологическом порядке проследить историю создания 105-й национальной кавалерийской дивизии.

21 ноября 1941 года Исполком Джамбулского областного совета депутатов и бюро Обкома КП(б) Казахстана приняло постановление «О мероприятиях по формированию национальной кавалерийской дивизии в г. Джамбуле», которое состояло из 14 пунктов. Из постановления видно, что основная тяжесть по созданию национальной дивизии ложилась на районы недавно образованной Джамбулской области[1] с еще неокрепшей экономикой и численностью населения чуть выше 320 тысяч человек (ГАЖО). Ф. 399, оп. 1, д. 119, л. 4.). Согласно второму пункту постановления наряд на поставку людского состава, лошадей, продовольственного фуража, снаряжения и других материальных ресурсов должен был полностью реализовываться за счет средств районов. Доказательством тому является 11-й пункт постановления, в котором говорилось: «Обком КП(б) Казахстана и исполком Облсовета считают, что в поставках (автотранспорта, бричек, сбруи, обмундирования, продовольствия, фуража и снаряжения) обязаны участвовать все колхозы, совхозы, МТС, предприятия, учреждения области, для чего устанавливают следующий порядок выполнения утвержденных заданий, связанных с формированием кав[алерийской] дивизии и рекомендованный постановлением СНК Каз[ахской] ССР и Бюро ЦК КП(б)К от 17 ноября 1941 года:

Областная комиссия, полученные задания для области по поставкам, немедленно доводит их до города, районов, районные и городская комиссии распределяют эти задания по колхозам, МТС, совхозам, промпредприятиям, учреждениям в зависимости от материальной базы и возможностей выполнения этого задания последними. В поставках лошадей, как правило участвуют только колхозы, лошади отбираются годные к военной службе. Колхозы, не имеющие годных лошадей к поставкам, обязаны в зависимости от наличия у них конского поголовья и рабочего скота выделить определенное количество лошадей или волов для передачи их тем колхозам, которые своих годных лошадей сдали в порядке выполнения конских поставок и в результате этого имеют острую нужду в рабочем скоте и лошадях для выполнения своих производственных планов.

В поставках обмундирования, продовольствия, хлебо-фуража, снаряжения обязаны участвовать все колхозы в таких размерах, в которых они по тем или иным видам поставок могут без особого ущерба для колхоза максимально выполнить их. При этом следует учесть, чтобы колхозы, не участвующие в поставках одного вида (лошади и брички и т.д.) больше участвовали в другом виде поставок (хлеб, фураж, обмундирование), но с тем, чтобы размер выполненного вида поставок не являлся для данного колхоза чрезмерно тяжелым» (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 1-2). В остальном же постановление Джамбулского обкома КП(б)К и Исполкома областного совета депутатов дублировало пункты постановления вышестоящих органов государственной власти.

В тот же день в дополнение к постановлению Исполкома Джамбулского областного совета депутатов и бюро Обкома КП(б) Казахстана был разработан наряд №1 на призыв людского состава и поставку лошадей, повозок, упряжи, седел и автотранспорта. Ниже приведем расчетную таблицу этого наряда:

Наименование районов	Рядовой и младший начальный состав	Комплектов обмундир-ования	Лошадей	Седел	Авто-машин	Бричек
г. Джамбул	80	100	-	150	11	-
Джамбулский	60	60	45	25	3	-
Свердловский	60	60	50	25	2	-
Меркенский	71	75	100	35	3	7
Луговской	70	70	75	20	2	3
Чуйский	70	75	100	70	-	-

[1] Джамбулская область образована решением Правительства Казахской ССР в октябре месяце 1939 года в составе 9-ти районов, из которых 6 были выделены из состава Южно-Казахстанской и 3 из состава Алма-Атинской областей. Одновременно при организации области и в порядке районного административного упорядочения был образован новый Коктерекский район, выделенный из состава Чуйского района.

Коктерекский	56	60	-	10	-	-
Курдайский	70	75	80	40	-	-
Красногорский	65	65	90	23	-	-
Сары-Суйский	50	55	30	11	-	-
Таласский	50	55	40	11	-	-
Итого	702	750	610	420	-	10

Помимо наряда также была составлена ведомость распределения специального задания по поставкам продовольствия и фуража. Согласно этой ведомости, в работу по обеспечению продовольствием формируемой национальной дивизии включались все районы области без исключения. Среди продовольствия в ведомости значились: пшеница, рис, жиры, мясо; к фуражу относились сено и солома. Задача по обеспечению овощами (картофель, лук, помидоры, свекла, морковь, капуста) кавалерийской дивизии возлагалась на 7 колхозов: «Кумхата» (Свердловский район), «Октябрь», «Пулат-Кощи», «Тонкурум», колхоз им. Сталина, «Красный партизан», «Торткуль» Джамбулского района. Снабжение же кавалерийской дивизии сахаром в размере 10 тонн поручалось нижеследующим районам: Меркенский (3 т.), Свердловский (2,5 т.), Джамбулский (2,5 т.) и Луговской (2 т.) (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 6).

23 ноября 1941 года председатель исполкома Джамбулского облсовета А. Жансакалов в телеграмме на имя Н. Бабкина сообщил, что в состав областной комиссии по формированию национальный частей вошли помимо его самого, секретари обкома Ботов и Джакишев, заведующий военным отделом обкома Берденников, военный комиссар области Трофимов. Также в этой телеграмме было указано, что к 23 ноября на территории Джамбулской области было создано 8 районных и 1 городская (г. Джамбул) комиссии, следовательно, в двух районах области из десяти к указанному сроку комиссии еще не были сформированы (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 6).

Следующим важным документом, который помогает раскрыть вопросы обеспечения дивизии необходимыми предметами является постановление Исполкома Джамбулского областного совета депутатов и Бюро Обкома КП(б) Казахстана от 24 ноября 1941 года «Об изготовлении обмундирования и кавалерийского снаряжения для формируемой кавалерийской дивизии». Согласно постановлению обмундирование (полушубок, сапог), а также кавалерийского снаряжения (седла, уздечки и т.д.) планировалось изготовить из кожсырья, сбор и поставка которого должна быть завершена к 10 декабря. Ответственность за поставку кожсырья и изготовки обмундирования, а также кавалерийского снаряжения возлагалась на Областной промышленный союз. В дополнение к этому Облпромсоюзу поручалось к 25 декабря закончить работу по пошиву 750 пар сапог для дивизии (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 21). Помимо этого, в расчетной смете по снабжению кавалерийской дивизии значились верхняя и внутренняя одежда, комплекты белья и банных принадлежностей, кирки-мотыги, саперские лопаты и т.д. Изготовление всей вышеуказанной продукции должно было быть окончено к 20 декабря 1941 г. Как видно из вышеизложенного, органы власти на местах занимаясь формированием национальных воинских соединений пытались учесть все детали.

26 ноября 1941 года в г. Джамбуле прошло заседание областной комиссии по формированию кавалерийской дивизии, на котором была принято решение разместить 3 полка будущей дивизии в следующем порядке: а) первый полк разместить на территории с. Буденовки Свердловского района на расстоянии от г. Джамбула в 35 километрах; б) второй полк разместить на территории Свеклосовхоза; в) третий полк разместить на территории хмелесушилки Казахского пивоваренного завода. Штаб же дивизии планировалось разместить в помещении Статистического управления Народно-хозяйственного учета, а командный состав в помещении клуба пивоваренного завода. Сразу после выхода данного постановления началась активная работа по ремонту и приспособлению всех 20 зданий для размещения кавалерийской дивизии.

В первой половине декабря председатель областной комиссии по формированию кавалерийской дивизии А. Жансакалов неоднократно в своих телеграммах, направленных в Совнарком Казахской ССР информировал о ходе работ, приводя количество собранного обмундирования и снаряжения (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 32, 33, 34, 60). 18 декабря 1941 года заведующий военным отделом Джамбулского Обкома КП(б) Казахстана К. Берденников составил обширную справку о ходе формирования национальной кавалерийской дивизии в г. Джамбуле, которая была направлена в виде доклада руководству Казахской ССР. По данным приведенным в справке, можно увидеть то, что несмотря на мобилизацию всех сил и помощь из других областей, Джамбулская область к указанным срокам не успевала закончить производство обмундирования и конского снаряжения. Из 750 комплектов обмундирования к 11 декабря было выполнено

2/3, несколько хуже дело обстояло с 420 комплектами конского снаряжения; область значительно отставала от первоначального графика поставки кожсырья для изготовки кавалерийского снаряжения и сапог. К 11 декабря в г. Джамбул из районов было поставлено крупной яловой, конской и бычьей кожи в 10 раз, шерсти в 2 раза меньше, чем намечалось, план был перевыполнен только в отношении бараньей кожи (459 штук вместо 375).

В отличии от обмундирования и кавалерийского снаряжения, поставка продовольствия и фуража проводилась с опережением графика. Из 9 пунктов значительная недостача наблюдалась в отношении сена (88,8 тонн вместо 150) и соломы (77,3 тонн вместо 275), в противовес этому задача по мясозаготовке была перевыполнена почти в 3 раза (11,6 тонн вместо 4) (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 77).

Опираясь на приведенные данные в этой справке можно разобрать положение, которое обстояло с комплектованием людским и конским составом, а также автогужевым транспортом. По плану Джамбулская область должна была обеспечить национальную дивизию старшим и средним командным составом в количестве 27 человек. Всего же было выполнено 25 человек, 2 человека из среднего командного состава было не было выполнено из-за отсутствия надлежащих ресурсов. В дивизию к 12 декабря поступило командно-начальствующего состава 244 человек, из них: коренной национальности 165, русских и других европейских национальностей 79 человек. Из общего количества командно-начальствующего состава прибыло кадровых 96 человек и призвано из запаса 148 человек. Младшего начальствующего состава должны были призвать из ресурсов области 102 человека, призвано же было всего 15 человек, из которых 13 казахов и 2 русских. Что же касается рядового состава, то по наряду военного комиссариата Казахской ССР по области должно было быть призвано 726 человек. Однако призвано было 671 человек, из которых 658 казахов и других национальностей 13 человек. К тому же для усиления национальной дивизии из Алма-Атинской области к 12 декабря прибыло 684 человек (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 77-78).

Следует отметить, что все призывники проходили отбор, который состоял из нескольких этапов. На первом этапе отбором людского ресурса занимались районные комиссии по формированию, на втором этапе прибывшие в г. Джамбул призывники подвергались еще раз медицинскому освидетельствованию, после чего проходили отборочную комиссию в состав которой входили представители облвоенкомата, обкома КП(б) Казахстана, Облисполкома, управления НКВД и дивизии. По данным приведенным в справке, областной отборочной комиссией было отсеяно 60 человек. Помимо мобилизованных в ряды национальной дивизии вливались и добровольцы, число которых по 8 районам и 1 городу достигало 357 человек.

Если же в отношении людского ресурса намеченный план по возможности строго соблюдался, то в отношении поставки лошадей и автогужевого транспорта он был реализован только на половину. Всего же из 610 лошадей по плану в распоряжение кавалерийской дивизии прибыло 291 лошадь; ни один из районов с поставкой лошадей не справился. К примеру, Луговой район из ожидаемых 75 лошадей поставил всего 7. В связи с этим вторичные сроки поставки лошадей были отодвинуты на 15 декабря. Удручающее положение в этом деле было значительно улучшено прибывшими из Алма-Атинской области лошадьми в количестве 234 голов. Подобная картина наблюдалась и в деле снабжения кавалерийской дивизии автомашинами, из ожидаемых 21 машин к месту формирования к 12 декабря прибыло всего 8 единиц техники (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 78).

На ненормальное положение дел указывал и заместитель председателя Совнаркома Казахской ССР, и член республиканской комиссии по формированию национальных воинских соединений Н. Бабкин в своей циркулярной справке, в которой говорилось: «Прибывающий командно-начальствующий состав [из] других областей одет исключительно плохо, [в] летнем обмундировании, некоторые без белья. Такие факты имеют место [в] Северно-Казахстанской и Южно-Казахстанской областях, также в других областях. Перед отправкой людского состава, особенно командно-политического, тщательно проверять, не допуская таких случаев, не затрагивая собранные фонды обмундирования, которые должны направляться в точки формирования» (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 61).

Спустя неделю, а именно 25 декабря 1941 года заведующий военным отделом Джамбулского Обкома КП(б) Казахстана К. Берденников в аналогичной справке докладывал высшему руководству республики о значительном улучшении в деле снабжения национальной дивизии обмундированием, продовольствием и кавалерийским снаряжением. Благодаря повсеместной и масштабной работе, а также предпринятым сверхусилиям к концу декабря Джамбулская область приблизилась к реализации намеченного плана, однако, также следует отметить, что первоначальный план ввиду слабой экономической развитости недавно образованной области так и не был выполнен (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 257, л. 118-125).

Подтверждение этому мы можем найти в докладной записке командира 105-й кавалерийской дивизии, полковника Калашникова и военного комиссара дивизии, старшего политрука К. Сулейменова от 18 января 1942 года, которая была направлена в Джамбулский обком и ЦК КП(б) Казахстана. В докладе начальство дивизии особо отмечало, что ввиду крупных недостатков в организаторской работе по

формированию национального воинского соединения не способно приступить к боевой подготовке людского и конского состава, и это несмотря на истекшие сроки сдачи его командованию Среднеазиатского военного округа. По этой причине военное начальство дивизии настоятельно требовало скорейшего вмешательства со стороны высшего руководства республики.

Среди недостатков в деле формирования 105-й кавалерийской дивизии ее воинское командование отмечало следующие моменты: 1) комплектование лошадьми проходило крайне неудовлетворительно, по плану дивизия должна была получить 4417 лошадей, из них прибыло только 2533, следовательно, недостача по конскому составу составляла 1834 лошадей. В общей массе прибывшие лошади отвечали соответствующим требованиям, однако приемная комиссия ввиду непригодности и болезни жеребцов вынуждена была браковать большой процент прибывшего из районов конского состава; 2) в отношении конского снаряжения: всего седел поступило 55%, из них половина требовала ремонта, причем больше 50% некомплект, переметных сумм, попон, уздечек, недоуздков и т.д.; 3) прибывшие в распоряжение обмундирование в основном по своему качеству было признано удовлетворительным, однако, выполнение плана обстояло не лучшим образом; 4) поставка и изготовление различного имущества, необходимого для снаряжения кавалерийской дивизии проводилась на низком уровне. Ввиду отсутствия промышленной продукции укомплектованная людским составом дивизия не имела возможности приступить к учебе и боевой подготовке, дивизия не была снабжена ружейными ремнями, портупеями, лопатами, шанцевыми инструментами и др.; 5) по штату дивизии полагалось 39 машин, из которых в распоряжение прибыло всего 11. Имеющийся в наличии автотранспорт находился в плохом техническом состоянии, по этой причине мало пригоден для боевой обстановки; 6) по расчетной ведомости дивизии требовались 51 пулеметных тачанок, однако в распоряжение не прибыло ни одной; 7) поступившие из районов и областей седла, сбруи и другое конское снаряжение требует ремонта, однако произвести его невозможно по причине отсутствия кожевенного материала; 10) Ввиду не обеспечения дивизии горюче-смазочными материалами, автопарк не функционирует, части дивизии разбросаны на большом расстоянии. Один из полков расположен в 45 километрах от железной дороги (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 339, л. 1-2).

Документы военного отдела Джамбулского обкома КП(б) Казахстана, отложившиеся в фонде №282 Государственного архива Жамбылской области, показывают, что область столкнулась со значительными затруднениями по формированию национальной кавалерийской дивизии. Постоянные сбои в снабжении дивизии обмундированием, конским снаряжением, продовольствием и фуражом, необходимым имуществом привело к тому, что изначально запланированные сроки формирования постоянно отодвигались. В области отсутствовали промышленные предприятия, которые могли бы за короткое время и на соответствующем уровне закончить обмундирование дивизии, используя сырье, поставляемое из районов, и это несмотря на то, что поступала помощь из прилегающих соседних областей (Алма-Атинская и Южно-Казахстанская). Полное комплектование дивизии людским составом было закончено в феврале 1942 года, однако из-за трудностей, возникших с ее обмундированием и обеспечением необходимыми предметами, обучение и боевая подготовка личного состава дивизии постоянно срывались. В итоге, все работы по формированию, снабжению, комплектованию, обучению были закончены только лишь к июлю 1942 г. 26 июля на стадионе «Спартак» в торжественной обстановке 105-й национальной кавалерийской дивизии было вручено знамя Верховного Совета Казахской ССР.

С этого момента начинается подготовка к погрузке и отправке 105-й национальной кавалерийской дивизии на фронт, но и эта работа была сопровождена целым рядом затруднений. Об этом докладывал высшему партийному руководству республики инструктор военного отдела ЦК КП(б) Казахстана В. Башмаков в своей докладной записке от 1 августа 1942 года он пишет: «До конца суток 25 июля сего года командование дивизии не знало точного времени начала погрузки соединения и ориентировалось на последние часы. 26 июля или начало 27 июля сего года. Между тем, вечером 25 июля стало известно, погрузка начнется с 4 часов утра 26 июля с.г. Управление железной дороги не обеспечило подачу порожняка к этому сроку и фактически погрузка первого эшелона началась в 5 часов 29 минут. Все 14 эшелонов, отправленных со станции Джамбул, были погружены с большим опозданием. Так, например, под погрузку восьмого эшелона порожняк был подан 28 июля сего года в 19 часов 40 минут, а погрузка повозок, лошадей, фуража и продовольствия была закончена лишь в 2 часа 29 июля с.г. Для 11 эшелонов порожняк под погрузку штаба дивизии был подан на воинскую площадку 30 июля в 6 часов 25 минут, а погрузка была закончена только в 10 часов 45 минут по московскому времени» (ГАЖО. Ф. 282, оп. 1, д. 339, л. 32). По мнению В. Башмакова нарушению установленного графика погрузки послужили нижеследующие причины: а) отсутствие опыта погрузки у бойцов и большей части командного состава; б) слабость руководства погрузкой со стороны среднего и старшего начальствующего состава; в) отсутствие проверки исполнения данных распоряжений со стороны начальников эшелонов и других командиров. Однако, несмотря на все сложности и недочеты, 105-я национальная кавалерийская дивизия, формирование и снабжение которой

проходило больше полугода, и потребовала тотальную мобилизацию всей экономической мощи Джамбулской области и материальную помощь близлежащих районов, 26 июля 1942 года была передана в распоряжение САВО и отбыла на фронт.

К сожалению, в областном архиве не удалось обнаружить документы, которые позволили бы с точностью выявить количество людей, которые были мобилизованы для формирования 105-й кавалерийской дивизии. Более точные цифры можно назвать относительно снаряжения, обмундирования, автотранспорта, конского состава, но никак не людских ресурсов. Это в первую очередь связано с тем, что дела военного отдела обкома КП(б)К, которые заводились в отношении национальной кавалерийской дивизии были строго засекречены в советское время. В подавляющем большинстве документов, отложившихся в этих архивных делах стоит гриф «совершенно секретно» или «строго секретно». В период независимости незначительная часть этих дел были рассекречены, однако, основная часть архивных дел военного отдела Джамбулского обкома КП(б)К военного периода остается недоступна для исследователей. Особо важные и ценные дела еще в советское время перешли в архив областного комитета обороны, где они и хранятся по сей день в засекреченном виде. Не способны пролить свет на эту проблему и документы, хранящиеся в ЦГА РК. Документы этого архива по рассматриваемой проблеме в основном хранят обобщающую информацию по всей республике, и в таких документах обнаружить статистические данные относительно численности людского состава кавалерийских дивизий не представляется возможным. К тому же, следует учесть тот факт, что только в ноябре прошлого года ЦГА РК было произведено частичное рассекречивание фонда Военного комиссариата Казахской ССР (фонд №1146). Согласно решению Комиссии по рассекречиванию от 14 августа 2017 года был открыт доступ к 96 архивным делам данного фонда, из которых 45 единиц хранения относятся к категории «ДСП» (для служебного пользования). К сожалению, в настоящее время, в этом фонде пока не обнаружены материалы, способные оказать помощь в уточнении количества 105-й кавалерийской дивизии.

Тем не менее, в этот вопрос определенную ясность вносят документы, хранящиеся в фонде Коммунистической партии Казахстана (№708) Архива Президента РК. Согласно сведениям, приведенных в материалах военного отдела ЦК КП(б)К в ряды 105-й национальной кавалерийской дивизии, вступило 4242 человек, на ее формирование было выделено 4499 лошадей, 37 автомашин и 298 бричек (АПРК. Ф. 708, оп. 8, д. 1559, л. 31).

Одними из первых отечественных историков, в исследованиях которых описывалась история 105-й национальной кавалерийской дивизии были Т. Балакаев и Х. Алдажуманов. Опираясь на архивные документы и широко используя воспоминания ветеранов 105-й кавалерийской дивизии им удалось воссоздать ее историю, проследить фронтовой путь (Балақаев, 1985: 113-114 бб.). По данным приведенным в их монографии удалось ознакомиться не только со структурой дивизии, но и узнать имена командного состава. Дивизия состояла из 3 кавалерийских полков, численность каждого достигала тысячи человек. Командиром дивизии был назначен генерал-майор А.И. Кирзимов, заменивший на этом посту полковника В. Калашникова. Обязанности начальника штаба дивизии исполнял майор Павленко. На должность комиссара полка был назначен К. Сулейменов (ГА Актюбинской области. Ф. 13, оп. 4, д. 647), а политруком был Г. Лукманов. В командование дивизии также входили начальник по кадрам капитан М. Жубангалиев, начальник санитарной службы А. Джарылгапов, начальник ветеринарной службы А. Абишев. Тремя кавалерийскими полками командовали майоры Ерсайын Ешанов и Абдолла Акаев, старший лейтенант Байдилда Доскенов. Именно воспоминания Б. Доскенова, впоследствии ставшего подполковником гвардии позволяют получить ценные сведения о ходе формирования, командном и личном составе дивизии. К примеру, под его командованием во 2-м кавалерийском полку служили такие известные общественные деятели как писатель Д. Абилев, поэт К. Абдукадыров, журналист А. Ипмагамбетов и многие другие (Майдан жолдары, 1965: 21-27 бб.). С ними на фронт отправился и уже бывший председатель исполкома Джамбулского областного совета депутатов А. Жансакалов.

Как уже говорилось выше, полное формирование 105-й кавалерийской дивизии людскими ресурсами было закончено в феврале, после чего началось обучение и боевая подготовка, обмундирование и обеспечение снаряжением, комплектование конским составом продолжалось вплоть до лета 1942 г. После окончания всех подготовительных работ 26 июля 1942 г. все полки и эскадроны кавалерийской дивизии были погружены на эшелоны и доставлены под Москву. По прибытии на место некоторое время дивизия находилась в распоряжении Московского военного округа, после чего высшее военное командование приняло решение о ее реорганизации. В результате вместо расформированной 105-й национальной кавалерийской дивизии возникла 6-я гвардейская воздушно-десантная дивизия. Весь конский состав, гужевой транспорт был передан в артиллерийские части.

Заключение. Сложность формирования и поздняя отправка на фронт 105-й национальной кавалерийской дивизии, позволили ей избежать трагической участи, которая постигла 106-ю национальную кавалерийскую дивизию. Она, как известно в мае 1942 года в полном составе угодила во вражеский плен под

Харьковым по вине военного командования. Немецкое командование использовало казахских воинов этой дивизии для создания и пополнения небезызвестных Туркестанских легионов. Что же касается 105-й кавалерийской дивизии, то весь ее младший командный и рядовой состав был передан в 6-ю гвардейскую воздушно-десантную Кременчугско-Знаменскую Краснознаменную ордена Суворова дивизию, которая приняла участие в боях в районе Старой Руссы, в Курской битве и Битве за Днепр, в Кировоградской, Корсунь-Шевченковской, Уманско-Ботошанской, Ясско-Кишиневской, Дебреценской, Будапештской, Братиславско-Брновской и Пражской наступательных операциях (Советская военная энциклопедия, 1977: Т. 4, С. 442-433).

105-я казахская кавалерийская дивизия, стала одной из 5 национальных воинских соединений, сформированных на территории Казахстана в 1941-1942 годах. Помимо 105-й дивизии также были созданы 106-я национальная кавалерийская дивизия (Акмолинск), 100-я и 101-я отдельные стрелковые бригады (Алма-Ата и Актюбинск), а также 96-я национальная кавалерийская дивизия (г. Усть-Каменогорск). На создание этих воинских соединений было призвано 20311 человек, выделено 12601 лошадей и 1934 машин (Кашкенбаев, 1970: С. 224).

ЛИТЕРАТУРА

Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 708, оп., 8, д. 1559.

Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.). – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 б.

Государственный архив Акмолинской области. Ф. 1115, оп. 10, д. 2.

Государственный архив Актюбинской области. Ф. 13, оп. 4, д. 647.

Государственный архив Восточно-Казахстанской области. Ф. 1п., оп. 1, д. 1459.

Государственный архив Жамбылской области. Ф. 399, оп. 1, д. 119.

Государственный архив Жамбылской области. Ф. 282, оп. 1, д. 257.

Государственный архив Жамбылской области. Ф. 282, оп. 1, д. 339.

Доскенов Б. Қазақ дивизиясы майданда / – Майдан жолдары (Жинақ). Құрастырушылар: Т. Балақаев, М. Машаков. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 220 б.

Кашкенбаев З. Военно-организаторская работа Компартии республик Средней Азии и Казахстана в годы Великой Отечественной войны. – Алма-Ата, 1970. – 292 с.

Кременчугско-Знаменская воздушно-десантная дивизия / – Советская военная энциклопедия / Гл. редактор комиссии А.А. Гречко, Н.В. Огарков. – Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1977. – Т. 4. – 656 с.

Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941-1945 гг. Сборник документов / Е.М. Грибанова (ответ.), А.С. Зулкашева, Г.Н. Мурзагалиев, Е.В. Чиликова. – Алматы: ДП «Эдельвейс», 2010. – 604 с.

УДК 902/903 «632» (574)

О.А. Артюхова[1], Т.Б. Мамиров[2], Е.А. Осипова[3]
[1,2]Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан
[3]Европейский центр доисторических исследований, Франция

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА КАЗАХСТАНА

Аннотация. Каменный век — это период колоссальных перестроек в природе Земли, когда периоды сильнейших похолоданий меняли весь облик планеты. В это время смещались природные зоны, возникали и вымирали различные виды животных. Без изучения естественно-научных аспектов каменного века, без знания геолого-геоморфологической позиции памятников, без реконструкции природной среды, окружавшей древнего человека, невозможно определить возраст изучаемых остатков, реконструировать хозяйство и быт людей этого периода.

На территории Казахстана, на большинстве памятников каменные артефакты обнаружены в «открытом», поверхностном залегании, и не перекрыты рыхлыми отложениями. К большинству памятников каменного века на территории республики применимы лишь отдельные методы, такие как технико-типологический анализ артефактов и геолого-геоморфологический анализ местонахождения памятника. Для очень редко встречающихся стратифицированных стоянок каменного века применяются все доступные методы: биостратиграфический, палинологический, трасологический, радиоуглеродный, термолюминесцентный, ОСЛ, ЭПР и др.

Ключевые слова. Казахстан, археология, каменный век, палеолит, методы, хронология, антропогенез, каменные артефакты, палеогеография, периодизация.

O.A. ARTJUHOVA[1], T.B. MAMIROV[2], E.A. OSIPOVA[3]
[1,2]Archaeology institute named after A. Kh. Margulan
[3]The European Centre for Prehistoric Research, France

INTERDISCIPLINARY RESEARCH OF THE STONE AGE SITES IN KAZAKHSTAN

Abstract. The Stone Age is a period, characterized by colossal changes in the structure of the Earth, when the most cooling climate phases modified all outlook of our planet. At that time natural zones removed, different animal species appeared and died off. Without studies of nature scientific aspects of Paleolithic period, without knowledge of geological and geomorphological situation of the sites, without reconstructions of the paleoenvironment, where ancient man lived, it is impossible to determine the age of studying remains, to reconstruct the human housekeeping and the way of life in this period.

On the territory of Kazakhstan, in the better part of sites the lithic artefacts are discovered in «open», superficial occurrence, and are not covered by loose sediments. Most Stone Age sites in the territory of the Republic of Kazakhstan can be studied by applying only some individual methods such as techno-typological analysis of artefacts and a geo-morphological study of sites. Rarely encountered stratified Stone Age sites can be studied by all available dating methods: biostratigraphic, palynological, traceological, ^{14}C, thermoluminescence dating, luminescence dating, ESR dating and others.

Key words. Kazakhstan, archaeology, Stone Age, Palaeolithic, methods, chronology, anthropogenesis, lithic artefacts, paleogeography, periodization.

Введение

Каменный век – древнейший и наиважнейший этап истории человечества. В это время первые представители нашего рода выделились из царства животных и проделали длительный путь до людей современного типа. В этот период Человек заселяет огромные пространства нашей планеты, осваивает практически все природные зоны. В каменном веке возникает искусство в разнообразных его формах, зарождаются религиозные представления и ритуалы. Начинается Век Камня с создания первых каменных орудий труда древними гоминидами, а заканчивается в III тысячелетии до н.э., когда человек овладел технологиями извлечения из недр земных металлических руд и выплавки металлов. Каменный век подразделяется на эпохи: палеолит, мезолит, неолит и энеолит.

Материалы и методы

Источники изучения каменного века делятся на собственно археологические, естественно-научные и историко-этнографические. Методологические принципы исследований связаны с общефилософскими концепциями развития человека и его социума.

Возраст памятников каменного века, особенно палеолитических, определяется по результатам естественно-научных методов. Работы по изучению палеолитических стоянок включают в себя исследования по четвертичной геологии, геоморфологии, палеогеографии, почвоведению, палеозоологии, палинологии и т.д. Комплексный палеоэкологический анализ памятника и его палеоокружения позволяет интерпретировать разноплановые данные для реконструкции образа жизни и хозяйственных адаптаций наших древних предков.

Обсуждения

Особенность палеолитической эпохи связана с относительно узким и немногочисленным набором артефактов. Большинство органических материалов (дерево, ткань, кожа и даже кость) на палеолитических памятниках не сохраняется. Для специалистов по разным эпохам каменного века единственным источником являются чаще всего обработанные человеком камни, которые непрофессионалу трудно отличить от обыкновенных булыжников. Исследователям приходится прилагать немалые усилия, чтобы эти мертвые камни «заговорили», рассказали о жизни людей, отделенных от нас многотысячелетней завесой времени.

Еще одна особенность археологии каменного века заключается в том, что в трудах по палеолиту часто используются французские термины, поскольку здесь французский язык выполняет ту же роль, что и латынь в биологии. Дело в том, что с Францией связано зарождение археологии палеолита в XIX в.; с ней и по сей день не может сравниться ни одна из стран мира по количеству и разнообразию палеолитических остатков. Именно во Франции наиболее равномерно представлены практически все периоды этой эпохи — от самого раннего этапа, начального освоения Европы человеком (более 1 млн лет назад). На этой территории обнаружены огромные и выразительные коллекции каменного инвентаря, великолепные образцы палеолитического искусства как малых форм, так и красочных росписей в пещерах. На французских материалах разработана детальная типология изделий из камня, кости и рога, имеется возможность изучить локально-хронологические вариации древнейших культур с высокой степенью дробности.

В археологии каменного века нет бросового материала. Все вскрываемые нами свидетельства жизни древнего человека - каменные изделия, мельчайшие обломки костей, угольки, крупинки охры, остатки растений, споры и пыльца, особенности почвы и принесенные, неместные куски породы — способны при внимательном изучении рассказать многое о том, что происходило в данном месте десятки, а то и сотни тысяч лет назад (Деревянко, Маркин, Васильев, 1994:4-5).

Поскольку археология каменного века «является составной частью археологии, естественно, что проблемы теоретического характера (определение предмета, развитие методологии археологического исследования, критерии выделения локальных культур и их интерпретация, выявление по материальным остаткам следов диффузии, миграции, иных культурно-социальных процессов, изучение причин смены культурных комплексов и др.) затрагивают его в такой же мере, как и другие разделы этой науки» (Деревянко, Маркин, Васильев, 1994:4).

Естественно-научный фон развития человека и его культур.

Рельеф. В геологическом отношении время возникновения и эволюции человека приходится на антропогеновую или четвертичную эпоху. В это время происходили мощные процессы горообразования и рифтогенеза, которые создали современный рельеф континентов. Именно на это очень короткое в геологическом смысле время пришелся мощный импульс воздымания Тибетского плато, Памира и Тянь-Шаня, Альпийской цепи горно-складчатых сооружений (Альпы, Карпаты, Кавказ, Гималаи и др.). Одновременно в зонах рифтогенеза (Байкалькая, Восточно-Африканская, Красноморская и др.) происходит активное формирование грабенов, сопровождающееся развитием молодого вулканизма.

Сокращение поверхности земной коры в результате ее субгоризонтального сжатия и смятия на Тянь-Шане происходит со скоростью до 2 см в год. При этом горные цепи поднимаются со скоростью до 12-15 мм в год.

Воздымание Тибета и Гималаев создало преграду на пути продвижения муссонов и обусловило резкое иссушение и периодические похолодания обширных областей Центральной и Северной Азии. Вершины гор достигли области хионосферы, что вызвало горно-долинные оледенения на Алтае, Тянь-Шане.

Климат на протяжении кайнозоя (последней геологической эры, которую замыкают четвертичный период и голоцен) в целом ухудшался, что сопровождалось понижением температур. В начале неогена Антарктида покрылась льдом. Для этой эры характерны глобальные периодические похолодания, обусловленные неодинаковым поступлением солнечного тепла на поверхность Земли. Известны различные по продолжительности циклы колебания солнечной активности, наименьший из которых равен 11 годам. Планете Земля свойственны периодически повторяющиеся изменения формы земной орбиты

(эксцентриситета), наклона земной оси относительно плоскости ее орбиты (эклиптики) и ориентировки земной оси в пространстве. Продолжительность периодов колебаний этих параметров равна соответственно 90000, 40000, 21000 лет (циклы М.Миланковича). Накладывание этих циклов друг на друга является одним из факторов наступления глобальных похолоданий, следствием которых явились глобальные оледенения.

Расширение поверхности материков и изменение их очертаний также влияют на изменение климата. В северной части Атлантического океана в четвертичное время возник порог, спровоцировавший резко сокращение притока теплых вод Гольфстрима на север. Северный Ледовитый океан стал более изолированным, а его ледяная поверхность стала самостоятельным фактором охлаждения.

Оледенения. В различных регионах Земли гляциалы (ледниковые эпохи) и интергляциалы (межледниковья) имеют местные названия и разную дробость (в зависимости от степени изученности территорий). Первая стратиграфическая схема оледенений – Альпийская, была разработана на материалах Баварского плато А.Пенком по флювиогляциальным (зандровым) террасам в 1865 г. Она охватывает промежуток времени в 0,8 млн. лет и включает в себя оледенения: додунайское, дунай, гюнц, миндель, рисс, вюрм, чередующиеся с межледниковьями. Как установлено позднее, они соответствуют тектоническим фазам.

В эпохи максимальных оледенений ледниковые покровы примерно в 13 раз превосходили современные. Разница в среднегодовой температуре в эпохи оледенений и в межледниковья в континентальных областях достигала более 10º. В южных широтах покровные оледенения не развивались, им соответствовали более влажные или более сухие условия - плювиалы и ариды.

Колебания уровня океана. Изменения уровня океана, связанные с климатическими колебаниями, называют эвстатическими. Во время последнего оледенения понижение уровня морей и океанов составило 80-130 м. Это изменило очертания берегов материков, прибрежные моря и проливы стали сушей, что способствовало распространению человека современного типа, вышедшему из Восточной Африки и заселившему весь земной шар. В начале и середине четвертичного периода уровень океана мог опускаться до 270 м (это время расселения по Старому Свету человека прямоходящего – Homo erectus). Если растает лед Антарктиды и Гренландии, уровень морей поднимется на 66,3 м.

Ландшафты. В четвертичном периоде сформировались современные флористические и фаунистические сообщества, а также ландшафтные зоны. Постепенно вымирали теплолюбивые виды растений, сокращались ареалы их распространения. Лесная растительность уступала место степной, а на севере – тундровой.

В межледниковые эпохи увеличивались площади, занятые лесной растительностью.

В областях, примыкающих к материковым ледниковым покровам развивалась перигляциальная растительность – сочетание лесных (сосна, береза, лиственница и др.), тундровых (карликовые березы, полярные ивы и др.), степных и даже пустынных (эфедра, полынь и др.) форм, характеризующих холодный и сухой континентальный климат. Они сформировали своеобразный ландшафт - тундростепи или перигляциальные степи, – населенные мамонтами и сопутствующими им видами животных. Современных аналогов этим ландшафтам не существует.

Фауна. Вслед за изменениями рельефа, климата и ландшафтов, изменялись и животные – каждый вид в отдельности и биоценозы в целом. На этом основан биостратиграфический метод определения возраста отложений.

Для Казахстана выделены следующие фаунистические комплексы: илийский (финал верхнего плиоцена); кошкурганский (нижний плейстоцен); хазарский или прииртышский комплекс (средний плейстоцен); верхнепалеолитический (мамонтовый) фаунистический комплекс (конец среднего и верхний плейстоцен) (Бажанов, Костенко, 1962; Кожамкулова, Костенко, 1984).

В таких декорациях происходила эволюция человека

Антропогенез

Человек - высшая ступень эволюции живых организмов на Земле, субъект общественно-исторической деятельности и культуры. В этом определении объединены биологическая и философская классификации. Человек, как живое существо, ничуть не более своеобразен, чем другие млекопитающие. К нему в полной мере применимы эволюционные закономерности и механизмы, общие для всех форм органического мира. Но есть и существенное отличие эволюции человека от других групп организмов. Оно заключается в том, что нашим предкам приходилось приспосабливаться не только к естественной среде обитания, но и к среде искусственной, культурной, которая сама возникла и развивалась как средство их адаптации (Picq, Lemire, 2013).

Человек является закономерным результатом длительного эволюционного процесса органической жизни на Земле. Этот факт подтверждается данными палеонтологии, геологии, биологии, в том числе молекулярной, археологии и пр.

В биологическом отношении, по данным генетических исследований, все живущие в настоящее время люди Земли принадлежат к одному виду – *Homo sapiens* (Miskovsky, 2002).

Современные представления о развитии человека, его биологических корнях, в общих чертах устоялись, но постоянное развитие науки и открытие новых ископаемых гоминид дополняют и усложняют эту схему.

Основные события становления человека и освоения им орудийной деятельности происходили на Африканском континенте 2-3 млн. лет назад. В данную эпоху на этой территории сосуществовали несколько видов гоминид:

- австралопитеки появились около 4 млн. л.н. За пределами Африки достоверных находок костей австралопитеков неизвестно. Они передвигались в выпрямленном положении, хотя немалую часть жизни проводили еще на деревьях. Вес тела у них составлял от 30 до 50 кг, а объем мозговой полости достигал 400-500 см^3 (близкий к шимпанзе) (http://www.inrp, a);

- хабилисы *(Homo habilis)*. Древнейшие надежно датированные прямые предки человека, характеризующиеся стабильной бипедией – существа ростом 122-140 см, весом чуть более 50 кг, с хорошо развитой морфологически кистью руки, отличающиеся от своих предков - грацильных австралопитеков - более крупным объемом мозга. По уровню организации мозг хабилисов был гораздо ближе к человеку, в частности, в эндокранных частях их черепа были зафиксированы специфические выпуклости в областях, где у людей современного типа находятся речевые центры (зоны Брока и Вернике). Самые древние находки останков *Homo habilis* датируются 2,4 млн. лет. Наиболее поздние хабилисы жили примерно 1,7 млн. л.н. Иногда вместе с костными останками были найдены примитивные, но, несомненно, намеренно изготовленные каменные орудия, за что *Homo habilis* и получил свое наименование – "человек умелый". Характерные орудия этой эпохи – чоппер и чоппинг. Встречаются многогранники, служившие для разделывания мясной и растительной пищи, и орудия на крупных отщепах, которые использовались для резания и скобления;

- эректусы *(Homo erectus)* появились на свет около 1,8 млн. л.н., судя по находкам на восточном и западном берегах оз. Рудольф (Туркана) в Кении. У эректусов впервые фиксируются достаточно крупные и схожие с человеком современного типа пропорции тела. Средний размер мозга достигает 1000 см^3. Первые полмиллиона лет своего существования эректусы провели в Африке. Самые ранние европейские гоминиды датируются 0,8 млн. лет, хотя некоторые материалы указывают на более раннее их проникновение на Евразийский материк. В некоторых районах Юго-Восточной Азии эректусы сменились человеком современного типа только 27 тыс. л.н. (Brunet, Jaeger, 2017).

На территории Европы эректусов сменили пренеандертальцы. *(Homo heidelbergensis)*, а затем "классические неандертальцы" *(Homo neandertalensis)*, которые появились не позднее 130 тыс.л.н. Родиной неандертальцев, очевидно, была Европа, затем они расселились по Западной, Средней Азии и далее мигрировали на северо-восток. Неандертальцы были относительно невысокими (165-170 см), с массивными костями скелета. По величине мозговой полости они не отличались от современных людей. Несмотря на некоторые особенности разница их анатомии черепа от современных людей внешне незначительна.

Около 40 тыс. л.н. в Евразии появился человек современного типа *(Homo sapiens)*. Его становление, равно как и других видов людей, происходило на Африканском континенте (http://www.hominides, b). Только здесь обнаружены древнейшие останки человека современного анатомического типа и гоминиды переходного характера от *Homo erectus* к *Homo sapiens*. Именно в Африке наблюдается наиболее ярко выраженное генетическое разнообразие среди человеческих гаплогрупп, а по мере удаления от Африки оно убывает. Кроме того, скелеты первых европейских *Homo sapiens* современного типа имеют особенности, характерные для обитателей тропических широт. Внешне эти древние люди наиболее близки к современным бушменам (Вишняцкий, 2005).

Периодизация культур каменного века

Олдувай. Ранние *Homo– Homo habilis, Homo rudolfensis* – научились изготовлять каменные орудия.

Сначала это были просто расколотые гальки, желваки или обломки твердых каменных пород, потом перволюди стали отбивать от камней по несколько сколов, оформляя острый режущий край. Такие примитивнейшие орудия называются олдованскими, по месту первых находок в ущелье Олдувай в Танзании. Данные орудия были, очевидно, универсальными.

Ашель. Около 1,7 млн.л.н. в Африке появились каменные индустрии, в которых присутствуют группы специализированных макро-орудий – ручных рубил, кливеров и пиков, а также более разнообразного набора мелких орудий (скребла, скребки, острия и т.п.).

Индустрии с рубилами принято называть ашельскими (по названию французского города Сент-Ашёль, около которого в позапрошлом веке найдено большое количество бифасов). Почти сразу после оформления ашельских индустрий они начинают распространяться за пределы Африки.

Появление ашельской культуры более-менее совпадает с появлением видов *Homo ergaster* и *Homo erectus*. Они продолжали изготавливать и орудия олдованского типа, которые встречаются на стоянках и во все последующие эпохи, местами почти до современности.

Использовались ашельские рубила как универсальное орудие, анализы микроследов изношенности и фитолитов (микроскопических окаменелостей растительных клеток) на режущих краях показали, что рубилами чаще обрабатывали дерево, нежели срезали мясо. Кроме каменных орудий, эректусы делали и деревянные копья, изредка находимые в торфяных болотах Европы

В конце ашеля довольно широко развита *леваллуазская* техника, позволяющая последовательно скалывать множество сколов-заготовок определенных типов – удлиненных пластин с параллельными краями, подпрямоугольных или округлых отщепов и подтреугольных острий. Это давало возможность изготовлять более качественные и удобные орудия.

Время существования ашельских индустрий иногда называют ашельской эпохой, или ашелем в широком смысле. Наряду с собственно ашельскими индустриями, содержащими бифасы, существовали индустрии, продолжавшие олдованскую традицию или утратившие традицию изготовления бифасов. Сами индустрии с бифасами демонстрируют локальное своеобразие, связанное с разными культурными предпочтениями и особенностями используемого сырья (размеры, форма и т.п.)

Среди неашельских индустрий ашельской эпохи можно назвать, например, европейские микролитические индустрии (Бильцингслебен, Вертешсёллеш, Араго), соанскую культуру Пенджаба в Индии, гипотетическую «бамбуковую культуру» Юго-Восточной Азии.

Существует и такая проблема, как длительное пережиточное существование индустрий олдованского типа в Европе и Азии – до 300 тыс.л.н., когда уже заканчивалась эпоха ашеля. Характерно, что часто такие поздние галечные индустрии ассоциированы с очень архаичными по морфологии гоминидами, например, в Бильцингслебене (Германия), или Вертешсёллеше (Венгрия).

Эпоха **мустье** началась около 200 тыс.л.н. и существовала примерно до 35-40 тыс.л.н., а местами – до 28 тыс.л.н. Создателями мустьерской культуры были поздние *Homo heidelbergensis* и *Homo neanderthalensis.* Переходными культурами между ашелем и мустье являются тейяк, микок, эвенос, премустье (http://www.hominides, a).

Главной особенностью мустьерской культуры, прогрессивным явлением по сравнению с ашелем, было изготовление орудий на отщепах, отколотых от нуклеуса. Основными типами орудий эпохи мустье были остроконечник и скребло, сохранялись и более древние типы орудий.

Варианты мустьерской культуры не слишком разнообразны и отличаются чаще не наличием или отсутствием каких-либо характерных типов орудий, а их частотным распределением – в одних вариантах больше скрёбел, в других – остроконечников.

Разнообразие культур **верхнего палеолита** непомерно превосходит вариации мустье: если мустьерские орудия во Франции и на Алтае почти неотличимы, то в эпоху верхнего палеолита даже рядом соседствовавшие группы людей могли иметь резко отличные орудия.

В качестве примера можно привести периодизацию культур для территории Западной Европы.

Ориньяк – 28-32-20 тыс.л.н., минимум 5 этапов, типичны орудия на крупных пластинах, скребки и т.п., краевая ретушь наносилась чаще по всей окружности орудий.

Перигор – сборное понятие, иногда понимается как самый ранний ориньяк.

Граветт – 29-22 тыс.л.н., типичны костяные дротики с расщеплённым основанием, острия с затуплённым краем, ножи с боковой выемкой, резцы, скребки, маленькие ножички, костяные острия, шилья, лопаточки и украшения.

Протомадлен – 20-23 тыс.л.н., типичны удлинённые наконечники, скребки, свёрла, небольшие резцы, иногда с зубчиками; несмотря на название, не является ранней фазой мадлена.

Солютре – 22-18-16 тыс.л.н., типичны гравюры, «верхнепалеолитические венеры», листовидные наконечники, отжим с помощью костяных или роговых отжимников, наконечники копий, в основном лавролистные и иволистные, наконечники с черенком и с боковой выемкой, обработка с двух сторон отжимной ретушью с помощью костяного отжимника.

Мадлен – 18-16-10-9 тыс.л.н., типичны полихромная живопись, орудия в виде тонких лезвий, много составных, костяных и роговых орудий, микролитизация изделий, нет наконечников, нет отжимной ретуши, преобладают кремнёвые резцы, много кремнёвых проколок и скребков.

Финальный палеолит – 15-10 тыс.л.н., в Германии культуры федермессер (острия типа «перочинного ножа»), гамбургская (наконечники с выемкой, проколки, орудия из оленьего рога с кремнёвыми вкладышами, одностороннезазубренные гарпуны) и аренсбургская (наконечники с черешком, мотыгообразные орудия из рога северного оленя, толстые гарпуны, луки), в Польше свидерская культура

(иволистные и черешковые наконечники, скребки на пластинах и отщепах, резцы); в целом для финального палеолита типична микролитизация орудий.

В Восточной Европе и на Кавказе описано огромное количество местных культур верхнего палеолита, которые иногда сопоставляются с западноевропейскими, но по многим признакам от них отличаются. Например, это молодовская, ежмановская, стрелецкая, спицинская городцовская, тельманская, павловская, костёнковско-авдеевская культуры

Способы датировки археологического материала каменного века

Способы датировки археологического материала объединяются в две основные группы, позволяющие выстроить его абсолютную и относительную хронологию (Guerin, Faure, 1991).

К абсолютной хронологии относятся химические и физические методы. Стоит заметить, что оба типа методов имеют определённые лимиты во временном интервале датирования; каждый из них применим к определенному временному отрезку. Подчеркнем так же, что эти методы точны, но не совершенны, когда речь идет о датировках наиболее древних материалов - временная погрешность может составлять несколько сотен тысяч лет (Roth, Poty, 1985; Oberlin, 2005).

Среди химических методов наиболее часто применяемым является **радиоуглеродный метод** (анализ космогенных радионуклеидов), принцип которого заключается в анализе пропорции одних изотопов элемента относительно к другим. К таким радионуклеидам, например, относится ^{14}C (изотопы ^{12}C-^{13}C-^{14}C). Радиоактивный изотоп углерода ^{14}C образуется в верхних слоях атмосферы в результате бомбардировки ядер азота нейтронами космических лучей: $^{14}N + n \longrightarrow {}^{14}C + p$. Углерод ^{14}C окисляется до $^{14}CO_2$ и распространяется в атмосфере. Растения используют $^{14}CO_2$ в ходе фотосинтеза для производства органики наравне с обычной углекислотой. В результате соотношение $^{14}C/^{12}C$ в живых организмах оказывается таким же, как в атмосфере (порядка 10^{-12}). После смерти организма приток углерода в него прекращается (система становится условно замкнутой, как и в случае с затвердевшим минералом), и начинается неуклонное экспоненциальное снижение соотношения $^{14}C/^{12}C$ за счет распада радиоактивного изотопа ^{14}C. Применяется он исключительно к материалам органического происхождения (кости, рога, древесный уголь, карбонаты, отходы кулинарии и т.д.). Период датировки, охватываемый этим методом, составляет от 0 до 50 тыс. лет до н.э.) (Ravard, 1979; http://www.inrp, b).

Применение радиоуглеродного метода, однако, сталкивается с целым рядом трудностей. Захороненная органика может загрязняться посторонним углеродом, как «древним» (с низкой долей ^{14}C), так и «молодым». В результате возникают, соответственно, «ошибки омоложения» и «ошибки удревнения». Кроме того, соотношение $^{14}C/^{12}C$ в атмосфере не постоянно. Темпы образования ^{14}C в верхних слоях атмосферы зависят от интенсивности космического и солнечного излучения, а это величины переменные. Соотношение $^{14}C/^{12}C$ зависит и от общей концентрации CO_2 в атмосфере, которая тоже склонна меняться. Все эти естественные колебания, однако, не очень велики по амплитуде и с определенной степенью точности могут быть учтены. По-настоящему серьезную проблему представляет лишь возможность загрязнения образца посторонним углеродом (Jull, 2003).

Следующий метод надежной датировки представляет собой исследования цепи радиоактивных изотопов. Принцип их выделения идентичен предыдущему. Среди данных методов выделяют $^{40}K/^{40}Ar$, применимый на материалах вулканического происхождения, таких как магма, лава и проч. Период охвата данного метода датировок составляет 100 тыс. – 10 млн. Лет (Djindijan, 2011).

Метод датирования по Ur/Th (^{235}Ur и ^{238}Ur - ^{232}Th) осуществляется на карбонатовых образованиях, например, костях, кальцитах, спелеообразованиях, кораллах и др. Он применим к временному отрезку между 350 и 10 тыс. лет.

Одним из редких, но все же употребимых для наиболее древних материалов, методов является измерение пропорции $^{238}Ur/^{206}Pb$ ($^{235}Ur/^{207}Pb$ - $^{238}Ur/^{206}Pb$) на горных породах, содержащих циркон, моназит и ксенолит. Период его охвата - 3,8 млрд. – 540 млн. лет.

Наряду с последним выделяют метод $^{87}Rb/^{86}Sr$ ($^{87}Sr/^{86}Sr$ - $^{87}Rb/^{86}Sr$), исследуя горные породы магматического и метаморфического происхождения, который определяет период более 10 млн. лет.

К физическим методам датировок относится термолюминесцентный анализ, суть которого заключается в измерении энергии на материалах минерального происхождения (горные породы, содержащие кварц, циркон, полевые шпаты, кальцит, барит), подвергнутых нагреванию и впоследствии ее излучающих. Период, датируемый этим методом, составляет 30 – 300 тыс. лет (Ravard, 1979; Giot and *al*., 1998; Ritcher, 2006).

Люминесцентная датировка, называемая также «оптически стимулируемое люминесцентное датирование» (ОСЛ-датирование), осуществляется на материалах, находящихся под воздействием света. Она вписывается во временной интервал от 20 до 200/300 тыс. лет. Данный физический метод датировки основан на определении момента времени, когда погребенные минералы (в основном это кварц, полевой

шпат, гранулы пылинок) в последний раз были на свету. Преимущество данного метода в том, что его можно применять на памятниках палеолита, в культурных слоях которых не сохранились органические остатки или сохранились органические остатки, не отвечающие критериям выборки материала для радиоуглеродного датирования (**https://www.hominides**, с).

Выборка пробы ведется при помощи специальной полой трубки, исключающей попадание в трубку солнечных лучей. В лабораторных условиях определяется доза поглощенной радиации минералами и определяется его возраст.

Палеомагнитный анализ осуществляется на горных породах, обладающими магнитным притяжением, как, например, железо, которые имеют свойство со временем менять полярность с прямой на обратную. Тем самым эти чередующиеся периоды полярности, временная шкала которых давно известна, позволяют отнести археологические слои к тому или иному периоду, и, соответственно, материал, найденных в них. Интервал охвата этого метода составляет 20 тыс. - 100 млн. лет.

Электронный парамагнитный резонанс (ЭПР) как метод датирования основан на резонансном поглощении электромагнитного излучения неспаренными электронами и применим к конкрециям в пещерах, костям и зубам, кораллам, кварцу и т.д. на период от 20 тыс. до нескольких миллионов лет.

К физическим методам также относят определение степени **гидратации обсидиана**, который помогает определить возраст камня во временном промежутке от 0 до нескольких млн. лет.

Существуют также другие методы датировок, основанные на естественных науках, такие как **рацемизация аминокислот** - анализ их протеинов, перешедших в то или иное состояние после смерти индивидуума, применимый на органических материалах, таких как кости, зубы и т.д. к интервалу от 100 до 400 тыс. лет.

Дендрохронология, т.е. подсчитывание годично образующихся колец древесины, используется для остатков деревьев и конструкций из них для достаточно короткого периода от 0 до 10 тыс. лет.

В названии **тефрахронологического** метода, так же и в предыдущем случае, заложен предмет самих исследований, - тефры, т.е. вулканического пепла и всех выбросов, накопленных во время извержения, с целью установления идентичности этого вулкана, и тем самым, определения эпизода вулканизационного момента, происшедшего в период от 0 до нескольких млн. лет.

К относительной хронологии относят большинство методов, помогающих осуществить датировочный анализ не напрямую на изучаемом предмете, а на материале его окружающем, что в последствии помогает скоррелировать датировки, полученные естественными науками.

Для относительного датирования палеолитических, мезолитических, неолитических и энеолитических комплексов широко применяется **биостратиграфический метод**, основанный на палеозоологическом анализе палеонтологических остатков (Guerin, Faure, 1991).

Биостратиграфический фаунистический комплекс - не повторяющийся во времени комплекс видов млекопитающих, присущий каждой палеозоогеографической подобласти и отличающийся от других таких же комплексов присутствием только ему свойственной стадии эволюционного развития в одной или нескольких филетических линиях. По продолжительности период существования конкретных видов животных, входящих в состав комплекса, может превышать или равняться времени существования этого комплекса. Виды животных, просуществовавшие такое же время, что и комплекс, считаются *руководящими,* а комплекс соответствует по времени биозоне данного вида. Основными условиями выделения фаунистических комплексов, в определении которых большая заслуга принадлежит В.И. Громову, считаются полная доказанность самостоятельности комплексов, установление их последовательности на одной и той же территории, определение геологического возраста каждого комплекса.

Для Казахстана выделены следующие фаунистические комплексы: илийский (финал верхнего плиоцена); кошкурганский (нижний плейстоцен); хазарский или прииртышский комплекс (средний плейстоцен, днепровское оледенение); верхнепалеолитический (мамонтовый) фаунистический комплекс (конец среднего и верхний плейстоцен). В голоцене к диким видам животных, которые служили охотничьей добычей вплоть до современности, добавляются домашние животные, остатки которых составляют основу для широкого круга проблем, связанных с доместикацией и распространением производящего хозяйства на территории Евразии.

Для определения относительного возраста отложений и установления палеоэкологической обстановки для памятников с погребенными культурными слоями широко применяется спорово-пыльцевой или **палинологический** метод. Он основан на том, пыльца и споры растений хорошо сохраняются в ископаемом состоянии, они легко переносятся ветром, поэтому они встречаются как в морских, так и континентальных отложениях (Mathieu, and *al*., 2011).

Обработка образцов проводится в специальных лабораториях (одна из них находится в Казахстане, в Институт геологических наук им. К.И.Сатпаева) по общепринятой методике, используемой в палинологической практике для

выделения (обогащения) пыльцы и спор из четвертичных отложений с применением соляной кислоты, пирофосфата натрия, с последующей отмывкой в дистиллированной воде для растворения и удаления солей и др. неорганических соединений. Разделение неорганической и органической фракций породы проводится при центрифугировании в тяжелой жидкости. Органическая часть подвергается ацетолизу с целью окрашивания и дальнейшего очищени органического материала. Полученные таким образом мацераты изучаются под микроскопом (таксономический и статистический анализ).

После лабораторной обработки начинается аналитическая работа с использованием микроскопа. Подсчет пыльцы осуществляется с нескольких препаратов, так как четвертичные отложения, как правило, очень бедны органическими остатками, а для интерпретационной части необходимо определить и подсчитать до 250-300 пыльцевых зерен и спор.

Пыльца определяется по трем основным группам растений, выделяемых по жизненным формам - группе древесных пород, недревесных (трав и кустарничков) и споровых растений. Пыльца древесных пород определяется в основном до рода, древесных и споровых растений - до семейства, реже до рода.

Результаты анализа сводятся в таблицы и представляются в виде пыльцевых диаграмм - графического изображения результатов анализа.

Эти два метода помогают воссоздать палеосреду, в которой жил человек и развивался археологический памятник, палеоклимат, свойственный для определенной географической зоны в исследуемый период, а так же судить о палеоэкологии в целом.

Исследования **палеогенетики** заключаются в работе ученых с ДНК древних людей. Этот метод позволяет с помощью вытяжки коллагена из исследуемых костей, определить вид человека, чьи кости были найдены, а также реконструировать его внешний облик.

Палеолит Казахстана и методы его изучения и датирования

В условиях аридной зоны, к которой относится территория Казахстана, на большинстве памятников никогда не существовало культурного слоя в традиционном его понимании. Каменные изделия в подавляющем большинстве обнаружены на древней поверхности не перекрытыми рыхлыми отложениями, т.е. в «открытом», поверхностном залегании. Это определяется тем обстоятельством, что в аридной зоне процессы денудации преобладают над процессами аккумуляции. Здесь обычны памятники «с поверхностным культурным горизонтом» или «с поверхностным залеганием артефактов». В отличие от погребенного культурного слоя, который формируется в относительно короткий отрезок времени, горизонт включает в себя разновременные накопления, порой отделенные друг от друга десятками тысячелетий.

К памятникам каменного века на территории республики применимы лишь единичные методы, такие как технико-типологический и трасологический анализ артефактов, а для очень редко встречающегося костного материала – биостратиграфический.

Технико-типологический метод заключается в подробном описании каменного инвентаря, его статистическом анализе, подсчете индексов (процентного содержания) отдельных типов и категорий орудий по принятой во всем мире методике Ф.Борда, усовершенствованной французскими и российскими учеными.

Кроме технико-типологического и статистического анализа инвентаря проводятся исследования в области **технологии расщепления камня** и их роли в оценке палеолитических индустрий. Для отдельных стоянок каменного века возможно применение метода функционального изучения каменного инвентаря с исследованием микро- и макропризнаков использования, оставленных человеком на каменных орудиях в результате различной деятельности (**трасологический анализ**).

Огромную роль в технике обработки камня и типологическом оформлении орудий имеет характер исходного материала – сырья. Поэтому один из основных необходимых анализов – **петрографический и минералогический анализ** горных пород, из которых изготовлены орудия на том или ином памятнике. Такой анализ производится специалистами геологических учреждений, например, Института геологических наук им. К.И.Сатпаева или, в связи с малым количеством отечественных специалистов, в соответствующих учреждениях стран СНГ.

В данный момент разрабатываются новые методы датировок, применимые не только к Казахстану, но и ко всем странам аридной зоны. Например, большие надежды внушает разрабатываемый во Франции метод датировки по **катионному показателю патины**. Этот метод применим к большинству крупных палеолитических памятников Мангистау, Северного Прибалхашья (Семизбугу), Хантау и др. В ближайшее время планируется провести переговоры со специалистами Европейского Центра Доисторических Исследований (Тотавель, Франция) для проведения таких исследований

Заключение

Здесь перечислены только основные проблемы изучения каменного века Казахстана и методы их решения. Реализация темы «Палеолит Мангыстау (введение в научный оборот коллекций А.Г. Медоева и их современная интерпретация)» и «Древняя и средневековая история Великой Степи: этногенез и

культурогенез – опыт междисциплинарных исследований» по грантовому и программно-целевому финансированию открывает широкие возможности для решения актуальных вопросов в изучении каменного века Казахстана, связанных с датировками объектов, реконструкцией природно-климатической обстановки, жизнедеятельностью и бытом древних людей.

ЛИТЕРАТУРА

Бажанов В.С., Костенко Н.Н. Атлас руководящих форм млекопитающих антропогена Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. 54 с

Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А. Палеолитоведение. Введение и основы. Новосибирск, 1994. 288 с.

Кожамкулова Б.С., Костенко Н.Н. Вымершие животные Казахстана /Палеогеография позднего кайнозоя. – Алма-Ата: Наука, 1984. 104 с.

Вишняцкий Л.Б. Введение в преисторию. Курс лекций. Изд. 2-е. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.

Brunet, M., Jaeger, J.-J. « De l'origine des anthropoïdes à l'émergence de la famille humaine », Comptes Rendus Palevol, vol. 16, nº 2, mars-avril 2017, p. 189-195 s.

Djindijan, F. Manuel d'archéologie, Chapitre 6. La chronologie absolue, Paris : Armand Colin, 2011. 273. 288 s.

Giot, P.-R., L'Helgouach, J., Monnier, J.L. Préhistoire de la Bretagne, Éd. Ouest-France, 1998. 26 s.

Guerin, C., Faure, M. Biochronologie et datations absolues : convergence de methodes dans différents siesdu Paléolithique ancien, Persee, 1991. 41. 46 s.

Jull, A.J.T. Radiocarbon, vol. 46, 18th conference, Wellington, 2003

Mathieu, R., Bellier, J.-P., Granier, B., 2011. (http://paleopolis.rediris.es/cg/CG2011_B02/)

Miskovsky, J.-C. (ed). Géologie de la Préhistoire, méthodes, teshniques, applications. Association pour l'étude de l'environnement géologique de la Préhistoire, Paris, Géopré, Presse universitaire de Perpignan, 2002. 1519 s.

Oberlin, C., Évin, J., Ferdière, A., Lambert, G.-N., Langouët, L., Lanos, P. La datation en laboratoire (Collection « Archéologiques »), Paris : Errance, 2005. 198 s.

Picq, P., Lemire, L. À la recherche de l'homme, Robert Laffont, 2013. 33 s.

Ravard, J.-C. Les principales méthodes de datation en archéologie, Groupe Vendeen d'Etudes Préhistoriques, N° 2, 1979. 6 – 38 s.

Ritcher, D. Geoarcheology : An International Journal vol. 22 (6), 2006. 672 s.

Roth, E. (dir.), Poty, B. (dir.) Méthodes de datation par les phénomènes nucléaires naturels, Paris: Editions Maiso, coll. « Collection CEA », 1985. 631 s.

http://www.inrp.fr/Acces/biotic/evolut/homme/html/lignhom.htm (a)

https://www.inrp.fr/magazine/Les-sciences-et-les-methodes-de-l-archeologie/Des-sciences-au-service-d-une-discipline/Les-methodes-de-datation#undefined (b)

http://www.hominides.com/html/ancetres/ancetres-homo-neanderthalis.html (a)

http://www.hominides.com/html/actualites/homo-sapiens-300000-ans-maroc-1149.php (b)

https://www.hominides.com/html/dossiers/methode-datation.php (c)

УДК 902, 929

Б.А. БАЙТАНАЕВ, А.А. ЕРГЕШБАЕВ, А.Х. ШАЯХМЕТОВ
Институт Археологии им. А. Маргулана

ГОРОДИЩЕ ХАНКУРГАН – СТАВКА АБЛАЙХАНА

Аннотация. Ханкурган – средневековое городище расположено на северо-западной окраине одноименного поселка Ханкорган (прежнее название Мадани) на левом берегу р. Арысь (Сайрамский р-н, Туркестанская обл.). Оно было возведено недалеко от самого русла реки на невысокой надпойменной части левобережья. Городище имеет округлый заоваленный план с пологим въездом с восточной стороны. Памятник археологии имеет несколько периодов обживания и хронологические лакуны. Ранний период функционирования жилых конструкций приходится на VI–VIII вв., поздний – XVIII–XIX вв.

Имя Аблайхана связана с последним периодом обживания городища в XVIII–XIX вв. и хорошо отражена в его названии Ханкурган. Об этом свидетельствует его потомком султаном Сыздык (Садык). В автобиографии султана Садыка, сына султана Кенесары Касымова, опубликованной Е.Т. Смирновым, читаем: «В настоящее время султан Садык живет в Чимкентском уезде, на р. Арысь, верстах шести на север от свартовского села Кара-Булак, близ развалин Хан-Кургана, бывшего когда-то ставкою его предка, киргизского хана Аблай хана. Садык занимается скотоводством и хлебопашеством близ своей зимовки, проводя свободное время за чтением и в молитве». Данная автобиография по поручению султана Садыка была написана его братом султаном Ахметом Кенесариным, который в 1877 г. доставил рукопись Е.Т. Смирнову.

Местные жители до сегодняшних дней сохранили предания о пребывании на Ханкоргане хана Аблая и о его последних днях жизни. Городище Ханкурган значится в списке памятников истории и культуры местного значения Туркестанской области и находится под государственной охраной.

Ключевые слова. Аблайхан, раскопочные работы, средневековье, археология, Испиджабский историко-культурный округ.

Summary. Khankurgan is a medieval hill-fort located on the northwestern outskirts of the village of the same name Khankorgan (formerly Madani) on the left bank of the river Arys (Sairam district, Turkestan region). It was erected not far from the river bed on the low above flood-plain of the left bank. The hill-fort has rounded, oval plan with shelf approach from the east side.

The archaeological monument has several periods of habitation and chronological lacunae. The early period of functioning of residential structures falls on the VI – VIII centuries, the late – XVIII – XIX centuries.

The name of Ablaikhan is associated with the last period of habitation of the hill-fort in the XVIII – XIX centuries and is well reflected in its name Khankurgan. This is evidenced by his descendant Sultan Syzdyk (Sadyk). In the autobiography of Sultan Sadyk, son of Sultan Kenesary Kasymov, published by Ye.T. Smirnov, we read: “Currently, Sultan Sadyk lives in Chimkent district, on the river Arys, within six milestones in the north from Svartov village Kara-Bulak, near the ruins of Khan-Kurgan, the former headquarters of his ancestor Kyrgyz Khan Ablai khan. Sadyk is engaged in cattle breeding and arable farming near his wintering, spending free time reading and in prayer”. This autobiography on behalf of Sultan Sadyk was written by his brother Sultan Akhmet Kenesarin, who in 1877 delivered the manuscript to Ye.T. Smirnov.

The locals have kept the legends about the stay of Ablai khan in Khankorgan and about his last days of life.

Khankurgan hill-fort is in the list of monuments of history and culture of local importance of Turkestan region and is under the state protection.

Keywords. Ablaikhan, excavation, the Middle Ages, archeology, Ispijab historical and cultural district.

Введение

Казахстан – одна из немногих современных обширных стран, включающая в свои границы различные историко-культурные регионы и имеющая свои неповторимые черты развития цивилизации. Как в древности, так и сейчас, здесь были представлены различные этнические объединения. Объединения имели различные хозяйственно-культурные типы со своим образом жизни, языки и религии. Отсюда происходит и неоднородность процессов урбанизации и градостроительства. В Казахстане наряду с древними городами, сложившимися два с половиной тысячелетия назад, есть масса городов, появившихся позже – в раннем и развитом средневековье.

Факторов, способствующих возникновению городов того или иного типа, тоже было множество. По мере развития государственности и международных отношений, развития технологий и торговли города

начинают играть военно-политическую, торгово-ремесленную и финансовую роль. Появляются городки на горных выработках, города-крепости на границах, торговые города на караванных трассах Великого Шелкового пути. На политической сцене Евразии, начиная с древнейших времен, все большую роль играют пастушеские, а затем и кочевнические народы, которые распространяют свою власть на обширные территории, консолидируя их в большие империи. Они, как правило, имели две и большее число столиц.

Это было присуще и государствам Центральной Азии, в том числе и казахским ханам, которые имели летние и зимние ставки. Последние обычно находились в районах традиционных зимовий кочевников, каковыми чаще всего являлись уже давно сложившиеся города и городки, торгово-ремесленные центры больших и малых оазисов бассейна Сырдарьи и Семиречья.

Аблайхан, сумевший объединить большую часть казахов под своей властью, тоже имел несколько ставок. Суверенная власть кочевников – Орда являлась столицей, откуда осуществлялось руководство страной, будь то в городе, загородном дворце или во временном местоположении при военном походе. Этим отличались формы государственности номадов от государственности оседлых народов. Южные ставки, расположенные в районах зимовий, обычно располагались в уже существующих городах.

Свидетельство о расположении ставки Аблайхана на месте городища Ханкурган находим в автобиографии султана Садыка, сына султана Кенесары Касымова, опубликованной Е.Т. Смирновым: «В настоящее время султан Садык живет в Чимкентском уезде, на р. Арысь, верстах шести на север от свартовского села Кара-Булак, близ развалин Хан-Курган, бывшего когда-то ставкою его предка, киргизского хана Аблай хана…». Данная автобиография по поручению султана Садыка была написана его братом султаном Ахметом Кенесариным, который в 1877 году доставил рукопись Е.Т. Смирнову [1, с. 13-14.] (Рисунок 1).

В издании по истории Казахской ССР утверждается, что Аблайхан скончался в Ташкенте в мае 1781 года на 69 году жизни [2, с. 82]. Потомок Аблайхана Ч.Ч. Валиханов приводит обобщенные данные о смерти прадеда. Валиханов говорил, что Аблайхан после разделения ханства на уделы остался жить в Туркестане, где впоследствии скончался и был похоронен в семейном склепе в мавзолее Ходжи Ахмеда Яссауи [4, с. 115]. Однако в донесении генерала-майора Н.Г. Огарева от 1871 года читаем, что Аблайхан умер в Ташкении и похоронен в Туркестане [3, с. 142-151]. Остается загадкой место смерти хана Аблая, где по рапорту Н.Г. Огарева это Ташкения, а не Ташкент.

Обратимся к расшифровке географического названия «Ташкения». По заверению ташкентского сарта Нурмухамеда Алимова от 15 марта 1735 года, к «Ташкенту - Ташкении» относились территории владений ханов Большой орды с населением в виде сартов. Информатор перечислил такие города, как Чалек, Хандолек, Хажекет, Нушбя, Намденяк, Пяркет, Затнет, Карамут, Сайрам и Чимин [3, с. 28]. Последний топоним в этом списке – Чимин, несомненно, является Чимкентом, современный Шымкент.

Данные поездки казачьего атамана подпоручика Дмитрия Телятникова и сержанта Алексея Безносикова в Ташкентское владение в 1796-1797 году также подтверждают отторжение территорий Ташкении в пользу казахских ханов Барака, Аймамбета и Самеке. Приводится и список некогда подвластных Ташкенту мест. Упоминаются Чимкент, Сайрам, Алтынтобе, Карабулак, Сараван, Темир-курган, Яна-курган, Ниязбек и другие небольшие населенные пункты [3, с. 164, 167].

Переводчик Ф. Назаров говорит о Ташкении и ташкенцах уже как об отдельном месте – современном Ташкенте и его жителях [5, с. 33-34]. После завоевания Кокандским ханством Ташкента, а затем и территорий севернее, происходят восстания казахов, оказавшихся под жестоким налогообложением и непрофессиональным управлением ставленников Коканда [6, с. 156-158]. Во время управления этими территориями казахскими ханами этнические меньшинства и различные социальные группы имели большую свободу, нежели после Кокандской экспансии. Происходит как территориальное, так и культурно-этническое разделение «Ташкении». «Ташкения» в первой половине XIX века теряет статус обширного округа.

Хан Аблай умер не в Ташкенте, а в области, на то время называемой Ташкенией, которая соответствовала территории современной Туркестанской области. Он умер, несомненно, на городище Ханкурган, расположенном в нескольких километрах от современного населенного пункта Карабулак. Не случайно местные жители, проживающие в поселках близ городища, до сегодняшних дней сохранили предания о пребывании на Ханкургане хана Аблая и о его последних днях жизни.

Средневековое городище Ханкурган расположено в Сайрамском районе Туркестанской области на северо-западной окраине одноименного поселка Ханкорган (прежнее название Мадани) на левом берегу р. Арысь (Рисунок 2). Оно было возведено недалеко от самого русла реки на невысокой надпойменной части левобережья. Городище имеет округлый заоваленный план с пологим въездом с восточной стороны. Размеры по подошве по меридиану более 200 м, в широтном направлении – более 150 м. Максимальная высота в центре достигает 12 м.

Город по своей структуре двухчастный, ранее состоял из укрепленной стенами калы и окружающей рассредоточенной городской застройки площадью в несколько гектаров, которая в последние годы была нивелирована и распахана фермерами.

Археологические раскопки показали, что к периоду Аблайхана в XVIII веке относятся самые верхние, плохо сохранившиеся слои городища (Рисунок 3).

Почему именно Ханкурган – городище средних размеров - был выбран в качестве зимней ставки Аблайхана? Прежде всего, дело в том, что исключительно благоприятные во всех отношениях экологические условия Сайрамского района с богатыми земельно-водными ресурсами и богатые минеральные ресурсы горных районов юго-западного Тянь-Шаня издревле привлекали сюда людей и привели к сложению здесь одного из древних очагов цивилизации Казахстана. При этом долина р. Арысь на протяжении более 2 тысячелетий была освоена и обжита. Кроме того, Туркестан и Сайрам были, прежде всего, религиозными центрами, которые могли быть связаны и с иными политическими центрами.

Ханкурган, расположенный близ слияния рек Аксу и Арыси и изобилующий прекрасными пастбищами и возделанными землями, освоенными издревле, видимо, устроил Аблайхана в качестве зимней ставки (Рисунок 4).

Городище, возникшее в раннем средневековье, уже при Караханидах и Тимуридах становится культурным и экономическим центром со своим торгово-ремесленным производством и коммунальным благоустройством, о чем свидетельствуют квартал гончаров, следы обработки железа и гончарные материалы на городище, а также руины средневековой бани за стенами самой калы.

Ранее в результате предварительных исследований была установлена периодизация жизни городища Ханкургана от эпохи Тюркского каганата до Казахского ханства с небольшими перерывами. Археологические исследования, проведенные на городище, показали, что под слоями с монументальной архитектурой эпохи Тюркского и Тюргешского каганатов залегает еще несколько метров культурных отложений, возможно, удревняющих возраст городища на века.

Таким образом, город на Ханкургане переживал все этапы урбанизации древних и средневековых городов юга (как Шымкент, Яссы-Туркестан, Сайрам, Отрар и др.), став на короткий срок политической ставкой Аблайхана в XVIII веке. Он оказался заброшенным со смертью самого суверена, разделив судьбу позднесредневекового Отрара и ряда других заброшенных городов правобережья Сырдарьи. В то время, как Туркестан и Сайрам продолжали жить благодаря притягательной силе древних религиозных центров, каковыми они являлись в эпоху средневековья.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Смирнов Е.Т. Султаны Кенесары и Садык: Библиографические очерки Султана Ахмета Кенесарина. Ташкент, 1992. – 144 с.

2 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Том 3. – Алма-Ата: «Наука», КазССР, 1979. – 514 с.

3 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516 с.

4 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. – 463 с.

5 Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии. – Москва, 1968. – 77 с.

6 Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Ташкент-Токио: Yangi nashr, 2010. – 744 с.

Е. ҒАЛЫМОВ
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЙЫМ МҰХАМЕТХАНОВ ЖӘНЕ АБАЙ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада көрнекті абайтанушы-ғалым Қайым Мұхамедхановтың Абай текстологиясын зерттеу жайы қарастырылады. Қайым Мұхамедхановтың Абай өлеңдерінің жинағын, Абай мұрасының жазылу, басылу тарихын, ұлы ақын шығармаларының текстологиясын зерттеу ісіндегі жаңа ізденістері баяндалады. Сонымен қатар, аталмыш мақалада қазақ әдебиетінде кенжелеп қалған текстология ғылымының қалыптасу, даму тарихы, теориялық-әдістемелік негіздері сөз болады. Қайым Мұхамедхановтың абайтанудағы ғылыми тұжырымдары мен пайымдаулары жайлы көрнекті қазақ ғалымдарының көзқарастары талданады.

Сондай-ақ автор мақалада абайтанудың білгірі Қ.Мұхамедхановтың ұстазы, ғұлама ғалым М. Әуезовпен рухани жақындығы, ұстаз бен шәкірттің қарым-қатынасына назар аударады. М. Әуезовтің абайтану ғылымының іргетасын қалаудағы ұстаздық бағыт-бағдары мен мақсат-міндеттері және Қ. Мұхамедхановтың ғалымдық парасат-пайымы жан-жақты баяндалады.

Түйін сөздер. Абай мұрасы, текстология, абайтану, автор, қолжазба, түпнұсқа, мәтін, қара сөз.

Е. ГАЛЫМОВ,
Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

КАЙЮМ МУХАМЕДХАНОВ И ТЕКСТОЛОГИЯ ПРОИЗВЕДЕНИИ АБАЯ

Аннотация. В статье рассматриваются исследования текстологии Абая видного ученого-абаеведа Кайюм Мухамедханова. Описываются новые поиски в исследовании текстологии произведения великого поэта, истории издвания, написания наследия Абая, сборника песен Абая изданного Кайюм Мухамедхановым. Также в указанной статье затрагиваются формирование, история развития, теоретико-методические основы отстающей текстологии казахской литературы как науки. Анализируются научные выводы и суждения абаеведения Кайюм Мухамедханова о взглядах видных казахских ученых.

Также автор в статье обращает внимание на духовную близость знатока абаеведения К. Мухамедханова с учителем, великим ученым М. Ауэзовым, на отношение между учителем и учеником. Подробно описываются наставническое нарпавление, а также цели и задачи М. Ауэзова при основании абаеведения как науки и научное рассудительность К. Мухамедханова.

Ключевые слова. Наследие Абая, текстология, абаеведение, автор, рукопись, подлинник, текст, проза.

E. Galymov
al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

KAYUM MUHAMEDKHANOV AND THE TEXTOLOGY OF ABAI'S WORKS

Abstract. The article deals with the studies of Abai’s textology by a prominent scholar and specialist in Abai studies Kayum Mukhamedkhanov. The paper describes new searches in the study of textual works of the great poet, the history of publishing, writing the heritage of Abai, a collection of songs by Abai published by Kayum Mukhamedkhanov. Also in this article the formation, the history of development, the theoretical and methodological foundations of the lagging textology of Kazakh literature as a science are touched upon. The scientific conclusions and judgments of Abai studies by Kayum Mukhamedkhanov about the views of prominent Kazakh scholars are analyzed.

The author also draws attention to the spiritual closeness of K. Mukhamedkhanov with his teacher, a great scholar M. Auezov, and the relationship between the teacher and student. The tutorial narrative is described in detail, as well as the goals and objectives of M. Auezov at the foundation of Abai studies as a science and the scientific reasoning of K. Mukhamedkhanov.

Keywords. Abai's legacy, textology, Abai studies, author, manuscript, original, text, prose.

Кіріспе

Текстология – филология ғылымының бастауы мен негізі, өзіндік даму тарихы бар ғылым саласы. Сонау X-XVII ғасырларға көз жүгіртсек, орыс филологиясында да текстология теориялық, әдістемелік негізі

қалыптасқан іргелі ғылым салаларының бірі болғанын аңғарамыз. Текстологияның аса көрнекті өкілдері ретінде орыс филологиясында Б.В. Томашевский, Б.М. Эйхенбаум, Д.С. Лихачев т.б. танылады. Олар көне орыс жазба мұралары мен классик ақын-жазушылардың шығармаларын зерттеу нәтижесінде көптеген теориялық еңбектер жариялады. Л.Д. Окульская, И.Г. Лорионова, М.В. Безрадный, В.А. Заподов сияқты зерттеушілер кандидаттық, докторлық диссертациялар жазды. Сондай-ақ, текстология ғылымы түркі халықтарында, атап айтсақ, өзбек, әзірбайжан, түркімен филологиясында да айтарлықтай жақсы дамыған. Бұл мақалада қазақ әдебиетінде кенжелеп қалған текстология ғылымының қалыптасу, даму тарихы, теориялық-әдістемелік негіздері сөз болады.

Дереккөзі мен әдістері

Қазақ әдебиеттану ғылымында ежелгі дәуір әдебиеті мәтіндерін салыстыру ісі ертерек қолға алынып, арнайы зерттеу нысанына айналған. Бұған П. Шамсиев «Научно – критический текст Хамзановой» (Ташкент, 1970 ж.); «Научно-критический текст поэмы Низами «Хосрови шырын» (Баку, 1960 ж.); Додалишаев Д.Ж. «Поема «Хафт и Монзар» Хатыфы и ее научно-крити- ческий текст» (Душанбе, 1974 ж.); «Текстологические исследование Китабы- деде-Коркут» (Баку, 1985 ж.); және тағы басқа еңбектерде теориялық текстологияға байланысты көптеген тұжырымдар жасалған. Ал қазақ әдебиеті тарихында текстологиялық жұмыстар Абай шығармаларын жарыққа шығарып, халыққа тарату кезеңінен басталды деуге болады. Десек те, филология ғылымдарының докторы, профессор Ғ. Әнес қазақ текстологиясының тарихын Шоқан Уәлиханов еңбектерінен бастау туралы ойын да алғаш ашып айтқан болатын. Қазақ әдебиеттану ғылымы соның ішінде қазақ әдебиетіндегі текстология мәселелерін Қ. Мұхамедханов еңбектерінсіз елестету әсте мүмкін емес. Бұл туралы белгілі әуезовтанушы ғалым Т. Жұртбай өзінің «Қайсар ғалым» (1989, «Жұлдыз») атты мақаласында: «Қ. Мұхамедханов – Абай өлеңдерін жинаушы, Абай мұрасының жазылу, басылу тарихын зерттеген историограф, үш-төрт басылымына түсініктеме жазған библиограф, Абай шығармаларының дұрыс жазылуын жүйелеген текстолог, Абай және оның ақындық дәстүрі хақында монографиялық еңбек жазған теоретик, сол замандағы қоғамдық қарым-қатынастарды зерттеген тарихшы, сол дәуірдегі әдеби нұсқаларды, ел аузындағы өлең-жырды, әңгіме-аңызды қағазға түсірген фольклорист», – деп бағалайды. Біз Қайым Мұхамедхановты Алаштың алып перзенті, абайтанудың асқан білгірі, қазақ әдебиетін зерттеудің сұңғыласы, Абай мен Мұхтар Әуезовтың зерделі зерттеушісі деп білеміз. Абай өлеңдеріне қатысты текстологиялық зерттеулерінде де Қ. Мұхамедханов өзінің телегей білімі мен ғалымдық парасатын танытты.

Талдамалар

Арысы Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхаметханов, берісі Мекемтас Мырзахметовтер белсене ат салысқан Абайтану қазіргі таңда тарам-тарам тараулары бар іргелі ғылымға айналды. Абайтанудағы басты мәселе ақын мұраларының текстологиясы болып табылады десек те, Қайым Мұхаметханов салып кеткен сара жолдың алдында әлі де тындырылмақ шаруа баршылық екендігін де жоққа шығармаймыз. Осы орайда есте ұстайтын бір жайт кезінде Міржақып Дулатов айтқан: «Абай құрметі күннен-күнге артылар. Бірінші ақынымыз деп қадірлі халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар», – деген асыл сөзі [1]. Осы сөзге адалдықты таныта білген ғалымдарымыздың бірі Қайым Мұхаметханов болды.

Ұлы ақын Абай шығармаларының ең соңғы 1957 жылғы басылуы шын мәнінде едәуір толық ғылыми текстологиялық жұмыстың жүргізілгенін және ол жұмыстың дұрыс бағыт алғанын көрсететін үлгі деп айта аламыз [2].

Абай және оның ақын шәкірттерінің әдеби мұраларын насихаттап отырудың маңызы зор. Сол арқылы қазіргі оқырман XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы заңғар қаламгерлеріміз артында қалдырған рухани байлығымен, мәдени тарихымен танысады. Әдеби мұраларды шынайы қалпында, бұрмаламай көрсетудің де қажеттілігін Қайым Мұхаметханов ғылыми ту етіп көтере білді. Өйткені, әр заманның өз шындығы бар.

Сөз кезегінде, қазақ әдебиетін зерттейтін ғылымның тарихында үлкен дау туғызған, саясаттың ықпалымен бұрмалауға жол берілген Абайдың ақын шәкірттері мәселесіне тоқтала кеткен жөн сияқты. Абайдың ақын шәкірттерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеуге Қайым Мұхамедханұлы тікелей М.О. Әуезовтың ақыл-кеңесімен келді. Ұстазының нұсқауымен Абайдың ақындық айналасы төңірегінде қыруар деректер жинақтады. Нәтижесінде, 1993-1997 жылдары баспа көрген «Абайдың ақын шәкірттері» төрт томдығы қолымызда, жариялануы жалғасып жатқан көптомдық шығармалар жинағының (әзірше 8 томы шықты) дені Абай мен оның ізбасарларына арналуы ғалым тындырған еңбектің ұлан-ғайыр екендігіне бұлтартпас дәлел[3].

«Көркем әдебиеттің текстологиясы – филологиялық ғылым. Ол әдебиеттану ғылымымен біте қайнасып, соған қызмет етеді. Тіпті, дәлдей түссек, текстология- әдебиеттану ғылымының негізі. Өйткені, белгілі бір шығарманың дәл тексін айқындап алмай тұрып, оның идеялық мазмұны мен әдеби көркемдігін сөз ету қиын болмақ», – деген болатын Р. Сыздықова [4]. Абай мұрасы – уақыт озған сайын көне тартпайтын

мәңгі жас мұра, оны зерттеу, тану ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Әр ұрпақ Абайды өзінің тұрғыласы санап, ол туралы өз сөзін айтпақ. Абайтанудың көп саласының ішінде күн тәртібінде бірінші болып тұрған - ақын шығармаларының текстіне айырықша жауапкершілікпен қарау болса керек [5].

Иә, Абайтану мектебінің негізгі қалаушылардың маңдай алдысы, Шәкәрім шығармаларына алғаш текстологиялық зерттеу жасаушы Қайым Мұхаметханұлы өз шығармашылық ғұмырында Абай шығармаларының тереңіне үңіліп, зерделей зерттеген нағыз ғалым бола алды. Кеңестік солақай саясаттың кесірінен жабылып қалған «Абай» журналының 70 жылдан соң қайта жарық көруіне Қайым Мұхаметханов зор еңбек сіңірді.

«Абайды таныту арқылы әлемге қазақ елін танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуға тиіс» - деген Елбасы Н.Ә. Назарбаев. Олай болса, Абайды тану – елді тану, халықты тану болып табылады. Осы жолда ғалымның артында мол өшпес, өлмес еңбегі қалып отыр.

Абай Құнанбаевтың 1909 жылы басылып шыққан алғашқы өлеңдер жинағынан бастап, 1921 жылы, 1922 жылы, 1933 жылы, 1948 – 1954 жылдардағы жарияланған өлеңдер жинағындағы туындыларында берілген түсініктерде қайшылық, қателіктер көп кездеседі. Осыны түзеп бірізге салуда ғалым көп еңбек сіңіре білді. Қайым Мұхаметханұлы үшін ғылымдағы басты ұстанымы Абай шығармаларын жинау, оларды бастырудағы мәтін өзгешеліктерін зерттеу мен анықтаудың мәні үлкен болды. Ақын шығармаларының жазылу тарихы, қате басылып жүрген жеке сөздерді түпнұсқасына келтіру жұмысы Қайым Мұхаметханов үшін аса жауапты болып, осы мәселені шұқшия зерделеуі ұзақ жылдарға созылды. Ғалым тарапынан 1909 жылы жарық көрген Абай жинағынан бастау алған Абай өлеңдерінің мың сексен алты сөзіне түзету енгізілді.

Осы абайтанудағы ғалымның тұңғыш зерттеу жұмысы Көкбайдың он шақты өлеңін, «Сабалақ» атты Абылайхан туралы дастанының, Әріптің өлеңдерін жинаудан басталады.

Абайтану саласының солақай ұстанымдарға қарамай, Қайым Мұхаметханов 1939 жылы «Абайдың ақындық мектебі» деген еңбегін жариялады. Дәл осы аталған тақырыпта Әуезовтың жетекшелігімен 1951 жылы кандидаттық диссертация қорғады.

Ғалым Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сегіз аяқ», «Қансонарда», «Сап-сап көңілім», т.б. көптеген өлеңдерінің текстологиясымен қатар кімге арналғаны, қайда шыққанының тарихын да нақтылы, тың тұжырымдар арқылы дәлелдей білді.

Қ. Мұхаметхановтың Абай жайлы зерттеулері мен еңбектер жинағы турасында сөз ететін болсақ, онда «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» атты Алматыдан 1959 жыл шыққан жинақтың жарық көруіне атсалысты және әр кезде өз тарапынан «Абайға байланысты кейбір деректер» турасында мерзімді баспасөз беттерінде (Қазақ әдебиеті – 1955 жыл, 7 қараша, «Абай шығармаларының текстологиялық жайында» Жұлдыз – 1957 жыл, №10, «Абайдың кітабын тұңғыш басқан кім?» Қазақ әдебиеті – 1971 жыл, 2 маусым, «Түзетілгені қане?» «Түсініктері қайсы?» Қазақ әдебиеті – 1986 жыл, 10 қаңтар - «Абайдың бір өлеңі» Қазақ әдебиеті – 1986 жыл, 17 қаңтар, «Абайдың жарияланбаған өлеңдері» Қазақ әдебиеті – 1991 жыл, 10 желтоқсан, «Жаңадан табылған сегіз өлең жайында» Семей таңы – 1991 жыл, 3 желтоқсан. «Абай мұрасына абай болғанымыз жөн» Қазақ әдебиеті – 1991 жыл, 9 тамыз) сынды бірнеше мақалаларын жазды [6].

«Егер Абай ақындар арасында алғашқы болса, Қайым Мұхамедханов абайтанушылар арасында алғашқы ғалым»,- деп Алла Белякина айтқандай Қайым Мұхамедхановты жай ғана абайтанушы дегеннен гөрі абайтану ілімінің іргесін қалаған ғұламалардың бірі деген орынды. Қайым Мұхамедханұлы М.О. Әуезовтың қолдауымен 1939 жылдан бастап бүкіл ғұмырын Абай мұрасын, Абай мектебін, Абай шығармаларының текстологиясын зерттеуге арнаған ғалым. Оны келесі еңбектерден көруге болады: «Қазақ әдебиеті тарихындағы абайтану ғылымының келесі мәселесі», «Абайдың әдеби мектебі», Абайдың ұлы Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауияның «Медғат-Қасым», «Еңлік – Кебек», Әубәкір мен Әріптің шығармашылық өміріне арналған шығармалары, Абай ақын шығармаларының текстологиясы, Абай шығармаларына ғылыми түсініктер, Абайдың жаңадан табылған өлеңдері, Абайдың ақын шәкірттерінің қатарына әдебиетші тұңғыш рет Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатаевтарды, ал диссертацияға қосымша ретінде Халиолла Өскенбаев, Кәкітай Ысқақұлы, Мұқамеджан Майбасаров, Бейсембай Жәнібеков, Баймағамбет Мырзаханов, Мұқа Әділхановтарды енгізді. Қайым Мұхамедханов Абайдың бұрын белгісіз болып келген 6 өлеңін тауып, 1945 жылғы жинаққа енгізді [7].

1951 жылы алғы сөзін М.О. Әуезов жазған Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың шәкірттері» кітабы баспадан шықпай жатып жойылады. Араға жеті жыл салып, 1958 жылы екінші рет «Абай төңірегіндегі ақындар» деген диссертациясын қайыра қорғады. 1959 жылы басылып шыққан «Абай шығармаларының текстологиясы» еңбегі күні бүгінге дейін абайтанудағы сирек кітаптардың бірі болып саналады. Ғалым текстолог ұзақ шығармашылық ғұмырын сарып етіп, 1954 жылғы жинақ пен 1909 жылғы жарық көрген

жинақты М. Бікеұлы, О. Уақбаев Р. Жандыбаевтардың қолжазбаларымен салыстыра отырып, Абай өлеңдеріндегі бұрмаланған сөздерді нақты деректер арқылы дәлелдей білді.

Абайтанудағы мәтін бір ізге түспей, қалыпқа келмей зерттеулер жүргізу ғалымдарды түрлі қолайсыз жағдайларға қалдыруы ғажап емес екендігін Қайым Мұхаметханов үнемі есте ұстап отырады. Оның осы тақырыптағы ғылыми еңбектеріндегі байсалды талдау қалпына келген, салыстырылған, сұрыпталған мәтіннен басталып отырады.

Автордың өз қолжазбасы сақталмай, шығарма басқалардың қолжазбасы арқылы (не ауызша) жеткен болса, және шығарма автор тарапынан баспаға берілмей, көзі тірісінде басылмай, кейін әр түрлі дерек-жазба негізінде жарияланған болса, текстологиялық тексеру жұмысын жүргізу қиындай түсетіні түсінікті. Абай шығармаларын текстологиялық жағынан зерттеудің күрделілігі осындай жағдайларға байланысты. Ақын шығармалары басқа адамдардың қолжазбалары арқылы жеткені, шығармалар жинағы 1909 жылдан бастап жарық көргені, кейін ел арасынан, ауызша айтылып, не қағазға түсіп таралып жүрген калпында жазылып алынып бірте-бірте толықтырылғаны жайында жоғарыда айтқанбыз.

Нәтижелер

Абай шығармаларын жинау, бастыруда олардың мәтінін зерттеудің, ғылыми тұрғыдан анықтаудың мәні үлкен. Олай болатын себебі, Абай шығармаларының қолжазбасы түгелдей дерлік өзге адамдардың қолымен жазылғандықтан (тек «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген шығармасының қолжазбасы ғана Абайдың өзі жазған делініп жүр) әртүрлі қолжазбаларда, 1909 жылғы жинақта және кейбір онан кейінгі жинақтарда бірталай сөздер әрқалай оқылады. Мысалы, Мүрсейіттің бірнеше қолжазбасында да бір өлеңдегі кейбір сөздер бірде былай, бірде олай жазылған. Оның үстіне алғашқы 1909 жылғы жинақта жоқ, кейінгі басылымдарға енгізілген шығармаларда да бар қолжазбаларды, бұрынғы жинақтарды салыстырып зерттеу негізінде кейінгі басылымдарда кейбір сөздер түзетіліп беріліп келеді. Әр жинақта бір сөздің әр түрлі нұсқасы болуы кейде пікір таласын туғызатыны, мынасы дұрыс емес, бұрынғы жинақтағы нұсқасы дұрыс деуге мүмкіндік беретіні де түсінікті. Абай шығармасы деп саналып, газет-журналдарда жарияланған, ғылыми жинақтарға кірмеген бірлі-жарым өлеңдер де жоқ емес [2].

Түгелдей алғанда Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеуде айтарлықтай табысқа қол жетті, академиялық толық жинақтағы шығармалардың текстері дәйекті түрде анықталды дей аламыз. Ал енді нақтылап айтсақ, қолжазбалардың ең негізгісі, толығы – 1905, 1907, 1910 жылғы Мүрсейіт Бікеұлының жазбалары. 1909 жылы Санкт-Петербургта басылған Абай шығармаларының тұңғыш жинағындағы текстерді де түпнұсқа ретінде қараған орынды. Абай шығармаларының басым көпшілігі Мүрсейіт қолжазбалары арқылы жеткенін ескерсек, бұл тұңғыш жинақтың мәні зор екені айқын аңғарылады. Басқа жекелеген қолжазбалардың көлемі шағын, оларда Мүрсейіт қолжазбасында жоқ өлеңдер өте аз, сондықтан олар қосымша деректер ретінде бағалануы орынды. Алайда 1909 жылғы жинақта да, қолжазбаларда жаңылыс жазылған, қате басылған сөздер кездесіп отыратыны салыстыра тексеру, текстологиялық зерттеу негізінде Қайым Мұхаметханов тарыпынан анықталды. Бұл жинақтың алдында баспа жүзінде жарық көрген өлеңдер («мысалы, «Дала уалаяты» газетінде жарияланған «Жаз», «Болыс болдым, мінеки») үш-төрттен аспайтындығын зерделі ғалым дәлелдей білді.

«Абай шығармаларының қатарын қалайда молайтуға тырыспайды» дегенді Мұхтар Әуезов осындай орайда айтқан болатын. Мұхтар Әуезов «Абай жайын зерттеушілерге» деген мақаласында өз пікірін айрықша қадап айтқан: «Абай сөзі деген сөз бірақ сөз болса да, Абайша шықса, жарасар, Абайдың Абайлығы да сонда шығар. Осы Абай өлеңдерінің санын көбейтейік деп өзеурегенше, бар сөзінің кенеуін кетірмейік деп көбірек ойланайық. Абай сөзін көбейтеміз деп, көбік етіп алмайық» деген аманатына Қайым адалдық таныта алды.

Қай ақын, жазушының болмасын әдеби мұрасын шынайы ғылыми тұрғыдан зерттеп, оның ғылыми талапқа сай толық жинағын шығару үшін алдын ала істелетін бірталай жұмыстар болатыны мәлім. Ол – оның баспадан шыққан, қолжазба күйінде қалған, ел аузында сақталған шығармаларының толық тізімін жасау; оның жазған хаттарын, оған жазылған басқа адамдардың хаттарын толық жинау, ақын туралы барлық документтерді, өмірбаянына байланысты материалдар, шығармалары жайындағы әдеби-сын мақалаларды, тарихи-әдеби еңбектерді жинап зерттеу. Сөйтіп, библиографиялық мәні бар материалдарды тәртіптеп, зерттеп шығу – ақынның өмірі мен еңбегін әрі терең, әрі толық біліп, түсіну үшін қажет екені мәлім нәрсе. Бұл жөнінде Абайға байланысты біраз жұмыстар істелгенмен ол әлі жеткіліксіз. Бұл жұмыс жүйелі түрде жүргізілу керек [2].

1995 жылы шыққан Абайдың 2 томдық шығармаларының жинағындағы ақындардың өлеңдеріне қатысты түсініктерді Қ. Мұхамедханов жазды деген дерек бар.

Осы жайлы белгілі ғалым Арап Еспенбетов: «Абайтану» дәрістерінің кіріспе бөлімінде үш мәселені бөліп, қадағалап айтар еді.

Алдымен, Абай жөнінде әңгіме қозғаудан бұрын текстологиялық зерттеулер жүргізу қажет. Неге десеңіз, ақынның қолжазбалары бізге жетпеген. Ертеректе газет-журналдарда басылған өлеңдері мен 1919

жылы Санкт-Петербургте жарыққа шыққан тұңғыш жинағынан бастап барлық баспа көрген кітаптарының, Мүрсейіт бастаған көшірмелерінің арқасында айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Сол себепті Мұхаңның тікелей тапсырысымен «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (1959) монографиясын жазғандығын сөз арасында мән беріп айтатын. Қайталап айта беруге, үнемі зерттеушілер көз ауласында болуға тиісті мәселе текстология, мәтінтану. Әбден тексеріліп, қалыпқа түскен мәтінсіз байсалды ғылыми тұжырымға келу қиын. Данышпан Абай қапысыз айтқан: «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел». Ақынның биік идеялық-эстетикалық қағидаттары өрнектелген. Дей тұрғанмен, «сөз түзелді» дегенде бастапқы қалыптағы мәтін ұғымының да есепке алынғандығын жадымыздан шығармайық.

Қорытынды

Қайым Мұхамедханұлы өмір бойы Абай текстінің дәлдігін қадағалап, қолынан келгенше бір әріптің бұрмалануына жол бермеуге тырысты. Ал уақыт пен қоршаған орта өз таңбасын қалдырмай қойған жоқ.

Екі томдық шыққаннан соң да өзінің сөзінің өтпегеніне Қайым Мұхамедханов қынжылып, талай айтып еді. «Екі жүз елу сөзді түзеттім, жүз жиырма сөзге түсінік жаздым, бірақ баспаға берген кезде «өздерінше түзеткен», – деп қиналатын»[3],- дейді.

«Абай мұрасы – қазақтың ең қасиетті қазынасы.Абай өзінің туған халқымен мәңгі бақи бірге жасайды. Ғасырлар бойы қалың елін, қазағын жаңа биіктерге ,асқар тауларға, асуларға шақыра береді»,-деп Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев айтқандай, Абаймен мақтануға, Абаймен қуануға тиіспіз, ұлы ақын өз халқын басқа халықтармен терезесі тең, өркендеген, еркін халық ретінде көруді арман еткен еді.

Сөз жоқ, мұнда, әсіресе қара сөздерде қыруар текстологиялық жұмыстар жүргізілген, оның нәтижесінде қара сөздер бастапқы қалпына, бастапқы нұсқасына жақындаған. Ал ақынның өлеңдеріне келгенде, мұны айтуға болмайды. Ақын қолжазбасы сақталмай, көшірмелердегі ала-құлалық мол болғандықтың салдарынан күні бүгінге дейін оның бір сөзін әр саққа жүгіртіп, әркім әр түрлі оқып келеді. Көпшілік өлеңдерінің нұсқасы үзіп-жұлуға көнбестей болып қалыптасса да, бір көшірмеде не бір басылымда Абайдың бір сөзінің басқаша жазылғанын көрсек, қолма-қол құлағынан сүйреп әкеп, әлгі қалыптасқан мәтінге кіргізіп жіберуге әлі де әуестік бар [2].

Абайтану – қазақ әдебиетін зерттейтін ғылымның құнарлы саласы болып табылады. Сондықтан ол әдебиеттанудың қашан да көкейтесті тармағы ретінде қашанда ғалымдар назарында болмақ. Оларға қашанда Қайым Мұхамедханов мұрасы темірқазық болып өз құндылығын жоймайды.

Абай туындылары мен ақын шәкірттерінің мәтінін тануға шынайы бет бұрған зерттеуші өзіне сеніп тапсырылған Мұхтар Әуезов аманатын ақтады. Ұлы жазушы тапсырған аталған міндетті барлық ынта жігерін сала отырып, нағыз ғалым ретінде атқара білді.

Ғылыми ортадағы жас буын өзінің ұлттық мәдениетін жандандыру тұсында, Қайымның асыл шығармаларын оқып, оқып қана қоймай, терең сырлы құпиясын ашып, оның адалдық, азаматтық жайында жазған шығармаларында терең бойлау,өзіндік талдау жасау, ізденуді өздерінің басты міндеті санайтыны жасырын емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991.

2 Мұқаметқанұлы Қ. Абай шығармашылығының текстологиясы // «Халық әдебиеті үлгілері мен Абай шығармаларының текстологиясы»: М.О. Әуезов ат. Әдебиет және өнер институты «Ғылыми қазына» мақсатты бағдарламасы аясында жарық көрген. – Алматы, 2012.

3 Еспенбетов А. Абайтанудың көрнекті қайраткері // Абай. – 2011. – № 1. – 50-52-бб.

4 Сыздықова Р. Текстология мәселелері // Қазақ әдебиеті. – 1964. – 27 март

5 Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. филол.ғ.д., профес. Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 364-372-бб.

6 Смағұлов А.Т. Қайым Мұхаметхановтың шығармашылық өмірбаяны: филол.ғ.д. ... диссер. автореферaты. – Алматы, 2007.

7 Джаркынбаева М.Б. Қайым Мұхаметханов - абайтанушы ғалым // https://infourok.ru/ayim-mhamethanov-abaytanushi-alim-1073331.html

ӘОЖ 821.512.122.09

Е. ҒАЛЫМОВ
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Автор бұл мақалада Абай текстологиясына кенінен тоқталады. Текстолог ғалымдардың еңбектерін негізге ала отырып М.О. Әуезов, Қ. Мұхамедханов және М. Мырзахметұлы зерттеулерін талдауға алады. Мақалада Абай шығармаларының текстологиясын зерттеудің тарихы қысқаша баяндалып, қазіргі абайтану ғылымындағы бұл мәселенің көкейкесті жақтарына жете көніл бөлінеді. Сонымен қатар қазақ мәтінтану ғылымының теориялық-әдістемелік мәселелері кеңірек сөз болады. Мәтінтану ғылымын зерттеуші отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, көрнекті зерттеушілердің ғылыми ой-пайымдаулары зерделенеді.

Түйін сөздер. мәтінтану, мәтінгер, қолжазба, көшірме, түсіндірме, абайтану, шығарма.

Е. ГАЛЫМОВ
КазГУ им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы

ТЕКСТОЛОГИЯ ТВОРЧЕСТВА МУХТАРА АУЭЗОВА И АБАЯ

Аңдатпа. В данной статье автор рассматривает текстологию произведений Абая. На основе трудов текстологов автор сравнивает исследования М.О. Ауэзова, К. Мухамедханова и М. Мырзахметулы. Кроме того, в статье рассмтривается история исследований текстологии творчества Абая, автор останавливается на основных моментах современного абаеведения. Кроме этого, уделено внимание проблеме теоретическо-методологических сторон текстологической науки, делается обширный обзор по трудам отечественных ученых-тестологов и их концепциям.

Ключевые слова. текстология, текстолог, рукопись, копия, абаяведение, примечание, произведение, абаеведение.

E. Galymov
al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

TEXTOLOGY OF THE OEUVRE OF MUKHTAR AUEZOV AND ABAI

Abstract. In this article, the author examines the textual works of Abai. Based on the works of textologists, the author compares the studies of M.O. Auezov, K. Mukhamedkhanov and M. Myrzakhmetuly. In addition, the article examines the history of the research on the Abai's works; the author dwells on the main points of modern Abai studies. In addition, the attention is paid to the theoretical and methodological aspects of textual science, an extensive review is made of the works of Kazakhstanitextologists and their concepts.

Keywords. textology, textologist, manuscript, copy, Abai, note, work, Abai studies.

Кіріспе

Жалпы, жазба әдебиетті текстологиялық тұрғыда зерделеу Абай өлеңдерінен бастау алды десек те болады. Абайдың тұңғыш өмірбаянын Алаш көсемі, ғалым Ә. Бөкейханов жазып берді. Ең алғаш абайтанудың ғылыми негізін қалаған Мұхтар Әуезов Абай мұрасына сан алуан текстологиялық өзгерістер енгізіп, оны қатеден арылтуға өлшеусіз үлес қосты. Сондай-ақ, бұл жұмысты ары қарай жалғастырған – Қайым Мұхаметханов. Атақты ғалымның 1959 жылы жарық көрген «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» атты зерттеу еңбегі әлі күнге өзекті. Әуезов пен Мұхаметханов негізін салып кеткен бұл сала бүгінге дейін бірізділігін жойған жоқ», – дейді Абай текстологиясын зерттеушілер.

Дереккөзі мен әдістері

Ақын мұрасын зерттеп-зерделеуде, шығармаларының тұңғиығына сүңгіп, тереңдеген сайын оның өлеңдерінің сырына қаныға түсетініміз анық. Жалпы қазақ халқының әдебиеті мен рухани мұрасын саралауда өзіне тән біраз қиыншылықтардың барын да білеміз. Біріншісі – кейбірінің мұрасы тек ауызша, не болмаса басқалардың жазып алуы арқылы жетсе, екіншісі – қазақ тіліне жат жазу (араб, парсы) негізінде

бізге жеткен. Сол себепті З. Ахметов, С. Қирабаев, М. Мырзахметов сынды ғалымдар жалғастырып, тереңдеп із салғанымен де, түзеу жұмыстарының әлі де нүктесі қойылды деп айта алмаймыз.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қазақ әдебиеті тарихында текстологиялық ғылыми жұмыстар Абай шығармашылығымен тұспа-тұс келеді. Дәл осы мәселеде ақын мұрасын жан-жақты зерттеуді қолға алған Мұхтар Әуезов болатын. 1927 жылы ақын шығармаларының толық жинағы М. Әуезовтың мұрындық болуымен даярланып, Абайдың ғылыми өмірбаны да бірінші рет жазылып біткен еді. Бірақ, жағдайларға байланысты 1933 жылы ғана жарық көрді. Абай шығармаларының жинағы толық текстологиялық сұрыптаудан өтіп жариялануы республикамыздың рухани өмірінде, әсіресе абайтану тарихында маңызды құбылысқа айналды. Абай мұрасын зерттеушілерді қиыншылықтан арылтып, сүйенер дерек бола білген М. Әуезов жариялаған толық жинақ пен Абайдың ғылыми өмірбаяны болды. 1933 жылы жинақта Әуезов Абай шығармаларының жазылу жылдарын анықтап, хронологиялық жүйемен беруді басшылыққа алған болатын.

Талдамалар

Қазақ текстологиясы – мәтін туралы ғылым ретінде ұлттық руханиятымыздағы құнды жәдігерліміздің мәтіндерінің мазмұнын талдап, қай тарихи дәуірге, қай авторға тиесілі екенін анықтаумен қатар, алашқа танымал тұлғалардың артында қалдырған мұраларына қатысты сүбелі ой айтады [1].

Ұлт текстологиясы ғылымында М. Мырзахметов, З. Ахметов, И. Дүйсенбаев, Б. Кенжебаев, Ғ. Мұсабаев, Т. Абдрахманов, Қ. Өмірәлиев, Ш. Сарыбаев, Ә. Құрысжанов, Р. Сыздықова, Б. Сағындықұлы, Е. Жұбанов, М. Малбақова және т.б. ғалымдар ежелгі дәуірден бізге келіп жеткен жазба мұраларымыздың, кейінгі классик ақын-жазушылардың мәтінін ғылыми басылымға әзірлеуде аса құнды еңбектерімен қазақ ғылымының көкжиегін кеңейтіп, болашақ зерттеулерге арқау бола білді. Абай мұрасына қатысты текстологиялық жұмыстардың жүргізілуін Мұхтар Әуезовке дейінгі және одан кейінгі кезеңдер деп шартты түрде бөлетін болсақ, онда Х. Сүйіншалиевтің «Абай. Қара сөздер» (Алматы, 1956); Қ. Мұқаметханов «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (Алматы, 1956); М. Мырзахметов «М. Әуезов және Абайтану» (Алматы, 1982) еңбектерін ерекше атап өтуге болады.

Жалпы Абай туындыларына текстологиялық зерттеу жасау мәтінгер ғалымдар тарапынан – өте күрделі және ұзақ уақытты қажет ететін аса жауапты шығармашылық жұмыс екендігі дау тудырмайды.

Осы туралы М. Әуезов: «Қай халықтың болса да дүниежүзілік мәдениетке берген озат нәрсесінің бәріне үлкен ықыласпен қарайтын біздің советтік әдебиеттану ғылымымыздың социалистік мәні Абайдың ақындық мұрасын жан-жақты зерттеу, оның творчествосын, өзін Қазақстан мен Совет одағында ғана емес, сонымен бірге шетелдерге де кең насихаттау фактісінен айқын көрінеді,- деген ой айтады [2].

«Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай оғлының өлеңі» деп аталған кітап 1909 жылы қазақ халқының мәдени өмірінде айрықша маңызды тарихи оқиға еді. Ақын шығармаларын бұған дейін біреуден біреу көшіріп алып, көбінесе ел арасына, оның өзінде де бір аймақта ғана ауызша таралып келді. Енді бүкіл ұлттың рухани азығына айналды. Осы тұңғыш жинаққа ақынның суреті мен Кәкітай жазған бірінші өмірбаян берілді. Кітапқа Мүрсейіт Бікейұлы көшірген 93 таңдамалы өлеңдер, 42 аудармасы және «Масғұт», «Ескендір» поэмалары енді.

Абай өлеңдерін Кәкітай тұңғыш жинақта өзінше «Халық туралы», «Өлең туралы», «Өзі туралы», «Ғашықтық туралы», «Ой туралы», «Насихат туралы», «Замандас туралы», «Сұлу ұрғашы туралы», «Аңшылық туралы» деп топтастырды.

Сондықтан күні бүгінге дейін қазақ мәтінгерлері ақын өлеңдерінде жаңсақ жазылған жеке сөздердің төркінін анықтау үшін Мүрсейіт қолжазбаларымен қатар осы алғашқы басылымға жүгініп келеді.

Осы алғашқы басылымға Абайдың өз замандастарын сынап жазған «Күлембайға», «Қыздарға», «Абралыға», «Дүтбайға», «Көкбайға» сынды өлеңдері кірмей қалуының себебін М. Әуезов: «Сол Абай сынаған адамдардың өзі немесе бала-бауырлары «баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады» деп жасқанып қалған» деп түсіндіреді. Әрі М. Әуезов түгелдей болмаса да таңдалып топталған аталған туынды Абайды туған халқының кемеңгер перзенті, данышпан ақыны ретінде жұртқа кеңінен танытта алды деген ой айтады [2]. Алаш зиялылары Абайды тануды, артында қалдырған бар мұрасын жинауды, жариялауды һәм жан-жақты зерттеуді Қазан төңкерісінен соң, ұлтымыз үшін мемлекеттік маңызы бар іс есебінде жүйелі жолға қойылғаны бәрімізге белгілі.

1909 жылы Кәкітай Ысқақов Абайдың таңдамалы шығармаларын тұңғыш рет басып шығарады. Бұл кітапқа ақын өлеңдерінің үштен екісі ғана енді және онда ғылыми түсініктер берілмеді. Кәкітай жазған шағын алғысөзде Абайдың өмірбаяны жәйлі қысқа мәлімет және оның творчествосы мен көзқарасы туралы тым жалпылама ғана пікір болды. Бұдан кейін ақын шығармаларының Ташкент пен Қазандағы екі баспасы Кәкітай баспасын қайталады. Қазанға дейін Абайды зерттеудің нәтижесі осындай болды.

Ал қазір ше?

Нәтижелер

Абай жайында жазылған енбектердің библиографиялық көрсеткішінің өзінде-ақ қалың кітап боларлық жұмыстардың аттары аталады; мұнда стиль мен тілдің проблемаларын Абай творчествосының идеялық мазмұны, оның өмірбаяны туралы проблемаларды, көптеген басқа мәселелерді қозғайтын ғылыми енбектер де, мақалалар да бар»,- деген сүбелі пікір айтады [2].

Осы орайда «Ақын қолжазбасы сақталмай, көшірмелердегі ала-құлалық мол болғандықтың салдарынан күні бүгінге дейін оның бір сөзін әр саққа жүгіртіп, әркім әр түрлі оқып келеді. Көпшілік өлеңдерінің нұсқасы үзіп-жұлуға көнбестей болып қалыптасса да, бір көшірмеде не бір басылымда Абайдың бір сөзінің басқаша жазылғанын көрсек, қолма-қол құлағынан сүйреп әкеп, әлгі қалыптасқан текске киргізіп жіберуге әлі де әуестік бар»[3], - дейді Төкен Әбдірахманов.

Мұхтар Әуезов «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» атты монографиясында осы жайында: «Қазаннан, әскери қызметтен қашып келіп, Абайға туысқан-дос болып кеткентатар молдалары: Ғабитхан, Кішкене молла (Мұхамметкәрім), Махмұт (Кішкене молланың баласы) және қазақтан шыққан: Мүрсейіт, Самарбай, ЫБырай, Хасен, Дайырбай сыйақты бала оқытушылар Абайдың өлеңдерін көп көшіріп, таратып отырды. Ғабитхан, Кішкен молла сыйақты жасы үлкендері Абай өлеңдерін ертеректен жинастырып, көшіріп жүрсе, кейінгі Мүрсейіт бастаған көпшілік Абай шығармаларының жинақтарын сол жаңағы 1896 жылдан бері қарай көшіретін болады» – деп жазады. Сондай-ақ, Абай мұраларын көшіріп, таратушылар арасында «Мүрсейіт еңбегін айрықша атап өту керек. Қазір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағының барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз – сол Мүрсейіттің көшірмелері» [4],– дейді.

Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмағандықтан «асыл нұсқадан тікелей көшіру көшіру» жайында жорамал түрінде ғана айтуға болады.

Мысалы, М. Әуезов Абайдың 1922 жылғы Ташкенттегі басылымында кеткен текстологиялық ағаттықтарды қынжыла отырып көрсетеді: мұнда редактор өлекшін сөзін ұлы-кіші деп, жалауды желкен, қанжарды қылжан деп қылжақ жасайды дейді. Әрине, ұлы-кіші деген мен өлекшін сөздері бір-бірінен мүлде алшақ, ауылы алыс дүниелер, сол сияқты жалау мен желкеннің қайсысын пайдалану автордың стильдік талғамын танытады [5].

Қазақ ғылыми ортасында ұлт әдебиеті тарихында текстологиялық жұмыстар Абай шығармаларын жарыққа шығарып, халыққа тарату кезеңінен бастау алады деген нақты пікір қалыптасып отыр. Солай десек те, филология ғылымдарының докторы, профессор Ғ. Әнестің қазақ текстологиясының тарихын Шоқан Уәлиханов еңбектерінен бастау туралы пікірі барлығын да жоққа шығаруға болмайды [6, 11-б.]. Абай Құнанбаевтың және оның тәлімін көрген ақын шәкірттерінің артарында қалдырған мол мұрасын жан-жақты терең зерттеуді қолға алған М. Әуезов бірыңғай ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен бірге ақын шығармаларының текстологиялық жағына да ден қоя іздене алды. Қазақ текстологиясы бір ғана Абай шығармашылығымен шектеліп қалмай, қанатын кеңге жая отырып, халық ауыз әдебиеті үлгілеріне, Ә. Тәңірбергеновтің «Біржан-Сара» айтысына, ұлт классиктері Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, М. Сералин, С. Торайғыров шығармаларын, өзге де өткеннен жеткен жазба деректерімізге текстологиялық зерттеу жұмыстары дендеп қолға алынып, нақты бір шығарманың жазылған жері мен уақытын анықтау, авторын табу немесе телу, қате оқылған сөздерді қайта түзету тәрізді аса зор жұмыстар іске асырылды. Қазақ текстологиясының алтын ғасыры өткен ғасырдың 1950-60-шы жылдарына сай келеді. Осы онжылдықта тек Абай шығармаларының текстологиясына ғана 60-тан астам мақала жазылды. Олардың ішінде З. Ахметов, И. Дюсенбаев, «Некоторые вопросы текстологического изучения произведений Абая» [7], Б. Кенжебаев «Абай шығармаларының соңғы басылуы туралы» [8], Қ. Өмірәлиев «Тағы да Абай текстолгиясы жайында» [9]; М. Сәрсекеев «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» [10] сынды өзектілігін жоймаған құнды мақалалар бар. Қазақ ғалымдарының мәтін сырын ұғыну саласында атқарған аса зор еңбектерінің нәтижесінде 1963 жылы ҚССР М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жанынан «Текстология мен қолжазба» бөлімі ашылып, қазақ текстологиясы жаңа белеске көтерілді.

Елімізде жарық көретін мерзімді баспасөз беттерінде еліміз тәуелсіздік алғанға дейін 1950-90 жылдар аралығында халық ауыз әдебиеті үлгілеріне, ақын-жыраулардың халық арасынан жазылып алынған, кейде жарияланып үлгерген түрлеріне, ертегілер мен лиро-эпостық жырлардың бірнеше нұсқаларына әсіресе Абай шығармаларына жасалған текстологиялық жұмыстарға қатысты қызу пікірталас кеңінен орын алып отырды. Әсіресе, Абайтанушы Т. Әбдірахманов 1979 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінінің 21 желтоқсандағы санында жарық көрген «Мәңгі жас мұра» атты мақаласында: «Абай мұрасы – уақыт озған сайын көне тартпайтын мәңгі жас мұра, оны зерттеу, тану ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Әр ұрпақ Абайды өзінің тұрғыласы санап, ол туралы өз сөзін айтпақ. Абайтанудың көп саласының ішінде күн тәртібінде бірінші болып тұрған – ақын шығармаларының текстіне айырықша жауапкершілікпен қарау болса керек», - деген болатын.

Қорытынды

Абай шығармаларына жасалған текстологиялық жұмыстарға қатысты өзекті мәселенің бүгінгі күнге дейін күн тәртібінен еш түспейтін ойда ұстайтын болсақ, онда ақын туындыларының текстологиясы жөнінде

жаңашыл пікірімен танылып жүрген профессор Тұрсын Жұртбай ақын шығармаларының текстологиясына қатысты мақаласын «Егемен Қазақстан» газетінің 2005 жылғы 13 қыркүйектегі «Абайдан асырып кім айтқан?» және аталған газеттің 2006 жылғы 22 ақпандағы «Абайды дұрыс оқып жүрміз бе?» деген мақалаларында сөз етті.

Біз де бұл орайда Мұхтар Әуезовтың: «Жалпы алғанда көптеген шығармалардағы Абай текстінің дәлдігі қолда бар ауызша, жазбаша нұсқалардың бәрін тұтас алып, текстологиялық талдаулар жасау жолымен анықталмақ» – деген ғылымдық қағидасын бар мүмкіндігімізше берік ұстауға тырыстық. Абайдың шығармалар жинағына енгізілген туындыларын хабар барысында ретімен пайдаланып жазылуы, айтылуы, әр жылдарда түзетіліп, дұрыс оқылуы мен түсінік, мәніне ден қойдық [11].

Абай және оның ақын шәкірттерінің әдеби мұраларының мәтіндеріне қатысты М. Әуезов бірінші болып әдеби шығарманың ғылымға белгілі қолда бар барлық нұсқаларымен салыстыра отырып, баспаға әзірлейтін мәтінді қалыптастыруды жолға қоя білді. Қазір еліміздегі түрлі баспадан кеңестік және егемендік дәуірінде Абай және оның ақын шәкірттерінің әдеби мұраларының жарық көруінің екі жолы бар екенін аңғарамыз. Атап айтар болсақ, мәтіннің қалың оқырман қауымға және ғылыми зерттеу жұмысына арналуы.

Бүгінгі таңда «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында Абай мұрасын ғылыми зерттеу жұмысында филология, әдебиеттану, тарих, мәдениеттану және басқа да қоғамдық пәндер бойынша терең білікті зерттеулер жүргізудің кезеңі туды. Белгілі ғалым Ө. Күмісбаев: «Қазақ әдебиеттану ғылымында текстология – әлі бұғанасы қатпаған жас ғылым...»,- деп сөз еткен болатын [12, 93-б.]. Міне, осы жас ғылымның Абай туындыларына қатысты зерделенуін алғаш қолға алғандардың бірі Мұхтар Әуезов болды.

М. Әуезов 1933 жылы латын қарпімен басылған Абай өлеңдері жинағына енген мәтіндердегі көне тіл элементтерін жаңаша беру тарихқа қиянат жасау деп есептеп, тап осындай ерекшеліктерді түсіндірме /коментарий/ арқылы берілуін қолдап, ақын мұраларының орынсыз бұрмалануына тосқауыл қоя білді. Бұл туралыТ. Әбдірахманов: «Сірә, 1933 жылғы толық жинақты түзеген М. Әуезовтің қолында белгілі көшірмелерден басқа бір көшірме болуы да ықтимал» деген ой айтады [3].

Абайдың және оның ақын шәкірттерінің қолжазба және жарық көрген мәтін басылымдарының арасында орын алатын бұндай айырмашылықтар дер кезінде қолға алынбаса, кейін келе осы қолжазбалар жарық көрген шақта оқырман ұғымында қайшылық тудыратынын М. Әуезов арыдан ойлай білді. Осы орайда орыс ғалымдары бұның барлығы сыни мәтіннің тұрақтануына көп кедергі келтіретінін орынды сөз етеді. Ресей әдебиеттанушысы әм библиографы Соломон Абрамович Рейсер тап осыған қатысты: «Біріншісі – авторлық емес, жалпы жұртшылыққа кеңінен тараған, екіншісі – авторлық тек тарихи әдеби зерттеулер арқылы анықталған және көпшілік оқырман қауымға таныс емес. Бұндайда ол бірінші нұсқа тұрақты мәтін ретінде қалыптасуы мүмкін» [13, 85-б.], - деген тұщымды ойын алға тартты. Біз жоғарыда келтіріп отырған С.Рейсер пікірінің өте орынды екені дау тудырмайды. Сол себепті, мәтін басылымдарының қай түрі болмасын бір-бірінен айырмашылықтары болуы мүмкін. Осы мәселені тікелей айтпасада Мұқтар Әуезов Абайдың ақын-шәкірттеріне қатысты уәжді ойды алға тартты.

«Бұл мәселеде біз Абай ақынның төңкеріс алдында не төңкерістен бергі қазақ ақындарына еткен әсерін айтпаймыз. Ол айрықша, ұзақ талдауды керек етеді. Бергілер және дәл айналасы деген тақырыпқа сыя да қоймайды. Сондықтан біз Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен бірнеше ақын туралы ғана қысқаша айтып өтеміз.

Мұндай ақын төртеу. Оның екеуі Ақылбай, Мағауия - Абайдың өз балалары. Мұның екеуі де 1904 жылы, Абай өлген жылы өлген. Қалған екеуі - Көкпай, Шәкерім. Осы төрт ақын - Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлеңі мен қара сөздерін әрі оқушы, әрі таратушы, бағалаушы-тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған.

Абайды зерттеуге осы төрт ақын атын қыстыратын бір себеп: бұлардың шығармалары арқылы Абай өзі істемесе де бой ұрған бірталай тың еңбек туады. Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болады.»,-деп болашақ мәтін сырын қарастыруға жол сілтеді [14].

Қорыта айтқанда, қазақ филологиясында текстологияның теориялық негізі жазылмады десек те, практикалық текстология кеңінен қолданыс тауып отыр. Бұның барлығын Абай туындыларын зерттеген ғылыми еңбектердің басым көпшілігі аса жауапкершілікпен жасалған текстологиялық салыстырулардың жемісі деуімізге болады.

Абай туындыларының текстологиясы бірнеше ғылымның тоғысқан тұсы болғандықтан, осы салада өзін таныта білген әрбір зерттеушінің ізденушілік, тапқырлық талантының нағыз ашылар көзі. Өйткені, Абайтанушы мәтінгер тек мәтіннің жарыққа шыққанға дейінгі тарихын зерттеп қана қоймайды, әрбір қолжазбалар арасындағы өзгерістердің себебін дәлелдеу барысында сол шығарманың жазылған кезін, тарихын, әдеби ағымдарын, этностық тілін, саяси-мәдени жағдайларын, тіпті көшірмешінің мақсатын да

байқап, ескере отыруға міндетті. Осыны кезінде Мұхтар Әуезов кейінгі абайтанушыларға аманаттап кеткен болатын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Убайдуллаева Г.Ж., Махамбетова З.Н. Қазақ текстологиясының ғылыми-теориялық негізі // Молодой ученый. – 2014. – №1.2. – С. 79-81. // URL https://moluch.ru/archive/60/8925/ (дата обращения: 01.11.2018).

2 Әуезов М. Қазақ халқының ұлы ақыны http://abaialemi.kz/kz/post/view?id=106

3 Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра //https://adebiportal.kz/kz/news/view/token_abdirahmanov_mangi_zhas_mura_

4Әуезов М. «Абай (Ибраһим) Құнанбаев». – Алматы, 1989. – 230 б.

5. Сыздықова Р.: Абай тілінің зерттелуі. Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст.: филол.ғ.д., проф. Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 324-344-бб.

6. Әнес Ғ. Махамбет Өтемісұлы өлеңдерінің лингвотекстологиясы: филол. ғ.к..... дисс. автореферaты. –Алматы, 2002. – 114 б.

7 Ахметов З., Дюсенбаев И. Некоторые вопросы текстологического изучения произведений Абая // Вестник АН КазССР. – 1953. – № 10.

8 Кенжебаев Б. Абай шығармаларының соңғы басылуы туралы // Социалистік Қазақстан. – 1955. – 29 мамыр

9 Өмірәлиев Қ. Тағы да Абай текстолгиясы жайында // Қазақ әдебиеті. – 1957. – 8 наурыз.

10 Сәрсекеев М. Абай шығармаларының текстологиясы жайында // Әдебиет және өнер. – 1956. –№ 10.

11 Мұхаметқалиқызы А. // http://bilimainasy.kz/?p=20130

12 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Жазушы, 1998.

13Рейсер С.А. Палеография и текстология. – М., Просвещение, 1970. – С. 336.

14 Әуезов М.Абай ақындығының айналасы //http://abaialemi.kz/kz/post/view?id=681

УДК 39.391.2

Картаева Т.[1], Нурдаулетова Б.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, Алматы қ.
[2]Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

МАҢҒЫСТАУДАҒЫ АҢШЫЛЫҚ («МАҢҒЫСТАУ» ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Аңшылық пен саятшылық кәсібі, аң-құс аулаудың тәсілдері мен құрал-саймандары, сан ғасырлар бойына қалыптасқан халық тәжірибесінен туындады. Аңшылықтың байырғы, әрі кең тараған түрі – *құс салу*, аңшылыққа берілгендікпен қатар, шыдамдылықты қажет ететін еңбек. Аушы құстарды баптап, аңға салып, саятшылық құру ертеден ерекше өнер саналған. Далалық аңшылар аңға жыртқыш құс салу, тазы жүріртумен де мал баға жүріп қоса қабат айналысқан. Мыңдаған жылдар бойына тазы ит салып, аңға шығуды дамытты. Тазы шапшаң, олжасын алуға құмар, қырағы ит болып саналады. Аңшылықтың ең байырғы әдісі – *қақпан құру*. Қарсақ, түлкі, қоян, тышқан сияқты ұсақ аңдарды ұстауға – *бала қақпан*, қасқыр, аю, қабан аулау үшін *қазақ қақпан* мен *тісті қақп*ан құрылады. Ертеде қақпанды киік, ақбөкен, қарақұйрыққа да құрған. Қазақ аңшыларды аң аулаудың ұрып алу, тұзақ құру, тор құру, ор қазу, атып алу сияқты әдістерін жетік меңгерді.

Түйін сөздер. Аңшылық, құс салып саятшылық құру, қақпан құру, қасқыр культі, халықтық білім.

Картаева Т.[1], Нурдаулетова Б.[2]
[1]Профессор КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы,
[2]Профессор Каспийского государственного университета технологии и инжиниринга

ОХОТА В МАНГЫСТАУ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ «МАНГЫСТАУ»)

Аннотация. Охота (в том числе и с ловчими птицами), методы охоты и охотничьи инструменты были сформированы многовековым народным опытом. Древний и самый распространенный вид охоты – охота с ловчими птицами, наряду с преданностью, она требует выносливости и терпения. Охоту с ловчими птицами всегда считали искусством. Степные охотники получали огромное удовольствие от охоты с ловчими птицами, собаками, а также они развивали охоту вместе со скотоводством. В течении нескольких столетий, люди развивали специальную охотничью породу собак – тазы. К ее особенностям относится выдающаяся способность преследовать добычу, наблюдательность и скорость. Самый старый метод охоты – ставить капканы. Для мелких животных, как лиса, заяц и т.д. – ставили *бала капкан* (мелкие капканы), а волкам, медведям, кабанам – *казак капкан* и *зубчатый капкан* (крупные капканы). В древности капканы также ставили сайгакам и газелям. Казахские охотники овладели различными способами охоты.

Ключевые слова. охота, охота с ловчими птицами, капкан, культ волка, народное знание.

Kartaeva T.E.[1], Nurdauletova B.[2]
[1]al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
[2]Professor of the Caspian State University of technology and engineering

HUNTING IN MANGYSTAU (BASED ON THE MATERIALS OF THE ETHNOGRAPHIC EXPEDITION «MANGYSTAU»)

Abstract. Hunting (including the hunting with birds of prey), hunting techniques and hunting tools have been shaped by centuries of popular experience. An ancient and most common form of hunting is hunting with birds of prey, along with devotion, it requires endurance and patience. Hunting with birds of prey has always been considered an art. Steppe hunters enjoyed tremendous pleasure from hunting with birds of prey and dogs, and they also developed hunting along with cattle breeding. For several centuries, people developed a special hunting breed of dogs – tazy. Its features include an outstanding ability to pursue prey, observation and speed. The oldest hunting method is trapping. For small animals like fox, hare, etc. – they put the *bala trap* (small traps), and the *Kazakh trap* and *toothed trap* (large traps) were used for wolves, bears, and wild boars. In antiquity, traps also was set for saigas and gazelles. Kazakh hunters have mastered various ways of hunting.

Keywords. hunting, hunting with birds of prey, trap, wolf cult, popular knowledge.

Кіріспе

Аңшылық адамдардың өте ежелден мал шаруашылығынан бұрын айналысқан кәсібі. Түз аңдарын аулаудың тәсілдері мен құрал-саймандары, ғасырлар бойы ел даланы еркін мекендеп, түз тағыларының тіршілік тәсілдері мен өмір сүру заңдылықтарын бақылаған халық тәжірибесінен туындады. Қазақтар аңшылықпен мал бағып жүріп, қатар айналысқан. Қазақ халқы ежелгі аңшылық кәсібінің қыр-сырлары, әдістерін де ұрпақтан-ұрпаққа жалғап бүгінгі күнге жеткізген.

Әдістеме

Маңғыстау өңірі сияқты қалыптасу тарихы аса күрделі, тарих қойнауының бірнеше белестері мен сатысынан өткен өңірдің тарихи этнографиясы да аса күрделі болады. Маңғыстау өңірі қазақтары – осы жердегі атақазақтардың тарихи танымдарын қабылдап, көптеген үрдіс-дәстүрлерін қазіргі заман ұрпақтарына сақтап жеткізген, ата дәстүрді жалғастырып отырған ұрпақ. Маңғыстаудың тарихы этнографиясының бір ғана қырын танытатын аңшылық дәстүрін таңдап алдық. Әрине, Маңғыстау аңшылығының қыр сыры бір ғана мақала көлемімен ашылмайды, дегенмен де тақырыптың теориялық негізіне алғашқы авторлар мен отандық этнографтардың ғылыми, ғылыми-танымдық зерттеулері негізге алынды. Теориялық деректерді қамтыған алғашқы авторлар деректері информаторлық мәліметтермен толықтырылды. Далалық этнографиялық экспедициясының нәтижелері басқа өңір этнографиялық материалдарымен салыстырылып отырылды.

Құс салу

Аңшылықтың байырғы, әрі кең тараған түрі – *құс салу*, аңшылыққа берілгендікпен қатар, шыдамдылықты қажет ететін еңбек. Сан алуан жыртқыш құстарды ұстап, асырап, баптап аң-құсқа салу *«саятшылық»* деп аталып, *«құсбегі-саятшылар»* көк тағысы мен жер тағысын сынаққа салудың білім тәжірибелерін ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отырды.

Құс салудың саятшылар арасында ең көп тараған түрі қаршыға және балапан-сұңқар салу болды. Осы арқылы жабайы қаз, үйрек, дуадақ, қоян, т.б. аң-құстар ауланды. Қаршыға балапан сұңқарға қарағанда ірі, қанаты сұр, сарғыштау реңді, көзі сары-сұр, қаршығаның ұшу жылдамдығы аса жылдам емес түйғын, қарақұс, құзғын, күшіген сияқты түрлері бар. Балапан-сұңқар қаршығаға қарағанда кішірек, қанаты ұзын, қара түсті, көзі қара тұнық, өткір, құйрығы ұзын, қозғалысы өте ширақ, өте жылдам ұшады. Сұңқардың Қазақстан территориясында ителгі, бөктергі, тұрымтай, жағалтай, лашын, ақтырмақ, бөктергі, күйкентай атты түрлері бар. Сұңқарлар жемдерін ұшып жүріп аулайды. Әдетте олар ұя жасамайды, мекиені 3-4 теңбіл жұмыртқасын сәуір, мамыр айларында қия жартасқа не басқа құстар ұясына салып 1 ай басады [9; 4].

Жыртқыш құстарды қолға ұстау үшін қазақтар тор құру әдісін қолданды. Бұталарға тордың шеттерін іліп қояды немесе басқа бір құсты, мысалы, кептерді аяғынан байлап қойып, аңшы бірнеше шақырым жерден өзіне шалаш құрып, жыртқыш құстың келуін күтіп жатады. Жемтікке алданған құс, торға оралып қолға түседі. Торды таудың биік жартасты құзды жеріне, күзде қыркүйек айынан бастап құрады. Қаршығаны қолға үйретіп алғаннан кейін, кейбір құсбегілер қаршығамен балапан-сұңқар аулауға шығады. Балапан-сұңқар мен қаршыға бір-біріне қас жау. Балапанның шапшаңдығына қарамастан қаршыға күштілігімен жеңеді [10].

Қазақтардың саятшылық өнерге деген құштарлығы мен аңшылық тәжірибесі аң-құс баптаудың түрлі әдіс тәсілдерін қалыптастырды. Аңшы құсты, мысалы, қаршығаның көзін аттың құйрық қылымен төменгі қабағын жоғары көтеріп, желкеге байлайды да, киіз үйде 5 күн ұстайды. Майдалап кесілген жас етпен қоректендіреді, содан кейін 2 түн көзін ашып шамның жарығында, күндіз жоғарыда айтылған әдіспен көзін жауып ұстайды. Немесе басына арнайы қатты теріден тігілген томаға кигізеді. Осылайша құс жарыққа үйрене бастағаннан кейін 2-3 күн өткен соң көзін ашып ұстайды. Екі-үш аптадай құсты ұзын бау арқылы ұшырады. Құсбегі қолындағы етті көріп, қайта ұшып қолға қонады, әбден бапталғаннан кейін баусыз еркін ұшырады. Қаршыға жемтігін төменнен жоғары қарай ұшып ұстайды. Қаршығаның ұшуы баяу болғандықтан құсбегі жемтікке жақын жерден ұшыруға тырысады, құс жемтігін алмай иесіне қайтіп келсе, құсбегі дауылпаз соғып үркітіп, жемтігін іздеуге қайта ұшырады. Дауылпаз қаршығаға бір жағынан жемтігін қайта іздеуге, ұшуға көмектесу үшін соғылады [9].

Сұңқарға жемтігін алу үшін ешқандай көмектің қажеті де жоқ. Аңшы үйрек, қаз, т.б. құстарды көргенде қолындағы құстың томағасын шешіп қоя береді. Сұңқар құстар тобын түгелімен қырғанша тыным таппайды. Қармағына түскен жемтіктерін жеу үшін жерге оралғанда аңшы аздап тамақтандырып, қайта томаға кигізіп қояды. Қазақтар сондай-ақ, аң аулауға сұңқардың лашын, сапсан сияқты түрлерін көп қолданған. Сұңқар тауығын 2-3 жасқа толғанда алады. 2 жасқа дейінгі сұңқарлар *ителгі* деп аталады. Ителгі қоян, кекілік, құр, шіл, үйрек, қырғауыл сияқты аң құстарды ала береді.

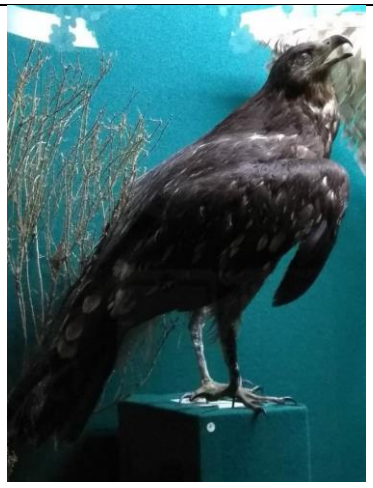
Құсбегілер арасында қырғи салу да көп кездесті. Қырғи бөдене сияқты майда құстарды қармаққа тез түсіретін, қимылы өте шапшаң, ширақ құс. Ірі құстарды (аққу, тырна сияқты) алуға қаршығаның ақ сұңқар деп аталатын түрі қолданылды. Сондай-ақ қазақтар сұңқардың бұқам-ана, шәулі деп аталатын түрлерін де аңшылыққа пайдаланды. Сұңқар салу үшін алдымен құстарды дабыл қағып, үркітіп ұшырып алады.

Байлар саятшылық құрғанда бүркіт алып шығуға тырысты. Торға түскен бүркітті қолға үйрету үшін әуелі

оның басына томаға кигізеді. Көзі ештеңені көрмей қалғасын құс тыпырлауды, қарсыласуды қояды. Сосын құстың аяғына бау тағып, аңшы қолына биялай киіп, құсты қолына қондырып алып, үйге әкеліп, бос керген арқанға, яғни ырғаққа қондырып, оны үздіксіз ырғап қойып, әбден шаршатады. Шаршағасын құсбегі оны өз қолынан тамақтандырып, өзіне үйретеді. Адам оны түлкіге түсуге, мықты бүркітті қасқырға түсуге баулиды. Аңшының көмекшісі түлкінің терісін ұзын жіпке байлап алып сүйреп шабады, қашып бара жатқан түлкі сияқты теріні көрсетіп, аңшы құстың томағасын алып ұшырады. Бүркіт өзінің аңшылық табиғаты бойынша қашып бара жатқан аң ғой деп теріге түседі. Сол кезде аңшының көмекшісі тоқтай қалып, аңшы да келіп, бүркітті мақтап, оған жем береді. Бүркіт өзінің жаңа кәсібін меңгергенше 1-2 ай өтіп қыс та түседі. Бүркіт үш рет аң алғаннан кейін, үш қолға қай келіп қонғаннан кейін үйретілген болып саналған (АЭМ).

Бүркітті аңға аштай алып шығады. Ізді кесіп, аң көзге шалынған мезетте бүркіттің томағасын алады да, өзі аңның соңынан қуа береді. Аш, ашулы бүркіт ұзаққа жібермей аңға түседі. Аңшы тезірек жетіп келіп, бүркіт алған аңды олжалайды да тағы із кеседі. Аңшы асықпаса, бүркіт алған аңның етіне тойып алып әрмен қарай аң аулағысы келмей ұшпай қалады. Бүркітті жемдеп аңға салу, бабын тауып пайдалану үлкен өнер. Бүркіт екіден артық жұмыртқаламайды, ұясын биік ағаш басына, тау шыңдарына, жеке құздың етегіне салады. Бұл балапандарының сомдалып, шынығып өсуіне қажет жағдай.

Қыран құстарды қазақтар қатты қастерлеген, атақты құстарға көп мал беріп, беделін сатып алатын. П.И.Рычков жазбасын негізге алсақ XVIII ғасырдың орта кезінде бүркіт бағасы 5-10 рубль, кейде одан қымбат бағанланған, ал 1910 жылғы «Туркестанские ведомости» газетінің №247 санында жарияланған «Материалы по переселенческому делу» атты мақалада бүркіттің бағасы 200 рубль тұратындығы көрсетілсе, аңшылық тақырыбында мақала жазған авторлардың бірі В.Орлов құсбегілердің қаршығаны Қоқан ханына апарып 200 тілладан (*1 тілла 3 рубль 80 тиынға тең болған*) сатқандығын айтады [9], ал «Народы России» атты еңбек бойынша жақсы бүркіт 5-6 түйе, сұңқар 1-2 түйе, түйғын мен қаршыға одан арзан тұрған [2, с. 21]. Бүркіт, сұңқар сияқты аушы құстарды қолға қондырған - *биялай*, қолдан ұшып кетпес үшін, көзін жауып тұратын, басына кигізілетін - *томаға* Форт-Шевченко этнографиялық музейінде, Жаңаөзен тарихи-өлкетану музейінде экспозицияға қойылған.

Аушы құстар. Маңғыстау тарихи-өлкетану музейі. Табиғат экспозициясы.

Аңшылықтың кең тараған және байырғы түрі *ит қосу* болды. Ит қосу адам иттің иісшілдігін, жүйріктігін, күшін, аңшылығын пайдаланды. Қазақтың аңшылыққа қолданатын иті тазы болды. Тазының құмай, тұйғын, қайын қаптал, ауған, орыс, түрікпен, т.б. түрлері бар. Тазының күшік кезінен таңдап алып, ұсақ аңдарға салып ауыздандырып, із кесуге үйретеді. Азулы тазылар қасқырға да түседі де аңшының өзі, не иті келгенше жібермей тұрады [14, 15 б.]. Тазы өте шапшаң, ұшқыр ит. Қазақы тазылар тау және дала тазысы болып бөлінеді. Биіктігі 80-85 см-дей. Ит қосу қазақтардың арасында көп кездесетін аңшылық әдісі еді [1, II, с.376]. А.П. Смирнов: «Қазақтар итті аңшылықтың қай түріне болса да бірге алып жүрген, құс аулауға шыққан қазақ алдымен құстарды үркіту үшін итті, содан кейін, томағасын шешіп, аушы құсты жіберген», – деген [12, с.15-16]. Тазы итті көбіне қойшы, жылқышы, сиыршылар мал табынын сақтау, қорғау мақсатында да ұстаған. Тазы ұстауға қазақтар ерекше мән береді.

Құлан аулау

Маңғыстауда ертедегі аңшылық көзі құлан болған. Маңғыстауда жергілікті қазақтар *«аң атасы – құлан»* деп қабылдайды [13]. Этнограф-ғалым А.Тоқтабай құлан аулаудың бір әдісін былай баяндайды: «Құландарды ұстау үшін жер жағдайы келмесе, оларды қоршауға алады. Құландар су ішу үшін өздері үнемі жүріп әдеттенген

соқпақтарды пайдаланады. Мұны білетін аңшылар «құлан жолы» аталатын жолдардың шетіндегі шалғын шөптер арасына, әрқайсысы 100 қадамдай ара қашақтықты сақтап жасырынады. Бірнеше адам тау басында қалып, құландар суға жақындап келген кезде белгі береді. Өзен ортасына ең соңғы құлан жеткен кезде оларды көздеп ата бастайды. Тоғай мен қалың шөп арасында қоршаудың басқа тәсілі қолданылады. Құландар үнемі су ішетін суаттар мен өзен бойларына аңшылар келіп, айнала ор қазып сонда түнеп шығады. Құландар бірнеше рет тоқтап, байқап, суға жақындай түседі. Сәл ғана соққан желдің өзінен де секем алып кері қашуға оқталып тұрады. Осы сәтті аңшылар «таңдану» деп атайды. Құландардың қорқа-қорқа суға жақындаған сәтінде аңшылар оларға жазық жердегідей-ақ, тап беріп аулай бастайды». Зерттеуші жазып алған келесі әдіс-тәсіл мынандай: «Ол үшін аңшы құландар арасына құлан тектес сары жирен түсті аттарын жібереді, өзі бірнеше қадам жерде жантайып жатады. Атты өзінің енесі деп қабылдаған құлан оған жақындап барады. Алайда ат күдікті көрінген соң оған аңтарыла қарап, тоқтаған сәтте аңшылардың нысанасына ілінеді». Автор бұл құлан аулаудағы бұл әдістің Шығыс Сібірде кең тарағанын айтады [13].

Жергілікті аңшылар ертеде қазақтар құланды шоқпармен де *ұрып алып, етін қысқы азыққа қақтап ыстап алған,* – дейді (АЭМ). Қазіргі кезде құлан тБарсакелмес аралында қорғалады.

Құланның бас сүйегі. Жаңаөзен қ. Үстірт қорығы музейі.

Қақпан құру

Аңшылық кәсібінің дәстүрлі құралдарының бірі – *қақпан*. Оның қолданыс аясын толық ашу үшін ғылыми айналымдағы танылған теориялық деректермен қатар, музей қоры материалдары, далалық этнографиялық экспедиция материалдарымен біріктіріп қарастырудың мәні зор. Соның ішінде түз тағыларына қақпан құру әдісінің қыр-сырын Маңғыстау өңірі аңшыларының жақсы меңгерумен қатар, бүгінгі күні де кең қолданып отыр. Қақпанды тек аңшы ғана емес, қақпанмен аң алуға қызығушылығы ер адамдар айналысады.

Маңғыстау аңшылары өңірінде қасқыр, түлкі, қарсақ сияқты аңдарды болса мылтықпен атып алғанымен аңшылықтың кең тараған түрі аушы *құстарды салу* мен *қақпан құру* болды.

Көшпелі қазақтың малына қауіп қатер тек «қалың қардан» ғана келген жоқ, қасқыр сияқты жыртқыш аңда мал үшін аса қауіпті болды.

Қызыл қасқыр тұлыбы. Үстірт табиғи қорығы музейі.

Қақпан құру аңшылықтың ең байырғы әдісінің бірі. Қазақ аңшылары оның *бала қақпан, қазақ қақпан,*

тісті қақпан сияқты түрлерін пайдаланған. *Бала қақпан* - қарсақ, түлкі, суыр, т.б. ұсақ аңдарды ұстауға, ал қазақ қақпан мен тісті қақпан қасқыр, аю, сілеусін, қабылан, қабан аулау үшін құрылады. *Қазақ қақпан* мен *тісті қақпан* екеуін қасқыр сияқты азулы аңдарды аулауға пайдаланды. Ұстайтын аңына қарай *қасқыр қақпан, түлкі қақпан, тышқан қақпан* деп те аталады. Қақпанды *киік, ақбөкен, қарақұйрыққа* да құрған. Қақпанның *«төсек киізі»* немесе «*түңлігі*» киізден жасалады, оны астынғы шеңберін жауып тұратындай етіп дөңгелектеп кесіп дайындайды. Аң түңлікті аяғымен басқан кезде қақпанның серіппесі қозғалысқа еніп аң аяғын қысып қалады. Қақпанның астыңғы темір шеңберін *«қақпанның қорасы»* дейді.

Жаңаөзендік аңшы Ақшабаев Алдаберген қақпан кілтінің құрылымымен таныстыруда

Қақпан *кілті* немесе *тиегі* сынбайтын, шірімейтін мықты ағаш дінінен жасалады. Ол үшін дүзгеннің немесе жыңғылдың томары қолданылады (Кесте 1)

латынша	орысша	қазақша
Calligonum aphyllum Gurcke	Жузгун безлистный	Дүзген\дүзгүн\жүзген\жүзгүн
Tamarix elongata L d b.	Тамарикс удлиненный, гребенщик	жыңғыл
Tamarix gracillis Willd.	Тамарикс изящный	жыңғыл
Tamarix hispida Willd.	Тамарикс щетинисто волосистый	жыңғыл
Tamarix ramosissima L d b.	Тамарикс многоветистый	жыңғыл

Кесте 1. Қақпан кілтін жасау үшін қолданылатын өсімдік

Бүгінгі күнге келіп жеткен мәліметтерге сүйенсек жыртқыш аңдарға темірі ауыр, тістері өткір келген тісті қақпандар құрған. Қазақ жерінің басқа өңірінде мұндай тісті қақпандарды қабан аулауға, жапырған ізі, жапасына қарай үлкен-кішілігін анықтап барып аю аулауға да құрған [7, 533 б.].

Қақпанды темір ұстасына тапсырыспен соқтырған, ақысына қой берген. Бір адам 5-15 қақпанға дейін соқтыртқан. Ал, Жаңаөзендік аңшы Ақшабаев Алдаберген (1941 ж.т., руы адай-шоңай) қақпанды әке, атасынан алған ұсталық қасиетімен өзі соғады. Өз әкесі де, атасына темір балқытып, көрік ұстаған ұста болған. Қазіргі таңда аңшы Алдабергенде ірі және ұсақ аңдар аулауға арналған жалпы саны 40 қақпан бар.

Аңшы қақпанды аңның інінің алдына немесе жүретін жолына құрды. Қақпан құруға үлкен шеберлік керек, себебі иісшіл аң темір иісін сезсе, жоламайды. Қақпанды құрғанда, бетін жауып, үстіне, маңына жемтік тастайды. Қасқырдың, түлкінің қақпандары әртүрлі болады. Қақпанмен аң аулайтын аңшы күнде немесе күнара қақпандарын аралап тексеріп жүреді. Аңшы қақпанға түскен аңды атып, құс салып, таяқпен ұрып алатын болған.

Қасқыр қақпандар

Қақпандар жіктемесі: сол жақта ұсақ аңдарға арналған; оң жақта қасқыр қақпандар. Иесі жаңаөзендік аңшы Ақшабаев Алдаберген.

Маңғыстау өңірінде кең тараған қақпан түрі – *қасқыр қақпан.* Қазақ аңшылары *«қасқыр аулаудың 90 айласы бар»* деп айтады. Себебі, қасқырдың ұрғашысы оңайлықпен алдырмайды, ал арланы аңшыға жиі алдырады. Қасқырды алу үшін аңшы қасқыр ізін кеседі, қақпанды қасқыр жүретін жолға құрады. Арлан қасқырлар бұтаның түбіне сарып, сол жерде тырнағымен айқастап кетеді, аңшы қақпанын сол жерге құруға ұмтылады. Қасқырға құратын қақпанның басына *«тармақ», «тоқпақ»* немесе *«соққы»* деп аталатын, қақпанды қасқыр сүйреткенде із қалдыратын ауыр темір байланған шынжыр немесе шылбыр тағылады. Қақпан шынжырының 2 метрге дейін жететіні бар.

Жаңаөзендік аңшы Ақшабаев Алдаберген қақпандардың қызметімен, түрлерімен таныстыруда

Қасқыр қақпанды құру үшін жерді тереңдеп қазып шынжырын қалқы астына тастайды, үстіне қақпанды құрып, оның үстіне жылқы тезегін үгетіп жабады, себебі жылқының тезегінен жылқы қартасының исі шығады. Аңшы ізін жасырып, сыпырып кетеді, 2-3 күн өткесін барып қарайды. Қасқыр жылқының исін сезіп келіп қақпанға түседі. Қақпанға түскен қасқыр шынжырлы, соққылы қақпанды сүйретіп кетеді. Аңшы соққының ізімен жүріп отырады. Қақпанды сүйреп шаршаған қасқырды басына шоқпармен ұрып немесе атып алады. Қасқыр, түлкіні алған жерінде далада бауыздап, терісін сыпырып алады. Терілерді етінің қалғанынан тазартып алып, тұз сеуіп орап, бір апта қояды, сосын ащы айран жағып тағы бір күн қояды. Одан соң таспен ысып, жұмсартады, сосын пайдалана береді (АЭМ). Қақпан құрып, аң алуды кәсіп қылған аңшыны *«қақпаншы»* деп те атайды.

Жергілікті аңшылар қолданып отырған қақпандар, атасынан баласына мирас болып қалып, әлі де аң аулауға құрып отыр (АЭМ). Жергілікті ұсталар арасында қазіргі таңда қақпан соғумен айналысып отырғаны жоқ, қолданыстағы қақпандар байырғы тұрмыстың көзі. Қақпан соғудың өзіндік техникасы өткеннің еншісінде қалған десек те болады.

Қасқырдан алынған аңшылық олжа және халықтық білім

Ел арасында тараған бір әңгімеге құлақ бұрсақ, кете-шөмекей руынан шыққан Төребай биге төрелік сұрап саятшы мен қақпаншы келген екен. Бір аңшы қақпаншы шал іннің аузына қақпан құрып түлкі аулайды екен. Қансонар күні бір аңшы жігіт бүркітімен, тазы итімен аңға шығады. Саятшының тазысы түлкіні қуғанда түлкі ініне қарай қашып барып ін аузындағы қақпанға түседі. Сол кезде тазы да келіп жетеді. Қақпаншы: «сенің бүркітің мен тазың бар, даладағы аңның бәрі сенікі, мен қақпан құрып аң алып жүрмін, сондықтан түлкі менікі болсын»,- дейді. Екі аңшы түлкіні бөлісе алмай биге келеді. Сонда би: «Түлкінің ұрғашысы ін қориды, ұрғашы болса шал сенікі болсын, түлкінің еркегі дүз қориды, еркек түлкі болса жігіт сенікі болсын дейді». Түлкі ұрғашы екен, саятшы жігіт бидің әділ төрелігіне басын иіп, қақпаншыдан кешірім сұраған екен. Қазақтар арасында тараған *«Мерген мергендігімен атып алады, қақпаншы құрып қойып, ертесіне жатып алады»,* - деген сөз қақпаншының қақпан қарау мерзімін көрсетеді.

Қақпанды саятшылар да құрған. Қақпан құрғанда белгілі бір ырымдар ұстанған: *«қақпаным далаға шаппай, ұйықтап тыныш жатпай, серіппең қатты болсын, аңның аяғынан ала жапқайсың»*, - деп айтып

құрған. *«Қанды қақпан қанмен дос»,* - деп, аң түскіш қақпанды ешкімге бермеген. Қақпанды *қырсық шалды* деп ойласа, оны дұға оқып барып құрған. Олжа кетпесін деп, қақпанның біріне қасқырдың табанын сирағымен қысып қалдырған.

Олжа кетпесін деп қақпанда қалдырылған қасқыр табаны

Қасқыр табанын босағаға ілу

Тісін қағып алып, оны бала-шаға мойнына, бесікке тұмар етіп тағады. Емдік қасиеті үшін өті, кеңірдегі мен қамшысын (еркектік мүшесін) кесіп алады да, өкпесі ауырған адамды арқасынан қағады. Қасқырдың қамшысын иемденген адам «мен де қамшы бар» деп, «қасиеті және олжа кетіп қалады» деп ешкімге айтпайды. Ал ұрғашы қасқыр қақпанға түскен жағдайда оның да жыныс мүшесін (сарпай) кесіп алып, суға салып жібітіп жүнінен тазалайды. Оны бала көтермей жүрген әйел немесе қатарынан қыз туған әйел үшін күйеуі қолданған. Қатынаста сарпай қолданылатынын әйеліне ескертіп, алдын ала оның қалауын оятқан. Қасқыр сарпайын емдегенін нанымен байланысты ешкім жария етпеген. Бұл өте сирек кездесетін және құпиясын айта бермейтін байырғы емдік ритуал.

Бала көтерген әйелдің жеріктігін басу үшін, егер екіқабат әйел қаласа қасқырдың жүрегін қуырып берген. Қасқыр жүрегін іштегі бала шымыр, жүректі болады деп ырымдап жеген. Қасқырдың сүйегі мен етін қосып далада асып, сіңір майы шыққанда шөлмекке құйып алып, буын ауруына жаққан. Қасқыр етінің иісі жаман болғандықтан, аңшы ыдысын бөлек ұстаған. Мүмкіндігінше қасқыр өнімдерін өңдеу түз далада атқарылған. Ауылға алған қасқырды алып келсе, қорадағы қойдың еті қарайып, іріп кетеді деген.

Жаңа туылған баланы қырқынан шығарғанда шомылдыратын суға «өскенде бай болсын» – деп ырымдап, тиындар, күміс жүзік, сақиналар, азулы, өткір болсын деп қасқырдың тісін, тұяғын салып жуындырған. Қасқырдың өткірлігі, күмістің қасиеті су арқылы дарыған.

Қасқырдың кеңірдегін кептіріп сақтап қойып тамағы ауырған адамға суды кеңірдекке құйып алып ішкізеді. Қасқыр кеңірдегінен су ішкен адам тез жазылады. Суық тиіп ауырған адамға ем болады деп қасқырдың өтіп мақтаға құйып сақтап қойған. Өт сіңген мақтаның шетінен өте аз мөлшерде үзіп алып, кесе түбіне суға ерітіп, алақанға, табанға жаққан (АЭМ).

Тамақ ауруларын емдеу үшін су ішетін қасқырдың кеңірдегі.

Баланы шомылдырғанда салатын және тұмар етіп тағатын қасқырдың тісі

Баланы шомылдырғанда салатын қасқырдың асығы.

Теріскен тек көзге ғана емес, тілге де шығады. Яғни бұл тілдің ойылуы. Тілге теріскен шығуға байланысты мынандай магиялық ырымдар жасалады. *«Тіліме теріскен шықты, қасқырдың көтіне»,* – деп ауру мен оны емдеуші адам 6 адал, 6 арамды айтады. Содан ауру: «Бұл тілім қайтсем жазылады?» – деп сұрайды, ал емдеуші: «Былай-былай қарағанша, қарғаның боғын жалағанша», – дегенде науқас «тіфә-тіфә» – деп, түкіріп тастаса,

сауығып кетеді, – делінеді.

Қасқырдың атын «малға келеді» деп тікелей айтпай *«ұлыма»* деген. Күйеуінің туыстарының атында Қасқырбай, Бөрібай есімді болса, «қасқыр», «бөрі» сөздерінде айту әдепсіздік болып саналады. Ел арасында қазақ әйелінің судың жағасында қойға шапқан қасқырды көріп, *су, қамыс, қой, қасқыр, пышақ, қайрақ* сөздері күйеуінің туыстарының аттарында болып, айтуға болмайтындықтан, оларды *«Ата, ата, сарқыраманың арғы жағында, сылдыраманың бергі жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Жаныманы байламаға байлап алып келіп көріңіз», –* деп жеткізгендігі жайында әңгіме таралған.

Малға қасқыр шаппасын, ит құс, ұры-қары тимесін, «*малды болып бара жатыр*» деп көзден қорғану үшін деп мал қораға қызыл шүберек, кәрі жілік ілінген.

Түлкі аулау

Түлкі аулау үшін қақпанды түлкі жүретін жерлерге құрады. Олар бұтаның арасында жүреді. Түлкі қақпанды жерді шұқыр етіп қазып ішіне тастап, бетін құммен жауып қояды. Содан соң жемтік тастайды. Қақпанға түскен түлкі соққыны сүйреп қашады, аңшы соның ізімен жүріп отырып түлкіні басынан ұрып алады. Түлкі аулаудың тағы бір әдісі күзенді қақпанмен алып, терісін сыдырып алып тастап, жалаңаш денесін таяққа байлап, қатырады. Қатыру үшін төбесінен су құяды, су әйнек мұз болып қатады. Түлкі соны жеймін деп келіп қақпанға түседі. Түркі қақпанды мәлінге де құрады (АЭМ).

Киік аулау

Киік, ақбөкен, қарақұйрықты да атып алған. Аңшылары аңның суатқа келіп құлауын күткен. Аң байқап қалмас үшін басына ақ киімешек киіп алады. Ақбөкендерде тобымен жүреді, 10-5 ақбөкен демалып жатқанда еркегі түрегеліп, бір орнында тұрмай айналып тұрады. Түрегеліп тұрған ақбөкенді көлденең тұрғанда өкпенің тұсынан атқан, әйтпесе ала алмаған. Киікті қуып жүріп атуға болмайды. Себебі киік қашқанда іші қызып кетеді. Оны сойған кезде адамның қолы күйіп қалады, еті де қарайып кетеді. Арқар тау тағысы болғандықтан тек атып алған (АЭМ).

Басқа әдістер

Қарсақ, суыр, түлкі сияқты аңдардың інін тауып, аузын мықтап бекітіп, іннің ішіне *түтін* жіберіп, аңды *тұншықтырып алу* әдісі де болған.

А.П.Смирнов қазақтар арасында ең кең тараған аңшылық құс салу мен қасқырға түсу екендігін және қасқыр аулау мерзімі қыс екендігін айта отырып, қасқырды *ұрып алудың* ерекше әдісін көрсеткен. Жыртқыш аңды ұрып алуға арнайы өрілген өрімі ұзын қамшының басына тас байлайды, қардың ізіне түсе отырып, атты қазақ қасқырға жеткенде дәлдеп ұруға тырысады. Епті, тәжірибелі аңшы бір-екі рет ұрып қалып та қасқырды өлтіре алады [12, с.15]. Жыртқыш аңды әрине алдымен бүркіт сияқты жыртқыш құсты салғаннан кейін, ұрып алған. П.И.Рычков бүркіттің соңынан атпен қуып жетіп, қасқырды, қарсақты қамшымен ұрып немесе найзамен түйреп алатынын жазған [11, с.202-, 205].

Орды көбінесе күздің қара суығында қасқырдың қарны шұрылдап, қатерден қорықпай аула-қораға түсер шағында қыстаудан аулақтау жерден, азулы аңға тоғайлы жерлерден терең етіп қазып, оның үстін әлсіз ғып жабады да, дәл ортасына лақ сияқты жеңіл малды байлап қояды. Орға түскен жыртқышты ұрып не болмаса атып алады.

Мылтықпен ату әдісін аңшылар түлкі, қасқыр, арқар сияқты ірі, жыртқыш аңдарды аулау үшін, әрі таудан аң аулауға қолданды. Ертеде мылтық аңшы қазақтардың барлығында бірдей бола бермеді

Қоян аулау үшін қақпаннан бөлек тұзақ та құрған. Аңшы тұзаққа түскен аң-құс оралып тұншығып арам өлмес үшін қарап аңдып жүреді, әрі аңшы уақытында келіп алмаса қоянның даусына жыртқыш аңдар келіп оны жеп кетеді. Қазіргі кезеңде қоянға құрылатын тұзақты жасау үшін жұмсақ сымның бір басын тұйықтап, екінші басын тұйықтаған жерден өткізіп жасайды. Тұзақты қоянның жолына бұталар түбіне құрады.

Қорытынды

Сонымен, қазақтар аңшылықпен мал бағып жүріп, қатар айналысқан. Аңшылық қазақтарда өз алдына жеке кәсіп болмағанымен – бұл кәсіп қазақтың қалыптасқан ұлттық салтының, дәстүрінің сақылығының көрінісі. Т. Жаңбыршыұлы Маңғыстау өңірінде келесідей адамдардың аңшылықты кәсіп еткендерін жазған: Бәли Өсербай; Есекмерген Есенғұлұлы; Кедей Тастығараев; Өтеулі Бекежанұлы; Матай Бекежанұлы; Бәжбен Есениязұлы; Мұқан Тастығараұлы; Сұлтангелді Жайылұлы; Тауасар Сұлтангелдіұлы; Айназар Тасқымбайұлы; Қосан Құтышұлы; Есет Шошанұлы; Бабық нұр Оңдағанұлы; Қаңғабай Шоңғарұлы; Байшағыр Аққөйлек; Жұмай Айтөлесұлы; Нұрғали Көбегенұлы; Алдасай Жеменейұлы; Жаңай Қалдыбекұлы; Айдарбай Аманқосұлы; Қалышбақ Айдарбайұлы; Құлақан Ақтауұлы; Сәтиман Тінейұлы [17].

Аңшылық дәстүрдегі ғажаб қасиет аңшының табысын бөгде адамның қанжығасына байлауы. Бұл даладағы аңның көптігінің белгісі емес, қазақтың қолы ашықтығының, жомарттығының бір көрінісі.1895 жылы «Дала уалаятының газетасында» жарияланған «Қазақтардың аң аулауы» атты мақала – аңшылық пен саятшылықтың қыр-сырын аша түсетін маңызды деректің бірі. Мақаладағы «Қазақтар аң аулағанды айрықша қызық көріп, аң аулаған мезгілінде әрбір жігіт өзінің батырлығын көрсетеді. Бұл себептен бұрынғы заманда

қазақтар аңды күн көру үшін ауламаушы еді. Мұның мәнісі осы уақыттардың әдет рәсімінен байқалады. Көбінесе аңға шыққанда аңшының қасында қаншама кісілер болады», – деген мәлімет аңшылық ер адамдар айналысқан кәсіп және ал көбіне жеке адамнан көрі коллективті айналысқан кәсіп екендігін көрсетеді [8].

Қорыта келгенде, ежелден келе жатқан саятшылық, аңшылық кәсібі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан өміршең ата кәсіптің, ежелгі өнердің бірі деуге болады. Аңшылық кәсібінің өнімдері қазақтардың тіршілік қамы жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде тұрмыс қажеттілігін өтеп отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

АЭМ – авторлардың эксмедициялық материалдарынан.

1 Азиатская Россия. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия. СПб.: В типографии товарищества А.Ф.Марса, 1914. Т.1. Люди и порядки за Уралом. 576 с. + ил.; Т.2. Земля и хозяйство. 638 с. + 11 ил.; Т.3. Приложение CLIII с.

2 Г-ий. Заметки охотника. Туркестанские ведомости. 1888. №38. 27 сентября. С.149-151. №39. 4 октября. С.153-154.

3 Народы России. Киргизы. Исторический очерк и народный характер. Издание «Досуг и дело». СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1879. –58 с.

4 Маңғыстау: ауылшаруашылық энциклопедиясы. Құрастырған: Ғ.Әнес, т.б. Алматы, Арыс баспасы. 2015. 700 б.

5 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Издательство Наука, 1964. 572 с.

6 Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е.Петри. СПб.: Издание А.Ф.Девриева, 1910. 188 с.

7 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 3 том. Алматы: «Әлем даму интеграция», 2018, 856 б.

8 Қазақтардың аң аулауы. ДУГ. 1895. №2-3 // Дала уалаятының газеті. Алматы. Ғылым, 1994. 384-389-б.

9 Орехов И. Охота с ловчими птицами у киргиз. Туркестанские ведомости. 1910. №66. 22 марта. С.2., №67. 23 марта. С.2-3. №68. 24 марта. С. 2-3.

10 Орлов В. Сары бие. Туркестанские ведомости. 1906. №137. С.888.

11 Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. 2-ое изд. Оренбург: Типография В.Бреслина, 1887. 405 с.

12 Смирнов А.П. Быт и нравы киргизов. 2-ое издание. Издание учрежденной по Высочайшему повелению Постоянной коммисии народных чтений. СПб.: Типография Ф.Акиенфиева и И.Леонтьева, 1897. 27 с.

13 Тоқтабай А. Құлан аулау. Қазақ тарихы. №4. 2008. Б.37-45.

14 Тоқтабай А. Қазақ тазысы. Алматы: Атамұра. 2013. 160 б.

15 Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу. Алма-Ата, Наука, 1980. 256 с.

16 Үстірт мемлекеттік қорығы \ http://www.ustirt.kz/ (Қаралған күні: 4.09.2018)

17 Жаңбыршыұлы Т. Мен айтайын – бабаңнан. Алматы: «Үш қиян», 2001. 308 б.

УДК 902 «63» (574.13)

С.Р. КУАНДЫК
Института археологии им. А.Х.Маргулана, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ КАМЕННЫХ КОЛЛЕКЦИЙ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО НАУЧНО-КОЛЛЕКЦИОННОГО КАМЕННОГО ФОНДА И РЕГИОНАЛЬНОЙ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ ВЫСТАВКИ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению каменных коллекций Западно-Казахстанского научно-коллекционного каменного фонда и региональной геологической выставки. В фондах хранятся материалы геологов, собранных на территории Актюбинской области с 70-х годов прошлого века по 1991 год. Целью изучения данных коллекций является с одной стороны получение всех имеющихся сведений о каменном веке региона, с другой стороны сбор информации о разделенных коллекциях (Каменный брод), хранящихся как в исследуемых учреждениях, так и в фонде Актюбинского областного историко-краеведческого музея. В результате проведенных работ, были получены сведения о палеолите, неолите и эпохи бронзы Западного Казахстана.

Ключевые слова. Археология, выставка, фонды, каменный век, геология, палеолит, неолит, каменные артефакты

S.R.KUANDYK
Institute of Archeology named after A.Kh.Margulan, Kazakhstan

STUDYING OF STONE COLLECTIONS OF THE WESTERN-KAZAKHSTAN SCIENTIFIC-COLLECTION STONE FUND AND THE REGIONAL GEOLOGICAL EXHIBITION

Abstract. This article is devoted to the study of stone collections of the West Kazakhstan Scientific-Collection Stone Fund and the regional geological exhibition. The funds contain materials of geologists collected on the territory of the Aktobe region from the 70s of the last century to 1991. The purpose of studying these collections is, on the one hand, to obtain all the available information about the Stone Age of the region, on the other hand, to collect information about divided collections (Kamenny Brod) stored both in the institutions studied and in the Aktobe Regional Museum of Local History. As a result of the work, information was obtained on the Paleolithic, Neolithic and Bronze Age of Western Kazakhstan.

Keywords. archeology, exhibition, funds, stone age, geology, paleolithic, neolithic, stone artifacts

Введение

В 2018 году в рамках реализации грантового проекта «Каменный век Северо-Восточного Прикаспия», начали изучаться фонды каменных коллекций собранных геологами Западного Казахстана. Одним из богатых фондов являются фонды Геологической выставки ГУ МД «ЗапКазНедра» Комитета геологии и недропользования Министерства по инвестициям и развитию РК. В разные годы в регионе работали такие геологи, как Р.А. Сегедин, В.В. Родионов, А.М. Олешко, В.Ф. Коробков, С.Г. Грещнер, Т.А. Кривцова и другие. Им были открыты большое количество археологических и этнографических памятников (могильники, горные выработки, поселения, петроглифы и т.д.). Большинство собранного ими материала, были сданы в фонды Актюбинского областного историко-краеведческого музея, а часть археологического материала вместе с геологическими коллекциями были сданы в фонды Западно-Казахстанского научно-коллекционного каменного фонда (НККФ) и Региональной геологической выставки.

Материалы и методы

В качестве источников послужили археологические коллекции, собранные геологами В.В. Родионовым, Р.А. Сегединым, Г.А. Костик, М.М. Бакулиной, Т.Я. Кривцовой, П.А. Зайцевым, А.С. Черкашиной, А.М. Олешко и др. в разные годы на территории Актюбинской области, а также отчеты о геологических работах в регионе.

Теоретическую основу работы составляет историко-культурный подход, археологические материалы рассматриваются как результат плодотворной деятельности человека. Методическая система изучения археологических материалов базируется на конкретных приемах и способах, применяемых в практике археологических работ в соответствии с технико-типологическим и сравнительно-историческим методами.

Обсуждения

Начиная с начала XX века благодаря усилиям краеведов, любителей истории, специалистов в области археологии в районных, областных музеях Казахстана накопилось большое количество каменных артефактов, которые в силу различных объективных причин не были введены в научный оборот.

Превалирующее количество каменных артефактов было получено в результате геологических работ, и попутно в ходе проведения археологических рекогносцировочных работ поздних периодов, поэтому многие из найденных артефактов так и остались лежать «мертвым грузом» в коллекциях региональных центров.

НККФ и Региональная геологическая выставка были созданы в соответствии с приказом Министерства геологии СССР в 1969 году. Организатором и первым руководителем был один из известных геологов в Западном Казахстане К.А. Коблов (Бачин, Бачина, 2003). Начиная с 70-х гг. фонды начались пополняться археологическими коллекциями.

В 2018 году было изучено около десятка коллекций, представленных более 250 археологическими находками, собранными начиная с 70-х годов прошлого века геологическими экспедициями.

Результаты

Хранящиеся в фондах коллекции можно подразделить по нескольким группам. Наиболее раннюю и представительную коллекцию составляют материалы геологов В.В. Родионова и Е.В. Родионовой со стоянки «Каменный брод», полученных в 1983 году. Памятник расположен на левом берегу р. Иргиз, в 11 км к юго-востоку от пос. Айтеке Би (Комсомольское) и состоит из двух пунктов сбора. Основной материал был собран в 1979 и 1983 годах (Гуцалов, 1984:11-12) . Материалом для подавляющегося количества орудий и отщепов служили кремнистые алевролиты и песчаники (кварциты) грязного зеленовато-желтого, «табачного» цвета. Выходы их на дневную поверхность в ближайшем окружении отсутствуют (Табл. 1).

№	Сырье	Количество	%
1	**Кварцит, алевропесчаник**	2185	67,08
2	Кремень	1032	31,68
3	Опало-халцедон	20	0,62
4	Халцедон	15	0,47
5	Опал	3	0,09
6	Яшма	1	0,03
7	Окремненный аргелит	1	0,03
	Итого	3257	100

Таблица 1. Сырьевой материал стоянки «Каменный брод» за 1979 год (Фонды Актюбинского областного историко-краеведческого музея)

В районе пункта сбора 2 было собрано небольшое количество ножевидных пластин (микролитов), но здесь основные сборы были представлены орудиями на отщепах без следов дополнительной обработки (Табл. 2). Микролитический инвентарь изготовлен из типичного кремнистого материала – светлых кремней и опало халцедона, резко отличных от кварцитовидных орудий на отщепах. По-видимому, такое сочетание орудий и материала говорит о разновозрастности предметов стоянки (Мамиров, 2003:117).

КАТЕГОРИИ	ШТ	КАТЕГОРИИ	ШТ
Всего находок	3297	Орудия на отщепах:	321
Нуклеусы	3	Скребки:	189
Орудия на пластинах:	197	концевые	29
Пластины с ретушью	20	боковые	23
Вкладыши, геометрические микролиты:	152	комбинированные	31
трапециевидной формы	67	Скребловидные орудия	14
прямоугольной формы	47	Заготовки и обломки скребков	23

треугольной, сегментовидной и др.	38	Ножевидные орудия, отщепы с ретушью	44
Ножевидные орудия	4	Проколки, остроконечники	7
Скребки, скобели	15	Скобели	5
Резцы	2	Резцы	2
Сверло	1	Двусторонне обработанные наконечники	37
Наконечники стрел	3	Обломки, отщепы, чешуйки	2736
		Керамика	40

Таблица 2.Каменный инвентарь стоянки «Каменный брод» за 1979 год (Фонды Актюбинского областного историко-краеведческого музея)

Так и материал, находящийся в фондах геологической выставки (105 экз.), показывает сочетание изделий из окремненного алевролита, песчаника (рубящие формы, отщепы палеолитического облика) и яшмовидной и кремнистой пород (пластины, наконечники стрел и дротиков, скребки, проколки неолитического облика). Таким образом, материалы стоянки «Каменный брод» с фондов геологической выставки позволили рассмотреть всю коллекцию памятника, которая находилась в разрозненном состоянии.

Вторая группа артефактов представлена материалами собранными геологами Р.А. Сегединым, Г.А. Костик, М.М. Бакулиной в Мугалжарах в 1980 году. Среди артефактов выделяются скребок и ножевидные пластины найденные на реке Кияктысай, нуклеусы, пластины, скребки, отщепы с ретушью и др. в Мугоджарах. Каменный инвентарь типичен для неолитических стоянок Мугалжар, таких как Каинды, Шидер и др. (Сегедин, 1978-1981).

Следующая группа артефактов происходит из северной окраины песчаного массива правого берега реки Темир в 7 км южнее пос. Кенкияк благодаря сборам В.В. Родионова, П.А. Зайцева в 1981 году. Среди артефактов (43 экз.), представительна серия скребков различных модификаций, фрагменты ножевидных пластин со вторичной обработкой, фрагменты наконечников стрел, режущие орудия. Техника первичного расщепления представлена нуклеусами и отходами скалывания. Керамика малоинформативная. Материал относится к неолит-энеолитическому времени. Памятник имеет схожие черты с дюнными стоянками Шубарши и Сорколь, обнаруженными в приустьевой части реки Темир, где также представлены скребки, ножевидные пластины, наконечники стрел и др. (Петров, Родионов, 1977).

Еще одна группа находок представлена материалами, собранными геологами Т.Я. Кривцовой, П.А. Зайцевым, А.С. Черкашиной в 1987 году возле родника в междуречье рек Танаберген и Женишке, в 5 км севернее от пос. Прогресс. Находки малочислены, представлены обломками вкладышей из кремнистого сырья, скребком, фрагментами керамики и др.

Геологом А.М. Олешко в 1987 году у родника и побережья р. Танаберген возле пос. Прогресс (Маржанбулак) Алгинского района был собран небольшой материал, включающий нуклеусы, фрагменты ножевидных пластин, скребки, фрагменты керамики. Материал, разновременный, относится к заключительным этапам каменного века и эпохе бронзы.

Научно-коллекционный каменный фонд представлен каменными артефактами собранными геологом Т.Я. Кривцовой в 1990 году на Орь-Илекской возвышенности. Коллекция состоит из каменного рубила и скребков из кремнистого алевролита и песчаника, предварительно относящихся к неолиту.

Бронзовый век представлен двумя коллекциями. Первая – сборы геологов В.Ф. Коробкова и В.А. Бабенко в 1988 году на стоянке Черкасской возле одноименного поселка. В коллекции орнаментированные фрагменты керамических сосудов и пест. Вторая, сборы геолога С.Г. Грешнера в 1991 году с рудопроявлений Куркудук, Чуулдак, Шохыр, Мысказган, Актогау в Мугалжарах. Коллекция представлена мотыгами, молотами, кайлами, использовавшимися первыми металлургами региона.

Заключение

Таков краткий обзор изучения коллекций научно-коллекционного каменного фонда, перспективность дальнейшего исследования несомненна. Стоить отметить огромнейший вклад ученых-геологов в изучении истории края. Собранный ими во время геологических работ материал значительно пополнил источниковую базу. Что в свою очередь, позволит не только переосмыслить всю имеющуюся информацию, но и проследить последовательность развития и взаимодействия древних культур, что позволит определить их роль в культурогенезе других регионов

ЛИТЕРАТУРА

Бачин А.П., Бачина Е.Н. Западно-Казахстанский Научно-Коллекционный каменный фонд и региональная геологическая выставка ТУ «ЗапКазНедра» в г. Актобе // Уральский геологический журнал, 2003. №4 (34). С. 199-204.

Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области 1983 года. Актюбинск, 1984. Рукопись. Фонды АОИКМ. № 2000.

Мамиров Т.Б. Каменный инвентарь стоянки «Каменный брод» // Культура Сибири и сопредельных территорий в прошлом и настоящем: Материалы Всероссийской (с международным участием) 43-й археолого-этнографической конференции молодых ученых. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2003. С. 116-117

Петров Н.П., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области летом 1976 года. Актюбинск, 1977. Рукопись. Фонды АОИКМ. КП – 9381.

Сегедин Р.А. «Археологические находки, сделанные в 1978-1981 гг. в Актюбинской области» Бассейн реки Орь. Рукопись. Фонды АОИКМ. КП – 9374.

UDC 94(574)16/19

А.И. ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СУБЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада жаңа заман дәуірінде қазақ халқының құрамына кірген субэтникалық топтар XIX ғ. соңы – XX ғасырдың басындағы статистикалық материалдар негізінде талданады. Қазақ тарихын жан-жақты зерттеу, соның ішінде тарихи кезеңдерге сәйкес қазақтың құрамына енген субэтникалық топтарды анықтау қазақстандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі. Қазақ өлкесі халқының құрамындағы өзгерістерді анықтауда негізгі дерек болып табылатын 1897 ж. санақтың материалдары мен басқа да статистикалық мәліметтерді талдаған зерттеулерде қазақтар тұтастандырылып, «қырғыз» атауымен берілді. Ал, қазақтың құрамына кірген субэтникалық топтардың пайда болуы мен олардың сандық құрамы мен тарихын арнайы зерттелмеді. Сондықтан, мақалада Қазақстандағы субэтникалық топтарды статистикалық материалдар негізінде зерттеу көзделді. Дерек ретінде 1870 ж. ревизия, 1897 ж. Жалпы ресейлік 1 халық санағы, Ф.А. Щербин экспедициясының негізінде дайындалған «МКЗ – қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары» статистикалық жинақтары, Румянцев, Кузнецов, Скрыплев және т.б. экспедициялардың материалдары негізінде дайындалған жинақтар, статистикалық деректері мол «Облыстық шолуларда» (Обзоры областей) кездесетін мәліметтер пайдаланылды.

Түйін сөздер. Қазақстан, Ресей империясы, Қазақтар, Субэтникалық топтар, Халық санағы, Статистика, Шалақазақтар, Ноғайлар, Қырғыздар, Сарттар, Щербин экспедициясы, МКЗ.

А.И. КУДАЙБЕРГЕНОВА
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

ИССЛЕДОВАНИЕ СУБЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП КАЗАХСТАНА НА ОСНОВЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация. В статье представлен анализ статистических материалов субэтнических групп, которые вошли в состав казахского народа в конце XIX – начале XX века. Всестороннее изучение истории казахов, в том числе субъэтничеких групп вошедших в состав казахов, в соответствии с историческими периодами является одним из актуальных проблем казахстанской исторической науки. Основным источником для определения изменения численности населения казахского края были отобраны материалы переписи населения 1897 года и других статистических документов, в которых казахов называли «киргизами». Однако субэтнические группы и их количественный состав, включенный в состав казахов специально не изучались. Поэтому в этой статье представлены статистические материалы по изучению субэтнических групп в Казахстане. Как источник были использованы материалы ревизии 1870 года, и I Всеобщей переписи населения российской империи 1897 года, анализированы сборники материалов экспедиции Ф.А. Щербина «МКЗ – Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей», также были использованы данные собранные из материалов экспедиций Румянцева, Кузнецова, Скриплева и т.д., статистические данные «Региональные обзоры» (Обзоры областей).

Ключевые слова. Казахстан, Российская империя, казахи, субэтнические группы, перепись населения, статистика, Шалаказахи, Ногаи, Киргизы, Сарты, экспедиция Щербина, МКЗ.

A. KUDAIBERGENOVA
Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology

RESEARCH OF SUB-ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN ON THE BASE OF STATISTICAL MATERIALS

Abstract. The article presents an analysis of statistical materials of sub-ethnic groups, which had entered into composition of Kazakh people in the late XIX - early XX century. A comprehensive research of the history of Kazakhs, including sub-ethnic groups, which had entered into composition of Kazakhs, in accordance with historical period is one of the relevant problem of Kazakhstan's historical science. The main source for determining the change the population in the Kazakh region was the material of the population 1897 y. and other statistical documents, in

which Kazakhs were called «Kyrgyz». However, subethnic groups and their quantitative composition included in the composition of the Kazakhs were not specifically explored. Therefore, this article presents statistical materials and research of sub-ethnic groups in Kazakhstan. As a source, materials from the revision of 1870 were used, and 1 general Russian population census – 1897 y., prepared collections of materials of the F.A. Shcherbin expedition «MKZ - material of Kyrgyz (Kazakh) land use», also used data collected from materials of the expeditions of Rumyantsev, Kuznetsov, Skriplev, etc., statistical data «Regional review» (Reviews of regions).

Keywords. Kazakhstan, Russian empire, Kazakhs, sub-ethnic groups, population census, statistics, Shalakazakh, Nogai, Kirghiz, Sarts, Expedition of Shcherbin, MKZ.

Кіріспе

Қазақ тарихын жан-жақты зерттеу, соның ішінде тарихи кезеңдерге сәйкес қазақтың құрамына енген субэтникалық топтарды анықтау қазақстандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі. Қазақ өлкесі халқының құрамындағы өзгерістерді анықтауда негізгі дерек болып табылатын 1897 ж. санақтың материалдары мен басқа да статистикалық мәліметтерді талдаған зерттеулерде қазақтар тұтастандырылып, «қырғыз» атауымен берілді. Ал, қазақтың құрамына кірген субэтникалық топтардың пайда болуы мен олардың сандық құрамы мен тарихы арнайы зерттелмеді. Сондықтан, мақалада Қазақстандағы субэтникалық топтарды статистикалық материалдар негізінде зерттеу көзделді.

Материалдар мен әдістер

Дерек ретінде 1870 ж. ревизия, 1897 ж. Жалпы ресейлік 1 халық санағы, Ф.А. Щербин экспедициясының негізінде дайындалған «МКЗ – қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары» статистикалық жинақтары, Румянцев, Кузнецов, Скрыплев және т.б. экспедициялардың материалдары негізінде дайындалған жинақтар, статистикалық деректері мол «Облыстық шолуларда» (Обзоры областей) кездесетін мәліметтер пайдаланылды. Сондай-ақ, Терентьевтің Түркістан өлкесіне қатысты статистикалық материалдарын талдаған, 1870 жылғы ревизия материалдарының негізінде жазылған еңбегіндегі мәліметтер қолданылды.

Әдістері

Ұлт және этносты зерттеудің жүйелі-функционалды әдіс, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстыру, хронологиялық және бақылау әдісі; контент-анализ, салыстырмалы-тарихи, локальды-тарихи, жазба деректерді зерттеу, статистикалық деректерді талдау және т.б. секілді тарихи, тарихи-демографиялық және т.б. бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау

Қазақ халқының құрамын оның этникалық негізін құрайтын Үш жүз, төрелер, қожалардан басқа жаңа заман дәуірінде жаңа субэтникалық топтар кірді. Олардың қатарына сарт, ноғай, шалақазақ, қырғыз, қарақалпақ, құрамалар және т.б. жатады. XIX ғасырдың зерттеушілерінің еңбектерінде, сондай-ақ статистикалық жинақтарда берілетін түсініктемелерде ол субэтностардың пайда болу тарихы жайлы айтып кеткенімен, саны мен орналасқан аймақтары жайлы нақты мәліметтер берілмейді және тарихы терең зерттелмеді. Ноғай, шалақазақ, сарттар туралы жекелеген еңбектер жарияланғанымен, оларда субэтностардың статистикалық материалдар негізіндегі тарихы арнайы зерттеу нысанына айналмады деуге болады. Сонымен бірге, XIX ғ. соңындағы субэтностардың қатарына «төлеңгіттерді» енгізіп зерттеушілер де бар. Әрине моңғол-татар шапқыншылығынан кейінгі тарихта ол субэтнос ретінде қалыптасқанымен, біз қарастырып отырған XIX ғасырға дейін төлеңгіттер қазақтың құрамына сіңіп кеткен деп тұжырымдалғандықтан, өз мақаламызда оларды субэтникалық топ ретінде қарастырмаймыз.

Нәтижесі

Мақалада субэтникалық топтар ретінде «шалақазақтар», «ноғайлар», «қырғыздар», «сарттар», «құрамалар», «қарақалпақтар» туралы статистикалық мәліметтер зерттеу нысанына айналды.

Қазақ халқының құрамына енген субэтникалық топтар статистикалық материалдарда да өз көрінісін тапты. Осы мәліметтерден субэтникалық топтардың саны, өсіп-өнуі жайлы бірқатар мәліметтер алуға болады. 1870 ж. ревизия, 1897 ж. Жалпы ресейлік 1 халық санағы, Ф.А. Щербин экспедициясының негізінде дайындалған «МКЗ – қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары» статистикалық жинақтары, Румянцев, Кузнецов, Скрыплев және т.б. экспедициялардың материалдары негізінде дайындалған жинақтар, статистикалық деректері мол «Облыстық шолуларда» (Обзоры областей) кездесетін мәліметтер негізгі дерек көзі болып табылды. Сондай-ақ, Ф.А. Терентьевтің Түркістан өлкесінің статистикалық материалдарын талдаған еңбегі де 1870 жылғы ревизия материалдарының негізінде жазылғандықтан, деректік мәнге ие болды деуге болады.

Осылардың ішінде ерекше Ф.А. Щербин экспедициясының материалдары бағалы мағлұмат береді. Себебі әрбір облыстағы «қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары» қазақ этносының

жерді пайдалану ерекшеліктерін географиялық жағдайына, кәсіптеріне, тарихи-географиялық орналасуының әсеріне, шаруашылық жүргізу мен этникалық белгілерін сақтау мүмкіндігімен байланысты уездер, ауылдар бойынша қамтып, қарастырған.

Қазақтардың жерді пайдалануы туралы мәліметтерді жинау жұмысы 1896 ж. Омбы уезін, Ақмола облысының Көкшетау уезіндегі қазақтардың шаруашылығын зерттеумен басталғаны белгілі. Айта кету керек, Ф.А. Щербин басқарған экспедицияның бағдарламасы негізінде кейінгі В. Кузнецов, П.П. Румянцев, В. Скрыплев, П. Хворостанскийлер басқарған экспедициялар да жұмыс істеді.

Айта кету керек, Қазақстан жеріндегі субэтникалық топтарды барлық статистикалық мәліметтерден толығымен көреміз деу дұрыс емес. Мысалы, 1870 жылғы ревизия туралы мәліметтері бар Терентьевтің «Статистические материалы по Туркестанскому краю» деген еңбегінде «сарттар», «құрамалар» бүкіл Орталық Азия аймағы бойынша жинақталып берілгендіктен, ішіндегі қай бөлігі қазақтардың құрамында болды деген сұраққа жауап бере алмайды [М.А. Терентьев, 1874]. Еңбекте Сырдария облысының Құрама уезінің ру-тайпаларының әлеуметтік-сословиелік құрамын көрсеткенде, құрама субэтносына жалпылама түсініктеме беріп кетеді: «Сарты появились из слияния двух народностей: узбеков и таджиков. Кураминцы похожи и на сарта и на киргиза... [Терентьев М.А., 1874:72,73]. Олардың облыс бойынша жалпы санына тоқталады. Алайда, олардың қанша бөлігі болашақ қазақ немесе өзбек, тәжіктердің құрамын кірді деген сұраққа жауап бермейді.

Соған қарамастан, XIX ғасырдың статистикалық материалдар қазақтардың рулық құрылымы, орналасқан аймақтары және т.б. туралы мәліметтер береді.

Мысалы, Ф.А. Щербин экспедициясының материалдары жинақталған «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдарында...» облыстар, уездер, болыстар, ауылдар бойынша ауыл ақсақалдары мен ру атауларын көрсете отырып, олардың мекендеген жайылымдары, қыстаған жер атаулары, иеліктеріндегі мал-мүліктер туралы мәліметтермен бірге ондағы халық саны, жыныстық құрамы, еңбек жасындағылар туралы мәліметтер, әрбір үйде есептелінген жылқы, ірі қара, ұсақ мал саны, шаруашылықтары т.б. туралы статистикалық мәліметтерді талдай отырып, жаңа заман дәуірінде қазақтың құрамына кірген субэтникалық топтардың орналасқан аймағы, түтін саны мен қыстаулары бойынша рулардың атаулары, адамдардың саны туралы мәліметтер алынды.

Соның ішінде, Қазақстандағы субэтникалық топтарға жататын *шалақазақтар, қалмақтар* (мысалы, жалайыр ішіндегі), *ноғайлар*, башқұрттардан шыққан *естектер (*тарақты, Айтқұл, Атан руының құрамында кездескен) қырғыздар (*қырғыз-елішке, қырғыз, қырғыз-жібек, қырғыз-Өтерше* тармақтары), *қарақалпақтар, сарттар, құрамалардың ауылдар бойынша саны, жыныстық құрамы, шаруашылықтары туралы нақты мәліметтерді* ««Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдарынан» табамыз. Бұл жинақта көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы халықтың тарихына, географиясына, экономикасына, шаруашылығы мен тұрмысына, сондай-ақ рулық құрамына қатысты бағалы мәліметтер бар.

Мысалы, қырғыз субэтникалық тобының бір бөлігі Ақмола уезінің Ақмола, Атасу, Есіл, Шерубай-Нұра болыстарын мекендеді. Нұра болысында олардың қыстаулары Қарасу-Жалтық, Қарасу-адыр және Нұра өзендерінің маңында орналасты. Тоғайбай, Қожамқұл, Байменке, Байжымол әкімшілік ауылдарының ақсақалдары қырғыз руы бұл ауылдарды XIX ғасырдың соңына қарай 260 жылдан бері мекендеп келе жатқанынан хабардар етеді.

Сондай-ақ, Ақмола облысының Көкшетау уезі, Көкшетау болысы Жарпе-Қызыл ағаш, Күйген қыстау, Ақтөбе Бабақ, Отаршының Қызыл ағашы шатқалы мен тоғайларының маңын қыстаған қазақтың құрамында *қырғыз* руынан шыққан Тлеу Кочумбай, Бабақ Құдай-сучур, Жұмағұл Аманхол, Мұса Тлеуқабыл ақсақалдардың ауылдары 100 жылдан аса мекендеп келе жатқандығы айтылады. 16 үйде 44 ер адам, 26 әйел, барлығы 70 адамның 40-ы еңбек жасындағылар деп тіркелген [МКЗ, Т. X, 1909: 296-297].

Қырғыз руының тармақтары Қазақстанның барлық өңірлерінде кездескенімен, негізінен Жетісу мен Қазақстан оңтүстік өңірінде жиі кездеседі. Ал солтүстікте, қазіргі Ақмола облысының аумағында өмір сүретін бөлігі сонау Абылай хан кезінде келгендер.

Жазба деректері қырғыздардың алғашқы толқыны бұл өлкеге XVIII ғасырдың орта тұсында келгенінен хабардар етсе, екінші толқынының XIX ғасырдың 40-50 жылдары Кенесары ханның тұсында және оның өлімінен кейін келгенін көрсетеді. Кенесары ханды қырғыз манаптары өлтірген соң, қазақтардың кек алуынан қорыққан қырғыз манаптары қазақ сұлтандарына құн төлеген. Құн ретінде әррүрлі сыйлықтармен бірге, қырғыздардың манаптарының отбасыларынан шыққан 100 жігітті құл ретінде берген. Олар Ақмола және Көкшетау уездерінің болыстары мен ауылдарында жергілікті халықтың арасында шашырап, бірте-бірте жергілікті қазақтардың құрамына сіңіп кетті (Қалыш А.).

Сондай-ақ, қазақтардың құрамына кірген қырғыз-елішке тармағының Кокшетау облысының Қотыркөл болысын 5-7 ұрпақтан бері мекендеген бөлігі өздерін қырғыз-елішке деп көрсетсе, қырғыз-елішкелердің осы аумақты 120 жылдай мекендеп келе жатқан бөлігі өздерін Орта жүз тарақтыларының,

Айткұл, Атан руларының тармақтарымыз деп көрсеткен [МКЗ, Т. I, 1898: 357]. Осы Қотыркөл болысында Ақтөбе, Қайрақты, Тасаткөл, Қарақоға, Батпаққөл, Қоңырағаш шатқалдары мен көлдерінің маңайында қырғыз-елішкелерден әр ауылда 7-9-дан үйде, барлығы 186 ер, 142 әйел, барлығы 328 адамның 263 жылқысы,121 тай және т.б. малдары болғандығы көрсетіледі. Сондай-ақ, Қотыркөл болысында басқа да қырғыз субэтностарының ауылдары бар. Олар 6 ұрпақтан бері қыстап келе жатқан Қырғыз руының ішіндегі Жібек, Өтерче тармақтары: 90 үй, 226 ер, 223 әйел өздерін қазақтың қырғыз руына екендігін көрсеткен [МКЗ, Т. I, 1898: 368].

Ф.А. Щербин экспедициясының 1900 ж. зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Семей облысы, Өскемен уезінде тұратын қазақтардың шаруашылықтары туралы мәліметтерде «... қарасүйек қазақтардан бөлек, уезде ақсүйек-сұлтандар мен бірнеше «шалақазақтар» (қазақтардың татарлар мен сарттармен араласуының нәтижесінен пайда болған) ауылдары да бар. Соның ішінде, *шалақазақтардың* ертеден мекені болып табылатын Мешіт ауылы қытай билігі кезінде-ақ қалыптасқан. Бұл жерде саудамен айналысқан сарттар мекендеген. Аласапыран кезінде олар көшіп кеткен соң, XIX ғасырдың 30 жылдарынан бастап бұл жерлерді негізінен шалақазақтар өздерінің қонысы етті. Кейініректе уезде шалақазақтар қоныстанған Бөкен және Бектемір ауылдары пайда болады» деп айтылады [МКЗ, Т. IX, 1905: 19].

Ғылыми әдебиетте шалақазақтарды (патша дәуірі тұсындағы орыс тіліндегі («чалаказак», «чала-казак», «челаказак» деп берілетін) 1856-1860 жж. Ш. Уәлиханов (Ч.Ч. Валиханов), П.П. Семёнов-Тянь-Шаньский және Н.А. Абрамовтың еңбектерінде «жартылай қазақ» немесе «таза қазақ емес» деген ұғымда сипаттайды. Олар қазақ қыздарының орталықазиялық өлкеден келгендермен (хиуалықтар, бұқарлықтар, қоқандықтар, ташкенттіктер) аралас некесінен туылғандар. Өлкетанушы Н.Я. Коншин XIX–XX ғғ. белесінде татарлық «шалақазақтар» мен ташкенттік «шалақазақтардың» арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Оның айтуынша, ташкенттік шалақазақтар тілі мен бет-бейнесі арқылы де қазақтар арасына толығымен сіңісіп кетті. Ал татарлық шалақазақтар өздерінің татарлық бейнесін сақтап қалды [Исин А.И., 2018: 119].

Семей облысы, Өскемен уезінің Акмирово поселкасында 1805 жылдан бері (100 жылдан аса) мекен еткен казактардан бұрын Орталық Азиядан келген: бұхарлықтар, сарттар және қазақтар қыстаған [МКЗ, Т. IX, 1905: 20] деп берілген мағлұматтар «сарттар» деп аталатын субэтникалық топтың саны мен орналасқан аймағы туралы мәліметтер береді. Сарттар Қазақстанның шығыс, оңтүстік облыстарын ғана емес, солтүстігін де мекендеді. Ақмола облысының Көкшетау уезі, Көкшетау болсында Бес қарағай мен Қарағайлы ағаш деп аталатын жерлерде Нұрым мен Мамиле ақсақалдар ауылында 8 үй болатын 35 адам сарттың 20-сы еңбек жасындағылар, 130 жылдан бері мекендейді»-деп қазақтың қатарына қосылған сарттар туралы мәліметті Щербин экспедициясы көрсетеді. Сарттардың 79 жылқысы, 23 тайы, 38 ірі қарасы, 16 бұзауы, 220 қой мен 91 ешкісі бар деп көрсетілген [МКЗ, Т. I, 1898: 302].

Қазақтың қоңырат пен телеу руларының тармақтары болып табылатын *ноғай* субэтносынан Семей облысының Семей уезінде 1900 жылы 3 ұрпақ өмір сүріп келе жатқандығы анықталды. Барлығы 20 үй, 105 адам Салтыбек, Тойымбай, Тұма, Саржал қыстауларын мекендеген [МКЗ. Т.X, 1909:290].

Қазақтардың құрамына кірген қарақалпақ руы Кокшетау облысының Шығыс болысын, Шығыстағы Есмұрза, Жапан жазығы, Көлденең қызыл, Сарментай қыстауларында қарақалпақ руынан 31 үй (87 ер, 84 әйел, барлығы 171 адам болатын Алпыс, Айтқожа, Бақберген, Алдаберген ақсақалдар ауылдары, сол кездегі есеп бойынша, 30-60 жыл аралығында мекендеп келді [МКЗ, Т. I, 1898: 332].

Жалпы алғанда, Щербин экспедициясында жинақталған статистикалық мәліметтерде ғана бұл субэтностардың қазақтардың құрамында болғандығы толыққанды көрсетіледі деп айтуға болады.

П.П. Румянцев басқарған экспедиция Жетісу өңірін зерттеді. Әдістемесі Щербин экспедициясының зерттеу, жинау әдістеріне негізделді [*Материалы ...,* 1913.]. Жетісу облысының орыс және басқа да түземдік халқын зертттеу мәселесімен айналысқан П.П. Румянцевтің экспедициясы материалдарының ішінде 4-томы Верный уезін зерттеу мәліметтерін Бұл деректе қазақтардың ішіне енген субэтникалық топтар көрінбейді. Қазақтар бұл деректе«қырғыздар» атауымен берілген. [*Материалы ...,* 1913.]

1 кестеде Ф.А. Щербин экспедициясының мәліметтері ішінен Семей облысы, Семей уезінде өмір сүрген бірнеше субэтникалық топтар көрсетіледі. Бұл кесте қазақ ұлтының құрамына кіріп, сіңіп кеткен субэтникалық топтардың бір бөлігі ғана. Алайда мұнда Ф.А. Щербин экспедициясының материалдарынан қазақтың құрамына кірген субэтностар туралы мәліметтердің қалай көрінетіндігі жайлы мәлімет алуға болады.

№	Атаулар			Ме	Ш	Халқы		
	ру ақсақалы бойынша қыстау атаулары	ауылдар орналасқан шатқал, тоғай және т.б. жер	сол жерде орналасқан ру	кендеу немесе қыстау мерзімі	аруашылықтар саны	р	йел	арлығы

		атаулары	атаулары	(жыл немесе ұрпақ)				
	Оспан Тоқжігіт	Найман жол	Қырғызәлі	60	4	9	7	6
	Тоқшылық Бисат	Шүкір	Қырғызәлі	40	7	5	4	9
	Үзбай,Сатай	Найман жол	Қырғызәлі	60				
	Есембай Мырзеке	Қызылшілік	орыс	5	11	9	1	0
	Салмен Байтілеу	Бидайық	Шағатай	3	2			0
	Әмірбай Татыбай			7	3		0	7
	Жүніс Қалбас	Қызылтұмсық	Орыс қаржау	40-60	2			
	№IX ауыл	Салауба қтас Құлсаймақ	Қырғыз	20-60		6	4	
	Чамчекбай Телкозы, Табылды Манабай, Жонбай Бексултан, Сендетбай Жыртық, Балак Кален	Иттұмсық, Қаражан, Қаман, Кеңконыс, Дөненжан	Қырғыз	3 ұрпақ	20	0	6	6
0	Шакыр Алжан	Байтен	Шалақазақ	25	1			
1	Токсанбай Ноғай	Тума	Ноғай	37	5	3	5	8
2	Сарыбай Кеңгір	Саржан	Ноғай	3				
3	Мамырбай Тышқамбай	Сартөбек	Ноғай	3				
4	Чопал Қодар	Қарашы	Ноғай	34				
5	Мақат Ережеп, Ыдырыс Ағыс, Имамбай Талқабай, Салымжан Ажыбай, Чалахан Сазыбек, Джйехан Саурхан, Боже Тохта	Сұңқар Қамбар Қарашоқы Назаршоқы	Сарттар	27-45	59	89	77	66

Кесте 1 - Семей облысы, Семей уезінде өмір сүрген бірнеше субэтникалық топтар [МКЗ, Т. X, 1909: 18-294].

Ал, 1897 жылғы санақ материалдары бойынша қазақтардың қатарына енген субэтникалық топтарды дәл анықтау мүмкін емес. Себебі, санақта қазақтар «қырғыздар» деген этникалық топ ретінде тұтастанып, ана тілі бойынша түркі-татар тіл тобына кіретін қырғыз-қайсақ тіл тармақшасы қатарында беріледі. Ал, Қазақстан жеріндегі «құрамалар» мен «сарттар» субэтностары санақта жеке этникалық топ ретінде тіркелген. Тек территориялық орналасуы жағынан ғана оларды толығымен қазақтардың қатарына кірді деп айта алмаймыз. Себебі «сарттар» мен «құрамалардың» бір тобы қазақтардың, бір тобы өзбектердің құрамына кірді. Ал, 1897 ж. санақ оларды бөліп көрсетпейді. Сондықтан, 1897 ж. санақта Қазақстан аумағында кездескен сарттар мен құрамаларды толығымен қазақтардың қатарында есептеуге болмайды.

1897 ж. санақта этникалық белгісі ана тіліне байланысты анықталатын болғандықтан, осы санақтағы тіл топтары туралы бір мәліметті келтірейік.

Кесте 2. Негізгі тілдері бойынша Закаспий облысындағы халықтар саны [Первая всеобщая перепись ..., 1904: 7]

Тілдер	Барлық халық саны
Великорусс	27942
Малорусс	5151
Белорусс	180
Поляк	3812
Литвандар	935
Неміс	1026
Армян	4256
Парсы	8015
Еврей	860
Мордова	776
Татар	3510
Туркмен	248651
Сарт	778
Өзбек	470
Тараншы	425

Бұл кестеден сарттар туралы мәліметтің басқа да этникалық топтармен бір қатарда берілгендігін көреміз. «Сарт» XX ғ. басындағы материалдарда да жеке субэтникалық топ ретінде көрсетіледі. Тек, 1926 ж. санақтан бастап, «сарт» жекелей субэтнос ретінде санақ материалдарында тіркелмейтін болды.

Айта кету керек, *құрамалардың* бір бөлігі қазақтардың құрамына кіргенімен (мысалы қазақтардың құрамында ассимиляцияланған «құрамалар» үйсін, дулат, жалайыр, найман руларының тармақтарына айналды), негізгі бөлігі өзбектердің, тәжіктердің қатарына да енді. Қ*ұрамалардың* қатарында кербушы, шахрухия, бұқа, керейіт, мұраталы, байсу, қарақытай, қалайбар халықтары бар басым бөлігі 1920 жылдан бастап толығымен өзбектер деп жазылатын болды.

Түрікмен-адай субэтносы қазақстанның батысында мекендеді. Мысалы, қосай руының құрамына кірген *түрікмен-адай* субэтносы [Букейханов, 2007: 110] Адай уезінің Түрікпен-Адай болысы мен бесінші, Алтыншы, жетінші Қосай болыстарында кездесті. Бесінші, алтыншы қосай руының қазақтары Қарабұғаз бұғазының батысы мен солтүстігін мекендеді [Букейханов, 2007: 96].

Қорытынды

Бұл тақырыпты зерттеу жалғасын табады. Бір мақала мәселені толығымен ашты дей алмаймыз. Бірақ айта кететін жайт, XX ғасырдың 20-жылдары КСРО Ғылым академиясының арнайы комиссиясының талдауларының арқасында Одақ бойынша кездесетін субэтникалық топтарды белгілі бір этностардың құрамында болуы ғылыми негізделіп, статистикалық мәліметтерді жинақтау, халық санақтарын жүргізу үшін этностарды нақтылау және жүйелеу жұмыстары жүргізілді. Ол бойынша негізгі этностардың атауы мен құрамы талқыланып, нақтыланып, белгілі бір этностардың құрамындағы субэтникалық топтар статистикалық материалдарда бөлек көрсетілмейтін болып шешілді. Бұл жүйелеу сол кезден бері барлық статистикалық мәліметтерде, халық санақтарын жүргізу барысында этникалық топтарды анықтау үшін қолданылып келеді [Список ..., 1927]

ӘДЕБИЕТТЕР

Букейханов А.Н. Казахи: историко-этнографические труды. 2-е изд. Доп. – Астана: Алтын кітап, 2007, - 303 с.

Исин А.И. Шала-казахи в составе казахского этноса // Рухани жаңғыру» және түркі әлемі тарихының мәселелері: тарих ғылымдарының кандидаты Дәулетханов Әлімғазының 75 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, 2018. – 235 б.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область, Кокчетавский уезд. Т. I-й. – Воронеж, 1898.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область, Устькаменогорский уезд. Т. IX-й. – С.- Петербург, 1905.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область, Семипалатинский уезд. Т. X-й. – С.-Петербург, 1909 г.

Материалы по обследованию туземного и русского старожилского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. T.IV. Верненский уезд Киргизское хозяйство. С.-Петербург., 1913.].

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под редакцией Н.А. Тройницкаго. LXXXII. Закаспийская область. 1904. [Текст] / - СПб. : Типография кн. В. И. Мещерскаго, 1904 . - 170 с. Т. 82 : Закаспийская область).

Список народностей Союза советских социалистических республик /под ред. И.И.Зарубина. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1927.

Терентьев М.А. Статистические очерки Средне-Азиатской России. – Санкт-петербург: Типография императорской Академии наук, 1874.

УДК 930.2: 94(574): 316.3

З. Майданали
КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. В статье представлены научные подходы и концептуальные заключения по проблемам политической организации кочевых обществ и их взаимодействия с оседло-земледельческими народами, определение динамики и преемственности этнополитических и этнокультурных процессов посредством исторически сложившихся методологических принципов и теоретических построений. При этом особое значение имеет актуализация и экстраполяция предшествующего исторического опыта, что позволяет отметить адекватное место кочевой цивилизации во всемирно-исторических процессах как части мировой истории.

Ключевые слова. научные парадигмы, структура, организация, власть, кочевое общество, цивилизация.

Z. Maidanali
al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION OF NOMADIC SOCIETIES IN MODERN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The article presents scientific approaches and conceptual conclusions on the problems of the political organization of nomadic societies and their interaction with the settled agricultural peoples, the definition of the dynamics and continuity of ethno-political and ethno-cultural processes through historically developed methodological principles and theoretical constructions. At the same time, the actualization and extrapolation of the previous historical experience is of particular importance, which makes it possible to note the adequate place of nomadic civilization in the world-historical processes as part of world history.

Keywords. scientific paradigms, structure, organization, power, nomadic society, civilization

ЗАМАНАУИ ТАРИХНАМАДАҒЫ КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДАРДЫҢ САЯИ-ӘЛЕМЕТТІК ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада көшпелі қоғамдардың саяси ұйымдастырылуы және олардың отырықшы-егінші халықтармен өзара іс-әрекеттерінің проблемалары бойынша ғылыми келістер мен концептуалды тұжырымдар, этносаяси және этномәдени үрдістердің динамикасы мен жалғастағы тарихи қалыптасқан методологиялық ұстанымдар мен теориялық негіздер арқылы анықталып, ұсынылған. Сонымен бірге көшпелі өркениеттің әлемдік тарихи үдерістердің бір бөлігі ретіндегі жүріп өткен тарихи тәжірибесін өзектендіруге және экстраполяциялауға ерекше мән-мағына берілген.

Түйін сөздер. ғылыми парадигмалар, құрылым, ұйымдастыру, билік, көшпелі қоғам, өркениет

Кіріспе

Историческое знание формируется в определенной общественной среде, определенном типе культуре, которое характеризуется социально-экономическим, политическим, идеологическим состоянием общества. Историческая наука столкнулась с проблемой решения вопроса о том, могут ли самые развитые кочевые объединения зафиксировать политические институты государственного типа, охватывавшие значительные массы кочевого населения. На современном этапе развития исторической науки, специалисты заинтересованы в разработке критериев, которые позволили бы определенно высказаться в пользу того или иного мнения. Современное движение исторического знания требует дальнейшего осмысления природы кочевого общества, понимания сути происходивших процессов, которые были непосредственно связаны с трансформацией внутренних механизмов кочевого общества.

Социологические теории определяют государство как особую форму организации общества, обладающую определенными средствами и методами применения власти внутри общества, устанавливающую определенный порядок взаимоотношений между членами общества на определенной территории, которая вовлекает в свою деятельность все население на установленной

территории. Концептуальные положения, отрицающие кочевую государственность, мы находим у основоположников немецкой классической философии И. Канта и Ф. Гегеля [1]. И. Кант усматривал истоки государственности у кочевников в конфликте между кочевниками (номадами) и землевладельцами (оседлыми группами). Ф. Гегель относил номадов ко второй доисторической стадии развития кочевничества, полагал, что кочевники не дозрели до стадии образования государственности. Появление государства как политического института возможно, по мнению Ф. Гегеля, только при наличии городов, как центров публичной власти, организованной системы права и других сопутствующих элементов. По причинам патриархальной организации, отсутствия государства и свободы личности Ф. Гегель отводит им роль разрушителей цивилизации.

Одной из ведущих проблем современных исторических исследований стали попытки реконструкции основных этапов политогенеза у древних и средневековых кочевников Евразии. Описание систем антропологической стратификации конкретных кочевых обществ и выявление их характера стало основной линией теоретических разработок. В контексте решения этой проблематики были поставлены вопросы и определены основные подходы в решении дальнейших типологических построений теории кочевого государства.

Российский исследователь, кочевниковед Н.Н. Крадин определяет четыре основные точки зрения на характер социального строя номадов [2]:

1) предклассовое общество у кочевников (С.И.Вайнштейн, Л.С. Васильев, К.П. Калиновская, В.А. Шнирельман и др.)

2) раннее государство у номадов (Е.П. Бунтян, С.Г. Кляшторный, Е.И. Кычанов, А.И. Мартынов, М.С. Мейер, А.И. Першиц)

3) феодализм у кочевников: а) ортодоксальный вариант теории «кочевого феодализма» (И.Я. Златкин, М.Х. Маннай-Оол, Л.П. Потапов); б) «саунная» версия кочевого феодализма (А.В. Даньшин, К.И. Петров, Ф.Я. Полянский); в) власть над номадами как основа феодализма (Н.Ц. Мункуев, А.В. Попов, В.С. Таскин, Г.А. Федоров-Давыдов); г) становление феодализма в ходе седентаризации «от кочевий к городам» (С.А. Плетнева). Кроме этого известны высказывания о феодальной сущности номадизма без указаний на характер его внутренней природы (А.А. Арзыматов, Л.Л. Викторова, Д.Е. Еремеев и др.

4) особый номадный (Г.Е. Марков, Н.Э. Масанов) или экзополитарный (Н.Н. Крадин), способ производства у кочевников.

Рассматривая различные подходы и тенденции в изучении природы кочевой государственности, исследователь приходит к выводу, что большинство исторических исследований исходят из самобытной природы номадизма и положения, что кочевые общества имеют менее специализированную и структурно дифференцированную социально-экономическую организацию.

Особое внимание современной науки привлекает проблема развития кочевых государственных традиций и институтов. Эволюция исторических взглядов в рамках формационного и цивилизационного подходов очень схожа и прошла путь от мнения о статичном характере общества кочевников, до создания теорий об особом его развитии и исключительном влиянии соседних оседлых народов на появление государства у кочевников. В российской историографии в конце XX – начале XXI вв. ставился вопрос о «степной культуре» как альтернативе развития цивилизации, что, безусловно, было обращением к цивилизационному подходу. Появляется ряд теорий, которые по-разному объясняют основные законы возникновения, дальнейшего изменения, а иногда и гибели сложных человеческих систем.

Современный исследователь С.А.Васютин [3] обращает внимание на проблему крупных кочевых **политий**, которые начинали процесс распада. В результате совпадения таких условий, как многостороннее военно-политическое давление (чаще всего объединялись интересы Китая и конкурирующих кочевых элит), наличие внутренних противоречий в правящем клане или среди разных племенных групп, ухудшение экологических условий и военные поражения. Учитывая цикличность политических процессов в Центральной Азии, распад одной кочевой империи, как правило, становился началом истории другой. Однако деструктивные процессы могли привести и к полной ликвидации организационных структур империи и формированию сегментированного этнополитического пространства.

Обосновывая свою теорию «циклов власти» американский антрополог Т. Дж. Барфилд [3] также определяет, что кочевые государства Внутренней Азии представляли собой «имперские конфедерации», автократические и государствоподобные во внешней и военной политике, но придерживавшиеся принципов совещательности и федерализма во внутренних делах. Стабильность этой государственной структуры поддерживалась за счет извлечения финансовых ресурсов за

пределами степи. Племенная организация никогда не исчезала на местном уровне, но ее роль в периоды централизации была ограничена внутренними делами. Когда эта система приходила в упадок и племенные вожди на местах становились независимыми, степь возвращалась к анархии.

Д.М. Бондаренко, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев [4] обозначили ряд проблем в изучении социальноэволюционных процессов в обществах среднего уровня сложности:

1) взаимоотношения и взаимосвязь политических аспектов политогенеза с другими аспектами;

2) причины низкого уровня развития и фрагментарного характера административных институтов в ранних государствах;

3) причины сравнительной легкости перехода от одной схемы сложности к другой;

4) выявление моделей социально-политической эволюции в связи с историко-культурными и географическими условиями ее протекания в тех или иных обществах.

Эволюционный путь, на который указывают авторы, в рамках которого ретроспективно угадываются черты государства, является одним из возможных "направлений" политогенеза. Понятие "аналог раннего государства" подчеркивает как типологическое и функциональное сходство данных форм с ранним государством, так и их структурные различия.

Таким образом, сложносоставной характер управленческих институтов кочевников делает перспективными применение системных принципов анализа властных структур в кочевых империях. Учитывая динамичность политических процессов в кочевых образованиях, соотношение подсистем было неустойчивым и подвижным и кардинальные изменения в соотношении подсистем вели к трансформации всей системы в целом.

Номадолог А.М. Хазанов [5] считает, что возникновение кочевой государственности никогда не было спонтанным процессом. Внешние факторы в нем превалировали над внутренними. Политическая власть в кочевых государствах в значительной мере оставалась диффузной и в основном связанной с военными и организационно-регулятивными функциями. Внутри самих кочевых обществ потребности политической интеграции были недостаточно сильны для того, чтобы приводить к необратимым структурным изменениям.

В исторических исследованиях современных авторов ярко проявилось стремление использовать методологические принципы мир-системного анализа, противопоставляющих два целостных исторических явления – оседлые мир-империи и кочевые периферии. Н.Н. Крадин [6] в статье "Кочевники мир-империи и социальная эволюция" выделяет три модели кочевых империй: 1) типичные империи – кочевники и земледельцы сосуществуют на расстоянии; 2) даннические империи – земледельцы зависят от кочевников; 3) завоевательные империи – номады завоевывают земледельческое общество и переселяются на его территорию. По мнению ученого, монголы впоследствии создали первую мир-систему, объединив крупные региональные центры (Европа, исламский мир, Индия, Китай, Золотая Орда) в единую цепь.

Если Н.Н. Крадин для решения вопроса о том, соответствуют ли кочевые империи и средневековое общество уровню государства и цивилизации, предлагает цивилизационный подход, то С.Г. Кляшторный [7] применяет метод линейной эволюции кочевых обществ, согласно которому власть развивалась от родоплеменных и военно-демократических институтов до раннего государства – надплеменной политической организации.

Различные исследовательские практики путем исторических аналогий на примере Хуннской державы, Аварского, Тюркских и Уйгурского каганатов, показывают как "прогрессивные" (направленные на устойчивое воспроизводство властных функций "центра" империи или их расширение) тенденции могли сменяться "регрессивными" (рост автономии отдельных сегментов империи). Иногда эти противоречивые тенденции реализовывались одновременно или же переплетались в сложный комплекс управленческих механизмов. Усиление процесса специализация власти в кочевых системах, таким образом, оказывалась тем глубже, чем более развитыми и структурированными оказывалось общество. Разнообразие подходов и мнений привело к раскрытию генезиса социально-политических изменений в кочевой среде. Дальнейшее развитие исторической мысли позволит нам определить новые направления, открыть исследовательские горизонты и ее альтернативные пути в изучении процесса усложнения, дифференциации и развития социально-политических структур кочевых образований. Анализируя современную историографию по проблемам социально-политической организации кочевых обществ, мы определяем необходимость специальных научных изысканий в отношении государственных институтов, проблем власти и властвования в кочевых образованиях.

По уровню развития исторической мысли можно говорить об определенной динамике в изучении вопросов формирования и функционирования социально-политической системы кочевых обществ. Все эти процессы нашли свое отражения в организационной структуре и системе управления кочевых обществ. На сегодняшний день существует большая необходимость в дальнейших изысканиях и разработке концептуальных проблем социально-политической трансформации кочевых обществ, определении природы и сущности формирования политических институтов, изменения социальной структуры кочевников.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 История философии. А., 1998.

2 Крадин Н.Н. Кочевники в мировом историческом процессе. А,. 2009, С.20-21.

3 Васютин С.А. Лики власти (к вопросу о природе власти в кочевых империях)// Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. Улан-Удэ, 2005. С. 58.

4 Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.) Спб., 2009. 38—44.

5 Бондаренко Д.М., Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Альтернативы социальной эволюции// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. Волгоград, 2006.

6 Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. 2006, С.479.

7 Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград, 2006., С.491.

8 Кляшторный С.Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии// Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. Улан-Удэ, 2005.

BR05236868

А. МАУЛЕТ
ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы», Астана, Қазақстан

САРЫАРҚА ДАЛАСЫНЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАР

Аңдатпа. Мақалада Сарыарқа даласының батыс аймағындағы фольклорлық мұралардың қазіргі сақталу деңгейі және осы құндылықтарымызды ұстанып отырған тікелей мұрагерлердің жағдайын ескере отырып, оларда сақталған ұлттық рухани құндылықтардың байырғы элементтерін жазып алу, сақтау, насихаттау жұмыстарын жүргізу көзделген.

Қазақтың рухани музыкалық мұрасы өзінің өміршеңдік қасиетімен, тарихи маңызын сақтап және ауызекі түрде қалыптасып, әлемдік адамзат прогресіне өзіндік үлесін қосуда. Халқымыздың тұрмыс-салтына, адет-ғұрпына байланысты туған, Жоқтау, Сыңсу, Жар-жар, Аужар, Ән, Күй, Жыр, Терме, Жарапазан сияқты мұраларымыз ауызекі түрде таралып, ұлт мәдениетінің тарихын ұзартты. Елімізде осындай құндылықтар сақталған өңірдің бірі - Қарағанды облысы.

Түйін сөздер. күйші, күйшілік өнер, рухани мұралар, Сарыарқа, Қарағанды облысы.

А. Маулет
НИИ «Халық қазынасы» Национального музея РК, Астана, Казахстан

ФОЛЬКЛОРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЗАПАДНОЙ САРЫАРКИ

Аннотация. В статье рассматривается нынешнее состояние сохранности и изученности фольклорного наследия западных регионов Сарыарки, и принимая во внимание носителей этих культурных ценностей, целью статьи является сохранение и популяризация элементов национальных духовных ценностей путем записи и фиксирования.

Духовное музыкальное наследие казахского народа, сформировавшись спонтанно и сохранив свою историческую значимость, способствует мировому прогрессу человечества. Такие части культурного наследия, как Жоктау, Сынсу, Жар-жар, Аужар, Ән, Кюй, Жыр, Терме, Жарапазан, возникшиеся в связи с традициями и обычаями нашего народа, получили широкое распространение в устной форме и продолжили историю национальной культуры. Одним из регионов страны, где сохранились эти ценности, является Карагандинская область.

Ключевые слова. кюйши, искусство кюя, духовное наследие, Сарыарка, Карагандинская область.

A. Maulet
"Halyk Kazynasy" Research Institute of the National Museum of the RK, Astana, Kazakhstan

FOLKLORE HERITAGE OF THE WESTERN SARYARKA

Abstract. The article considers the current state of preservation and study of the folklore heritage of the western regions of Saryarka, and taking into account the carriers of these cultural values. The aim of the article is to preserve and popularize the elements of national spiritual values by recording.

Having formed spontaneously, the spiritual musical heritage of the Kazakh people have preserved its historical significance, and contributes to the world progress of mankind. The parts of the cultural heritage like Zhoktau, Synsu, Zhar-zhar, Auzhar, Yan, Kuy, Zhyr, Terme, Zharapazan, which arose in connection with the traditions and customs of our people, were widely spoken and continued the history of national culture. One of the regions of the country where these values are preserved is the Karaganda region.

Keywords. Kuishi, art of kuy, spiritual heritage, Saryarka, Karaganda region.

Кіріспе

Сарыарқа даласының Қарағанды облысында Итаяқ [1], Тоқа, Тәттімбеттерден [2] бастау алған тамыры терең Арқа күйшілік мектебі, Әбікен Қасенов, Әбді, Қыздарбек, Ісембектер [1, 790-791 бб] арқылы Дәулетбек Сәдуақасов, Пазыл Тұтқабеков [3], Қайыролла Сәдуақасовтарға жалғасса, XIX ғасырдағы қазақтың классикалық ән өнерінің негізін қалап, сал-серілік дәстүрдің алтын діңгегін осы апайтөс далаға

мызғымастай етіп орнатқан Ақан сері, Біржан салдар салған әншілік өнердің бүгінгі күнгі сарқыты да осы қасиетті Арқа өңірі оның ішінде Қарағанды облысында сақталған.

Қазақ халқының бейзаттық мәдени (материалдық емес) мұралары көшпенді тұрмыста ауыздан-ауызға таралып, сан ғасырлық тарихын жоғалтпай бүгінгі ұрпаққа жетті. Ұлы даланың мәдениетінде өткір тілдің, әсерлі үннің сарқылмас бұлағы бар. Қазақ даласының әр түкпірінде рухани мұраларымыздың төл ерекшелігін бұзбай ұстанып, сақтап отырған тікелей мұрагерлері бар. Қазақтың ұлттық салт-дәстүрінде ерекше орын алған бүгінде жоғалуға шақ қалған, орындаушылық өнердің сирек нұсқалары жарапазан, сыңсу, жоқтау, көне ән-күйлер, өлең-жырлармен тарихи дастандарды ұстанушы көзі тірі өнерпаздардан жазып алу үшін, ағымдағы жылдың 16-25 мамыр аралығында ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері Мәулет Ардаби (Аға ғылыми қызметкер Д. Ескекбаев) Қарағанды облысында іссапарда болып, рухани мұралардың әр үлгісінен қыруар материал жазылып алынды. Мұндағы мақсат – Қазақстанның елді мекендерінде оның ішінде Қарағанды облысының батысындағы фольклорлық мұраларды жинау.

Дереккөзі мен әдістері

Аталған рухани мұралардың қазіргі нақтылы жағдайын және сақталу деңгейін анықтау мақсатында ҚР Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ғылыми зерттеу институты жинау, жүйелеу, зерттеу жұмысын бастады. Экспедицияның негізгі бағыты Қарағанды облысы Ұлытау ауданының (Аманкелді ауылы, Шеңбер ауылы, Қаракеңгір ауылы), Шет ауданы, Жаңарқа ауданының Ескене ауылы және осы ауылға қарасты Талдыбұлақ кенті болды. Қазіргі таңда жоғалу қаупі төніп тұрған Рухани мұралардың (ән-күй, күй аңыздар мен сол өңірде бұрын өткен күйші-композиторлар) бірнеше түрінен қыруар материалдар ұлттық өнердің әр түрінен қазіргі көзі тірі тікелей өкілдерінің аузынан (видео, аудио форматта) жазылып алынды. Осы материалдар негізінде алдағы уақытта ақпарат құралдарында жарияланым болады және 2 ғылыми мақала дайындау көзделуде.

Қарағанды облысының Ұлытау ауданының Амангелді ауылында тұратын Құрманәлі Әбілғазыұянан жарапазанның ескі нұсқасын және «Қайыптың термесін», «Елім Құлжадай» атты халық әнін сондай-ақ 9 жасар жиен немересі Әлтайыр Дәуреннен жарапазанның және бір ескі нұсқасын (аудио-видео, фото) форматта жазып алдық. Сонымен қатар Амангелді ауылымен жапсарлас жатқан Кененбай көлінде тұратын Ажыбаев Рахым Пәуеденұлынан қазіргі таңда ұрпақ санасынан өшкіндеп бара жатқан бата беру дәстүріне қатысты батаның «Жастарға берілетін бата», «Бүлдіршіндерге берілетін бата», «Жастарға қысқа бата», «Қарияларға берілетін бата», «Үй иісне риза көңілмен берілетін бата», «Жастардың тойына бата» сияқты 6 түрін және ауарайын болжауға қатысты қазақтың дәстүрлі астрономиялық білімі туралы құнды деректерді (аудио-видео, фото) форматта жазып алдық. Ұлытау ауданында тұратын қарт шежіреші Шымбергенов Тақаннан да салт-дәстүрімізге қатысты батаның «Үлкендердің дастарқанға батасы», «Өсиет бата», «Келген қонаққа бата», «Жастарға бата» сияқты 4 ескі түрін жазып алдық. Сондай-ақ Ұлытау ауданының Қаракеңгір ауылында тұратын Әжібенова Гүлжаухар Тақашқызы мен Мұқанова Айтолқын Амандыққызынан сол өңірде кісі өлімі болғанда ертеден айтылып келе жатқан жоқтаудың 3 түрін жазып алдық. Қазақтың салт-дәстүрінде, әсіресе дастарқан мәдениетінде бата берудің мәні жоғары. (1-сурет)

Сондықтан да қазақта бата берудің мол үлгісі қалыптасқан. Қазақтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде, әрбір салт-жоралардан бастап, әдеттегі дастарқан басында батасыз еш рәсім өтелмейді. Мысалы, Дастарқанға, сойылатын малға, торқалы тойға, топырақты өлімге, т.б. жақсылықтың бастауы тек батамен басталады. Батаны көбінде елге халыққа сөзі өтімді жасы үлкен ақсақалдар жағы береді, оны «Жақсылықтың тілек батасы» деп атайды. ,батаның қазақ қоғамындағы ролі, маңызы туралы зерттелген еңбектерде де айтылған[4]. Ұлытау өңірінен жазылып алынған батаның түрлері алуантүрлі болып, жас сәбиден бастап ақсақалдарға дейін берілетін батаның түрлері бар. Барлығында да тек жақсы тілеу, ізгі ниет айтылады. Әр өңірде берілетін батаның мазмұндары негізінен бір. Жақсылық тілеу, ізгілікке шақыру. Бірақ әр өңірдегі салт-жоралардың өтуіне байланысты жергілікті ерекшелікке тән батаның тақырыбы жағынан айырмашылық болуы мүмкін. Мысалы, Шығыс өңірінде нақтырақ айтқанда қытай, моңғолия жерінде отырған қандастарда батаның түрінің мол болуы және тақырыптық жағынан да здап өзгешелік бар[4, 87-88 бб]. (2-сурет)

Талдамалар

Ұлытау ауданы қаракеңгір ауылынан жазылып алынған «Қара дауыс», «Әйелдің ерін жоқтауы», «Енені жоқтау» сияқты жоқтаудың түрлерінде, музықалық әуен «**Секунда**» (бір тондық дыбыс қатары) және «**Терциялық**» (бір жарым не екі тондық дыбыс қатары) дыбыс қатарымен қайғылы жүріп отырады және қайталанып отырады. Жоқтаудың бұл әуендік ерекшелігі қызғыз халқының кісі өліміндегі жоқтаудың әуендік ерекшелігіне жақындығы басым. Музыкалық ырғақтық өлшем жағынан да үнемі өзгеріп отырады. Қазақтың мұң-шер әндері туралы мынадай зерттеуде айталады: жоқтау әндерінің үлгілерін салыстыра қарағанда, дыбыс диапазоны жағынан тар көлемдегі (трихорд, тетрахорд, пентахорд, гексахорд) аралығында және ауыспалы өлшемдер (5/4, 7/8, 3/8, 2/4, 5/8, 6/8) арқылы өрістеумен қатар, көпшілігі дәстүрлі саздарда

секундалық, терциялық интонациялардан, дауыс ырғақтарынан құрылатыны анықталды[5].Ұлытау ауданы Қаракеңгір ауылынан жазып алған жоқтауымыздағы сарынды сол елдің арасында «Қара дауыс» деп атайды екен. Яғни кісі өлімі болғанда солқайтқан адамның ет жақын туыстарының әйел адамдары жиналып бір дауыста бір уақытта (Ансамбль тәрізді) топтық дауыс шығарып айтады. Бұл «Қара дауыс» деп аталады. Топтық дауыс тоқтағанда қайтқан кісінің ең жақын адамы (жұбайы) жалғыз дауыста жоқтауды жалғастырады. Амангелді ауылынан жазылып алынған Жарапазанның екі үлгісінде кішкене айырмашылық бар. Яғни Құрманәлі Әблғазының айтқан жарапазанында бастапқыда тақпақтатып басталып одан кейін негізгі ой ән сарынында айтылады. Одан кейін ән қайырмасы сияқты қайырма айтылады және қайырма жарапазанның әрбір шумағының соңынан қайталанып отырады. Ең соңында жарапазанның батасын тақпақтатып айтады. Бұл кісі орындаған жарапазанның әуені Жетісудағы ескі халықтық әндердің әуеніне өте жақын. Соған қарағанда жарапазанның бұл үлгісі Шығыс және Жетісу өңірінің нұсқасы болса керек. Ал жиен немересі Құрманалі ақсақалдың жиен немересі Әлтайырдың айтқан жарапазанында бастан аяқ батасына дейін бір сарында тақпақтатып айтылады.

Нәтижелер. Шертпе күй өнері дамыған мектептердің бірі Қарағандының Шет өңірі. Шет ауданында тұратын белгілі жазушы, өлкетанушы, Арқа күйшілік мектбінің оның ішінде Шет ауданы өңірінде өткен Қыздарбек, Әбди, Ісембек, Мақаш, Бегімсал, Орал Исатаевтардың[3, 16-18 бб] шығармашылығы жайында және әйгілі Шортанбай жырау[6] туралы қыруар зерттеулер жасаған Кәмел Жүністегінен 2 сағатқа жуық (аудио-видео, фото) материалдар жазылып алынды. Яғни Арқаның күй мектебінің басында тұрған Итаяқ күйшінің қайда жатқаны туралы және Шет өңірінің күйшілерінің мұраларын жеткізген күйші Бегімсал, Орал Исатавтармен көзбе-көз жүздесіп оларды жазып алғаны туралы тың деректер жазылып алынды. Сондай-ақ Кәмел Жүністегінің үйінде сақтаулы тұрған, Қыздарбек, Әбдилердің домбырлары (аудио-видео, фото) тарихымен жазылып алынды және жеке қорында сақталған көне музыкалық үн таспаларды бірлесіп игеруге мүмкіндік алдық. (3-сурет)

Кәмел Жүністегі Арқа күй өнерінің соңғы орындаушыларыны бірі Бегімсал күйшіні 50-жылдардың ішінде алғаш көргенін, сол бір отырыста Бегімсал күйшінің 100 дің үстінде күй тартқанын айтты. Бірақ амал не жазып алатын ешқандай мүмкіндіктің болмағанын айтып налыды. Кейін мөлшермен 10 жылдай уақыттан кейін Бегімсал күйшіні қайта іздеп барған Кәмел Жүністегі Бегімсалдан шамемен 10 тарта күйді дыбыс алғышқа жазып алғанын, оның қазір өзінің еке қорында сақтаулы тұрғанын айтты. Сонымен қатар арқа күйлерінің даңғайыр орындаушысының бірі - Орал Исатаевтың өз қолынан жазып алған күйлері де жеке қорында сақтаулы екенін айтты. Арқа күй мектебінің арыдағы тұлғаларының бірі қыпшақ Итаяқ (XIX) [1, 768 б], күйшіні де көп зерттегенін, Итаяқтың нақтылы арқа өңірінің қай жеріне жерлегені туралы 10 жылдан астам уақыт ел ішіндегі адамдардан және жазба тарихи материалдардан іздеп таба алмай, ақыры бірде Жарық станциясына қонақта отырғанда Ескермес деген ақсақал арқылы Жарық станциясының Қызылтау савқозының арғы жағында Бетпақ даладан (Ағыбай бейтінен ары қарай 70 шақырым жерде) тапқанын айтты. Сондай-ақ Кәмел Жүністегінің айтуынша қазіргі таңда күйшінің жатқан жерін тек Ағыбай батырдың шырақшысы Хамит біледі. (4-сурет)

Кәмел Жүністегі Арқа күй мектебі оның ішінде Шет өңірінің Итаяқ, Тәттімбет, Қыздарбектерге дейінгі және одан кейінгі күйші-композиторларының өмірі мен шығармашылығын жүйелі зерттеп жүрген бірден-бір тұлға.

Жаңарқа ауданында ҚР Еңбек сіңірген қайраткері, композитор Қорабай Есеновтың орындауында 4 ән және еш жерде жарық көрмеген 2 күй жазылып алынды. Сондай-ақ Жаңарқа ауданының Ескене ауылында өткен күйші Фазыл Тұтқабековтың көзі тірісінде ұстаған домбыраларын фото естелікке алумен қатар, күйші Мейрам Ұлмағамбетовың орындауында 4 күй жазылып алынды. Арқа күйшілік мектебінің арыдағы өкілдерінің бірі, Сайдалы Сарытоқаның жатқан жеріне арнайы барып (сол өңірдегі ел мен жердің тарихына қанық Сайын Омардың бастауында), күйшінің мазары фото естелікке алынды. (Видео, аудио, фото форматта). (5-сурет)

Қорытынды

16.05.2018-25.05.2018 аралығында Қарағанды облысында сақталған рухани мұралардың қалдықтарын ел арасынан жинау барысында 5 күй, 4 ән және Қарағанды облысының Шет өңірінде Итаяқ күйшіден бастап Қыздарбек, Әбди, Ісенбек, Мақаш, Бегімсал [1, 809 б] сияқты сол һлкенің күй өнерінің тарихи тұлғалары туралы тың деректер жазылып алынып (видео, аудио, фото форматта), ҚР Ұлттық музейді «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының «Рухани мұра» қорында сақталды. Халықтың арасында рухани мұралардың сарқытын ұстап отырған адамдар бар болғанымен көбісінің көзі кеткен. Көп мұраларымыз сол кісілермен бірге кеткен. Біздің жазып алғанымыз рухани өнердің қазіргі көзі тірі өкілдері. Бұл адамдардың алдының жасы 80-нен асса, арты 50-ден асқан. Бірақ осы кісілердің өнерін ары қарай жалғап отырған тікелей шәкірттері жоқтың қасы. Алдағы жылдарда Мәдениет және Спорт министрлігімен «Халық

қазынасы» ғылыми зерттеу институты бірлесіп, Қазақстанның әр өңірінде сақталған рухани мұралардың нақтылы санын, сақталу деңгейін және оларды қорғау жұмыстарын жасай бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақселеу С. Қазақтың күй өнері. Монография. – Астана: Күлтегін, 2002. – 768 б.
2. Жұбанов. А. Ғасырлар пернесі. Монография. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 203-232-бб.
3. Жүзбай Ж. Шертпе күйдің төрт мектебі. Зерттеулер және күйлер жинағы. – 16-18-бб.
4. Асылұлы О. Қазақтың ғұрып-әдет мәдениеті. – Шыңжаң: Әсемөнер-фотосурет баспасы, 2009. – 87 б.
5. Қазақ музыкасы. Көне музыкалық фольклор. Антология Бестомдық. І-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 12 б.
6. Артықбаев Ж.О., Жакин М.С. Шет өңірінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. 254-255-бб.

ҚР Ұлттық музейінің «Халық қазынасы», Астана, Қазақстан

САРЫАРҚА ДАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАР

Аңдатпа. Сарыарқа даласы Қарағанды қаласы мен оның шығыс өңіріндегі фольклорлық мұралардың байырғы дәстүрлі ауызекі таралу ескі нұсқасының қазіргі кездегі жалғасын табуы, оны ұстанып отырған көнекөз адамдардың рухани құндылықтарды қаншалықты деңгейде сақтап отырғаны зерделене келіп, осы құндылықтарымызды қазірден бастап жазып алу, сақтау, оны келешек ұрпаққа насихаттау жолдарын қарастыру. Сол арқылы болашақ жас ұрпақтың рухани құндылықтарды бойына сіңіріп өсуіне жол сілтеу.

Түйін сөздер. Қарағанды облысы, күйші , күйшілік өнер, рухани мұралар, рухани құндылықтар, дәстүр, Сарыарқа даласы.

А. Маулет
НИИ «Халық қазынасы» Национального музея РК, Астана, Казахстан

ФОЛЬКЛОРНЫЕ НАСЛЕДИЯ ВОСТОЧНОЙ САРЫАРКИ

Аннотация. Фольклорные наследия восточных районов Карагандинской области дошли до нас в традиционной устной форме и продолжили свое существование. После изучения того, насколько хорошо сохранились эти духовные ценности у первоисточников, следующая наша задача состоит в том, чтобы с этого же момента начать проводить работы по фиксированию и сохранению духовного наследия, а также популяризировать среди подрастающего поколения. Тем самым, это дает возможность развивать у молодого поколения любовь и уважение к духовным ценностям.

Ключевые слова. Карагандинская область, кюйши, искусство кюя, духовное наследие, духовные ценности, традиция, степи Сарыарки.

A. Maulet
Research Institute "Halyk Kazynasy" of the National Museum of the Republic of Kazakhstan

FOLKLORE HERITAGE OF EASTERN SARYARKA

Abstract. Folklore heritage of the eastern districts of the Karaganda region continue to exist in some rural areas. In article we have studied how well these spiritual values have been preserved from the original sources. Our next task is to record and preserve the spiritual heritage for next generation, and also popularize this heritage among them. Thus, it gives an opportunity to develop the younger generation’s love and respect for spiritual values.

Keywords. Karaganda region, kuishi, art of kui, spiritual heritage, spiritual values, tradition, steppes of Saryarka.

Кіріспе

Қазақ даласының оның ішінде Сарыарқа өңірінің шығысында ұлттық салт-дәстүрімізде ерекше орын алған орындаушылық өнердің сирек нұсқаларын ұстанушы көзі тірі өнерпаздардан жазып алу үшін, ағымдағы жылдың 14 тамызбен 05 қыркүйек аралығында ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері Маулет Ардаби *(BR05236868, Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және дәріптеу атты жоба аясында)* Қарағанды қаласындағы және Сарыарқаның шығыс өңіріндегі (Қарқаралы ауданы) фольклорлық мұраларды жинау экспедициясында болып, көптеген құнды дүниелер жазылып алынды. Мұндағы мақсат – Сарыарқаның елді-мекендерінде жоғалу қаупі төніп тұрған фольклорлық мұралардың тізімін жасау, сақтау және жас ұрпаққа насихаттау. Экспедицияның негізгі бағыты Қарағанды қаласы және Қарқаралы ауданы төңірегі болды.

Дереккөзі мен әдістері

Қазақтың рухани музыкалық мұрасы өзінің өміршеңдік қасиетімен, тарихи маңызын сақтап және ауызекі түрде қалыптасып, әлемдік адамзат прогресіне өзіндік үлесін қосуда. Халқымыздың тұрмыс-салтына, адет-ғұрпына байланысты туған, Жоқтау, Сыңсу, Жар-жар, Аужар, Ән, Күй, Жыр, Терме, Жарапазан сияқты мұраларымыз ауызекі түрде таралып, ұлт мәдениетінің тарихын ұзартты. Шертпе күй өнері дамыған мектептердің бірі Сарыарқа даласы нақтырақ айтсақ Қарағанды өңірі. Қазіргі кезде Қарағанды қаласында тұратын белгілі күйші Қайыролла Сәдуақасов Қарағанды өңіріндегі күйшілік ошақтардың бірі Шет өңірінің арыдағы күйшілері Қыздарбек, Әбди, Ісембек, Мақаш, Бегімсал, Орал Исатаев және ұстаз әкесі Дәулетбек Сәдуақасовтың мұраларын ұстанып отырған бірден-бір мұрагер. Әрі Қайыролла әкесінің күйшілігі туралы еңбекті де жарыққа шығарды [1]. Қайыролла Сәдуақасовтың орындауында 7 күй тарихымен және өз қолында

сақтап отырған арқа өңірінің ескі қалақ домбыралары туралы құнды мәліметтер (аудио-видео, фото) форматта жазылып алынды. Арқа күйшілік өнерінің класигі Тәттімбетен кейінгі Қыздарбек бастаған күйшілік-орындаушылық мектептің орындау ерекшелігі оң қолдағы қағыстан айқын көрінеді. Мысалы Қыздарбектің, Әбдидің және тағы басқа Арқадан бізге жеткен Итаяқ сияқты күйшілердің күйлерін Дәулетбек Сәдуақасов немесе ол кісінің мұрегері Қайыролла күйші орындағанда оң қолда дыбысты тұтып алу әдісі жиі кездеседі. Қыздарбектің «Өткінші қосбасары», Әбдидің «Зар қосбасары», «Сылқым қыз» [2] күйлерінде тұтып алу әдісі арқылы адамның өксуін, асқан аянышты өкінішін білдіреді. Бұл күйлердің бұлай шығуының да өзіндік себебі бар. Қыздарбектің маңайында жүріп өнерін алып қалған Әдби, Ақмолда, Мақаштар одан кейінгі Әбікен Қасенов, Рысқұлбек, Бегімсал, Әбдіғали, Ілиястардың [2, 165-б.]. қай-қайсысы да сол зұлмат жылдардағы ел басына төнген қасіреттің куәсі болғандықтан шығармаларында сол кезең тағдырын суреттейді. Ел аузында әлі күнге дейін аңыз болып айтылатын Арқада Ақтоғай өңірінде өткен күйшілердің бірі Сармантайдың Ахметжаны еді. Бұл күйшіде сол аласапыран заманда аяусыз жапа шеккен тұлғалардың қатарында болғаны, кейін сүйегінің қайда қалғаны туралы еш дерек жоқ болатын. Осы жолғы экспедицяда Қарқаралы өңірінің шерлі тарихынтуралы еңбекте [3].күйшінің 1931 жылы мойынына тас байланып Қарқаралының Үлкенкөліне тоғытылғаны айтылған. Ахметжанның ғаламат күйшілігі туралы ғалым Ақселеу Сейдімбек Қазақтың күй өнері атты еңбегінде де жазған [4]. Жоғарыдағы айтылған күйлерді орындауда байырғы дыбыстық немесе қоңыр үндік ерекшелігін сақтау үшін, кезкелген домбырамен тартуға болмайтынын аңғарамыз. Мысалы, күйші Қайыролла әкесінен үйреніп алып қалған күйлерді ескі сарынын сақтап тарту үшін, Арқадағы қалақ формада жасалған ескі домбыралардың үлгісін көп зерттегенін және сол көне формадағы домбылардың негізінде арнайы қалақ домыбылар жасап, тарту арқылы Арқа күйінің көнеден қалған саз-сарынын ұстанып отырғанын айтады (1-сурет)

Сурет 1 - Күйші Қайыролла Сәдуақасовтың қолында сақталған 1950 жылдары жасалған ескі домбыра

Сондай ақ қазіргі таңда Қарағанды қаласында тұратын, Қарағандының Шет өңірі мен Ақтоғай өңірінің күйлерін ескі орындалу нұсқасында сақтап келген күйші Қасымов Қалкеннен Тәттімбет, Әбди, Аққыз, Әбікен қатарлы халық күйшілерінің күйлерінен және өз күйінен жиыны 12 күй аңызымен (аудио-

видео, фото) жазылып алынды. Күйші Қалкен бұл күйлерді Арқаның күйлерін жеткізуші дәулескер күйшілердің бірі Орал Исатаевтан [2, 196-б]. үйреніпті. Қалкеннің орындауындағы Арқа күйлерінде Тәттімбет мектебі мен Қыздарбек күйшіден орындау ерекшелік өте жақсы сақталған. Яғни Оң қолдың шертіп тартатын әдісінен бастап сол қолдағы шертпе күйшілікте жиі қолданылатын үшінші саусақтың екі перненің бойын үзбей жылжытып алуы, төртінші саусакпен үшінші саусақтың міңгесіп пернені басу сияқты арқа күйлеріндегі ескіше тарту үлгісін қазргі таңда Қалкен күйші баз қалпында сақтап тартып жүрген күйшілердің бірі .

Қарағанды облысының Қарақаралы ауданында тұратын күйші Мырзабек Аманғалидан Тәттімбеттің күйі «Сылқылдақ», «Сарыжайлау», Аққыздың күйі «Қосбасар» [5], Сатанның күйі «Қосбасар» қатарлы 4 күй, Қарқаралының Қарағайлы ауылында тұратын күйші Мұсабеков Оразқаннан ел есінен ұмыт болған шалыс бұрауда тартылатын Асанқайғының [2, 57-б] «Бозінген» атты күйін жазып (аудио-видео, фото) форматта алдық. Қазақтың күй өнерінде домбыра бұрауының бірнеше түрі қалыптасқаны белгілі. Күй өнерін қазіргі кәсіби деңгейде үйретудің жолы қалыптасқанға дейін, далалық күйшілердің арасында домбыра бұрауының түрлері кең дамығаны туралы бізге жеткен зерттеулерде кездеседі. Ақселеу Сейдімбектің «Қазақтың күй өнері» атты еңбегінде домбыра бұрауыныңтүрлері туралы былай дейді: бір ғана домбыраны алуан түрлі құлақ күйге келтіру арқылы күй тартуың орныққан дәстүрінің бар екені жалпы қазақтың музыкалық мәдениетіне жарқын айғақ бола алады. Қазақтың дәстүрлі күйшілік-домбырашылығында күй тарту үшін домбыраны оң бұрау, теріс бұрау, шалыс бұрау, қалыс бұрау, қосақ бұрау, кейде тел бұрау деп бұрауларға келтіріп тартқан. Шалыс, қалыс және қосақ бұрау күйлері негізінен ойнақы болып, өмір құбылыстарына еліктеуді көрсетеді. Бұл бұраудағы күйлер негізінен Арқа өңірінде кездеседі [4, 109-б.]. Біздің жазып алған шалыс бұраудағы «Бозінген» күйіміз де басталып тартылғанда баппен басталып аздан соң желдіртіп ойнақыланып тартылады .

Қарқаралы ауданы Ақжол ауылында тұратын Қынабаева Ырымбикеш апамыздан ел аузында көнеден айтылып келген «Жаным сүйген қара көз» атты халық әнімен және бір ескі сарында айтылатын қара өлең жазып алдық. Қарқаралы ауданы Егінді бұлақ ауылының тұрғыны Бәтима Бахриденқызынан «Атаны жоқтау», «Қамқақызының Қазыбек биді жоқтауынан үзінді» атты екі жоқтау өлең және Қарқаралы ауданы Бірінші май ауылының тұрғыны Несіпбаева Зейнептен Қарқаралы өңірне тән сыңсудің ескі әуені жазылып (аудио-видео, фото) форматта алынды. Сонымен қатар Қарқаралы ауданында тұратын ҚР журналистер одағының мүшесі, халық өнерін жинаушы Оспанов Саяттан Қарқаралы өңірінен жинаған бата берудің 21 бейне жазбасын (видео жазба) жеке қорынан жазып алдық. Ел арасында кеңінен тараған, әсіресе қазақтың бұрынғы қыз ұзату, сүндет той т.б. жиындарында және күнделікті тұрмысында жиі орындалатын лирикалық ән - ол қазақтың қара өлеңі. Бұл әндерді халық өзі шығарып өзі орындайды. Бұндай әндердің дені негізінен ең жақын сүйікті жандарға, туған жер, туған елге, қазақтың дарқан табиғатына арналып орындалады. Мысалы біз жазып алған Ырымбикеш Қынабаева айтқан қара өлеңнің әуені жеңіл, ойнақы болса, мәтінінде :

Өлеңді айт дегенде тіл айтады,
Тіліме қандай адам мін айтады.
Ел жаңа жерім жаңа халқым жомарт,
Өлеңді біздер айтпай кім айтады . – деп туған елді, халықты мақтау-мадақтаусипатында жырлайды. Фольклор жанрларына жататын осындай әндер туралы музыкатанушы ғалым П. Шегебаев пен С. Елеманова «Қазақ музыка әдебиеті» атты еңбегінде халық арасында кең таралған қара өлеңдерге 5 түрлі сипаттама береді: біріншіден, бұндай әндердің авторы белгісіз, сондықтан бұларды авторлық көзқарас пайда болғанға дейінгі көне заман туындылары деуге болады. Екіншіден, фольклорлық әндер мен күйлер құрылымы мен мазмұны жағынан қарапайым болып келетіндіктен, оларды орындау арнайы не кәсіби даындықты қажет етпейді, бұндай әндер мен күйлерді әркім өз әлінше орындайды. Үшіншіден, бұндай әндер тыңдаушы аудиторияны қажет етпейді, шағын жиын-тойларда орындалады. Орындаушылар осы әндер арқылы өздерінің ішкі-сезімін, көңіл-күйін шертеді. Төртіншіден, фольклорлық жанрлар халықтың күнделңкті өмірінде қолданылатын өнер болғандықтан, оны орындаушылар табыс таппайды, жалақы алмайды. Бесіншіден, фольклорлық әндер аспаппен сүйемелдеуді қажет етпейді, ал оның кейбіреулерінде аспаппен сүйемелдеу тіпті ерсі көрінеді [5].

Нәтижелер

Қарқаралы жерінен жазылып алынған бұл қара өлеңнің сарыны ескі екені әуендік ерекшелігінен байқалып тұр. Жалпы «Сарын» атауының тек арыдан келе жатқан сөз екені туралы зерттеулер де жазылған. Байырғы сарынның халық жадында сақталуының негізінде бүгінгі біздің кәсіби өнердің қалыптасуына зор ықпал болғаны айтылады. Яғни, жалпы тұжырымдама да сарын – ұлттық мәдениетіміздің ежелші дәуірінде пайда болып, одан ары өмір талабына сәйкестене келе, ғасырлар бойы сараланып, өзінше дамып, бірнеше

тарихи кезеңдерді қамтиды. Фольклордың алғашқы бұл түрі тұрмыс-салттық, эпикалық жанрлардың сонымен қатар, басқада халық музыкасының негіздерін қалап, лирикалық әндердің, айтыстың, аспапты музыканың өзектерін құрап, халық композиторларының, әнші-күйші, сал-серілердің шығармашылығына елеулі ықпалын тигізді [6]. Қарқаралыдан жазып алынған (Бәтима Бахриденқызының орындауындағы) «Атаны жоқтау» ұрыптық әнінде қайтыс болған үйдің келіні қайын атасын жоқтайды. Атасының тіршілігіндегі кісілік қасиеттері, бала-шағасына қалдырған ізгілік жолдары, дәулеті, ел-жұртының алдынағы абырой-беделін үйдегі әйелдер жағы жоқтау айту арқылы білдірсе, екінші жағынан ол кісінінің өлімінің орны толмас қайғы екенін ел-ағайынға жеткізееді. Бұл әнде әуен бірден көтеріңкі басталмай сабырлы қайғылы, ауыр басталып бара-бара зарлы, қайғылы әуенге ұласады. Сондай-ақ Несіпбаева Зейнептің айтып ерген қыз ұзату салтындағы « Сыңсу» өлеңінде әуен Қарқаралы жеріндегі ескі әуен. Жалпы осы Сыңсу – туралы басқа түрк халықтарында да бар екені айтылады. Мысалы, көршілес қырғыздарда «Жар-жар», Өзбектерде «иор-иор», қарақалпақтарда «Хау-жар», татарлар мен әзербайжандарда «Яр-яр» деп айтылады [6, 12-б.]. Еліміздің шығыс өңірінде әсіресе қытайдағы және моңғолиядағы қандасарымыздың арасындағы салттарда Сыңсуды «Көріс айту» [7]. деп те атайды. Көрісс айтуда дәл сыңсудағы сияқты ұзатылып бара жткан қыз туған ел-жұртымен көріс айтып қоштасады. Сондай-ақ ол жақтағы ағайындардағы салт бойынша ұзатылар алдындағы қыз айтатын ақыл-кеңес жыры деген бар. Бұл әнді «Ау шадияр» деп атайды. Қыз әнді аттанар сәтте не болмаса той үстінде артында қалған жігіттерге аманат, кеңес ретінде айтады [7, 94-б]. Қыз ұзату салтындағы бұндай салттар Қазақстан жерінде ертеректе болғанда болуы мүмкін. Бірақ қазіргі таңда бұндай ғұрыптық әндердің біразы ел есінен әсіресе жастар жағынан түбегелі ұмыт болды десекте болады .

Қорытынды

14.08.2018-05.09.2018 аралығында Қарағанды облысында сақталған рухани мұралардың қалдықтарын ел арасынан жинау барысында Қарағанды қаласындағы өнерпаздардан 19 күй, Қарағанды облысының Ұлытау өңіріндегі рухани мұраны ұстанушы өнерпаздардан бата беру дәстүрінен 11, 2 халық әнін және жарапазанның 2 ескі түрі, 3 жоқтау (ғұрыптық ән) жазылып алынды. Қарқаралы ауданындағы рухани мұраны ұстанушылардан 5 күй, 2 ескі халық әнін және 3 ғұрыптық ән жазылып (Аудио, видео, фото форматта) алынды. Заманында бұл мұралардың негізгі ошақтары болған Сарыарқа төрінде бүгінде өкінішке орай осы құндылықтарды шынайы қалпын сақтап ұстанып отырған адамдар жоқтың қасы деуге болады. Біз жинаған бұл мұралардың өзін ұмыт болған жерінен қата-қайта талап етіп, сұранып зорға жазғанымызды айтқымыз келеді. Көшпенді өмір салттан отырықшылыққа ойысқан немесе кеңестік жүйенің қазақы салт-дәстүрді барынша құртуға тырысқан саясатының кесірінен біздің аса бай флоьклорлық мұраларымыз жойылып кетпесе де, бастапқы қалпынан айырылғанын аңғарамыз. Келешек кемел ел болуымыз үшін бұндай ұлттық құндылықтарымызың бізге ауадай қажет екенін ендігі жас ұрпаққа ұғындыру жұмыстарын әрбір қазақ азаматы борышым деп білуі шарт. Бұл мұралар ҚР Ұлттық музейді «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының «Рухани мұра» қорында сақталды. Біздің жазып алғанымыз Қарағанды облысындағы рухани өнердің қазіргі көзі тірі өкілдері. Алдағы жылдарда аталмыш жоба аясында Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу жұмыстары өз жалғасын таппақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дәулетбекұлы.Қ. Күй-ғұмыр. – Қарағанды: Гласир баспасы, 2014. -166 б.
2. Әбуғазы. М. Қазақтың домбыра өнері. – Алматы: Нұрсәт баспасы, 2016. -166 бб.
3. Әрінұлы А. Ата қоныс Арқадағы, шежірелі Қарқаралы. – Алматы: Дәуір, 2003. – 7 б.
4. Ақселеу С. Қазақтың күй өнері. Монография. – Астана: Күлтегін, 2002. – 792-794 бб.
5. Шегебаев П., Елеманова С. Қазақ музыка әдебиеті. –Астана: ҚазҰӨУ, 2011. – 8 б.
6. Қазақ музыкасы. Көне музыкалық фольклор. Антология Бестомдық. І-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 10 б.
7. Асылұлы О. Қазақтың ғұрып-әдет мәдениеті. – Шыңжаң: Әсемөнер-фотосурет баспасы, 2009. – 93 б.

УДК 902

И.В. Мерц
Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

ДРЕВНЕЙШИЙ КОЛЕСНЫЙ ТРАНСПОРТ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (к постановке проблемы)

Аннотация. Работа посвящена проблеме изучения колесного транспорта раннего бронзового века Восточного Казахстана. Источниковую базу исследования составили материалы могильника Копа и ряд наскальных изображений региона. Анализ этих памятников, а также привлечение аналогий с прилегающих территорий Западной Монголии, Синьцзяна, Минусинской котловины позволили установить, что в III тыс. до н.э. на этих территориях были распространены транспортные средства в целом схожие с теми, что существовали у населения ямных и катакомбных культур Восточной Европы: четырехколесные повозки и двуколки. Данные обстоятельства подтверждают наличие широких культурно-исторических связей у населения Евразийского степного пояса в раннем бронзовом веке.

Ключевые слова. Восточный Казахстан, ранний бронзовый век, колесный транспорт, миграции.

И.В. Мерц
С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢ ЕСКІ ДОҢҒАЛАҚТЫ КӨЛІК (мәселе туралы өтінішке)

Аннотация. Жұмыс Шығыс Қазақстанның ерте қола дәуірінің доңғалақты көлігін зерттеу мәселесіне арналған. Зерттеудің дереккөз базасы аймақтың Копа жерлеу алаңы мен көптеген тас суреттерінің материалдарынан құрайды. Осы ескерткіштерді талдау, сондай-ақ Батыс Моңғолияның, Шыңжаңдың және Минусинск бассейнінің іргелес аумақтарынан ұқсастығын тартып, б.з.д. 3 мыңжылдықта бұл аумақтарда Шығыс Еуропаның шұңқыр мен катакомб мәдениеттерінің халық арасында төрт доңғалақты мен екі доңғалақты арбалар сияқты көлік құралдар бар болғаның және кең таралғаның белгіленуге мүмкіндік берді. Бұл жағдайлар ерте қола дәуірінде еуразиялық далалық белдеудің тұрғындары арасында кең мәдени-тарихи байланыстардың болуын растайды.

Түйін сөздер. Шығыс Қазақстан, ерте қола дәуірі, доңғалақты көлік, қоныс аудару.

I.V. Merts
S. Toraighyrov Pavlodar State University

THE OLDEST WHEEL TRANSPORT OF EAST KAZAKHSTAN (to the statement of the problem)

Abstract. This work is dedicated to the problem of studying the Early Bronze Age wheel transport of East Kazakhstan. The source database of the study comprises of materials from the Copa burial and a number of rock art pieces in the region. Analysis of these sites, as well as drawing analogies from adjacent territories of Western Mongolia, Xinjiang and Minusinsk Basin, revealed that in the 3rd mil. BC vehicles generally similar to those that existed among the population of the Yamnaya and Catacomb Cultures of Eastern Europe – four- and two-wheeled carts – were distributed in these territories. These factors support the idea of the existence of broad cultural and historical contacts between the Eurasian steppe zone populations in the Early Bronze Age.

Keywords. East Kazakhstan, Early Bronze Age, wheel transport, migrations.

Введение

Ранний бронзовый век Восточного Казахстана представлен различными культурными образованиями (афанасьевская, елунинская культуры, комплексы алкабекского, одиново-крохолевского, чемарского и др. типов). На основании радиоуглеродного метода его продолжительность определяется в пределах XXIX-XIX/XVIII вв. до н.э. (Мерц, Святко, 2016: С. 137; Мерц, 2017: С. 16). На этот период приходится становление металлургии меди и бронзы, формирование животноводческого хозяйства, основанного на разведении лошади, КРС и МРС (Гайдученко, 2014: С. 212). Высокий уровень горнорудного дела и металлургии

предполагает использование животных не только как источник пищи, но и в качестве тяглового скота. Однако археологических подтверждений наличия транспортных средств у населения региона в этот период пока мало. Целью работы является обобщение имеющейся информации о транспортных средствах раннего бронзового века Восточного Казахстана. Среди основных задач стоит анализ источников, определение облика и времени существования транспортных средств.

Источники

Источниковую базу исследования составляют остатки конструкций повозок, остеологические материалы и наскальные изображения. Источники отличаются различной степенью информативности.

Остатки конструкций повозок в регионе зафиксированы только в курганах могильника Копа. В кургане 1 могила представляла собой грунтовую яму подпрямоугольной формы размером 4,1х2,3 м и глубиной 1,7 м. По мнению автора раскопок А.А. Ковалева, она имела окружающие ее заплечики шириной 0,5 и глубиной 0,3 м. С западной и восточной сторон в могиле имелись симметричные выступы размером 0,8х0,5 м, высотой до 0,7 м. На дне, по центру ямы, находился выступ размером 2х1,2 м и высотой 0,3 м, прерывающийся в западной части. В результате этого вдоль стен образовывались желоба шириной и глубиной около 0,3 м (рис. 1.-1) (Ковалев и др., 2014: С. 76. Рис. 95, 96).

В кургане 2 могильная яма была устроена в виде эллипса размером 5,5х3,7 м и глубиной 2,7 м. По ее периметру расположены заплечики шириной 0,5 и глубиной 0,6 м, на которых находились камни в два слоя. С востока заплечики переходили в пологий пандус. На дне ямы был устроен выступ шириной 0,9 м и высотой 0,4 м. С восточной и западной сторон он переходил в три ступеньки, ведущие наружу. Образованные по краям выступа желоба имеют длину 3,5 м и заходят в торцевые стенки могилы, в четырех местах в продольном разрезе они имеют форму дуг. В стенках могилы, на уровне 0,8-0,9 м от дна, посередине каждой дугообразной стороны желобов были сделаны два симметричных углубления (до 0,4 м) треугольной формы. В восточной части ямы обнаружены фрагменты доски 13х2 см, уложенной вдоль выступа. На ее продолжении, на краю второй ступеньки, находились еще фрагменты дерева, под которыми перпендикулярно лежала деревянная планка шириной 2 см, перекрытая красным тленом. В заполнении могилы были встречены многочисленные остатки древесного тлена, а в центре и в восточной части выступа - кости человека (рис. 1.-2) (Ковалев и др., 2014: С. 87. Рис. 121, 122).

Остеологические материалы[2]. К ним относятся кости крупного рогатого скота из кургана ямного типа Шолпан IV, принадлежавшие, вероятно, взрослой корове или волу, (?) которые, судя по утолщенным фалангам, возможно, использовались в качестве тягла. А также кости жеребца или мерина 18 лет, из жертвенника елунинского кургана 1 могильника Шидерты 10, использовавшегося с применением удил.

Петроглифы рассматриваемого времени, изображающие двух и четырехколесные «экипажи», известны на местонахождениях Курчум, Акбаур, Мойнак, Доланалы (рис. 2.-1-4). Распряженная четырехколесная повозка из Курчума показана в плане с четырьмя дисковидными колесами и двухстержневым дышлом, заканчивающимся поперечным бруском – ярмом с занозами (рис. 2.-1) (Самашев, 1992: С. 92, 149, 150. Рис. 102; Новоженов, 2012: С. 100, 122).

Изображения распряженных двуколок с прямоугольной или округлой платформой, сплошными колесами и обозначенными ступицами и с поперечным ярмом с рогатками встречаются чаще. Они известны в петроглифах Акбаура, Мойнака, Доланалы (рис. 2.-2-4) (Самашев, 1992: С. 147, 150. Рис. 6, 91; Новоженов, 2012: С. 105; Самашев и др., 2011: Рис. 067).

Анализ

Устройство могильных ям, зафиксированное в курганах могильника Копа, однозначно интерпретируются исследователями как остатки повозок (Гей, 2000: С. 58; Пустовалов, 2000: С. 312; Ковалев, 2015: С. 297; Перцева, 2018: С. 10). Наиболее близким памятником, где обнаружена подобная форма могильных ям, являются погребения раннего бронзового века могильника Саэньсаи в Синцзяне[3] (рис. 1.-3) (Ковалев, 2015: С. 294-297, 298]. Более далекие аналогии наблюдаются среди новотировских (курган 9 погребение 25 Малаи I), ямных (курган 1 погребение 25 могильник Раздольное), восточноманычских (погребение 8 курган 2 Шахаевский II) памятников Восточной Европы[4] (рис. 1.-4-5) (Гей, 2000: С. 56. Рис. 17.-1; Пустовалов, 2000: С. 312. Рис. 13-4; Фёдорова-Давыдова, 1983: С. 40-42).

На имеющемся уровне сохранности материала, делать какие-либо реконструкции копинских экипажей сложно. Однако можно провести определенные параллели и приблизительно определить параметры и облик этих конструкций. Так, высота центральных выступов, на которых располагались остатки конструкций повозок в могилах, не превышала 0,4 м, следовательно, диаметр колес составлял 0,8-1 м. Не

[2] Определения выполнены к. г-м. н. Л.Л. Гайдученко.

[3] Удален от могильника Копа к ЮЮВ на 560 км.

[4] Удалены от могильника Копа на запад более чем на 3000 км.

противоречит этому положению и размер выемок для колес, достигающих 1,6х0,3 м. Так в новотиторовском погребения 25 в кургане 9 могильника Малаи I, ямы-выемки превышали размер колес на одну треть (рис. 1.-4-5) (Гей, 2000: С. 58).

Анализ устройства могильной ямы кургана 2 позволяет предположить, что размеры платформ повозок с учетом расстояния от стенок могил и между желобами для колес был не более 2,8х1,2 м. Для сооружения использовались доски шириной 15 и толщиной 3 см. По-видимому, размеры повозки из кургана 1 были несколько меньше (размер кузова ≈ 2,5х1 м).

Открытым остается вопрос устройства конструкции копинских экипажей: рамы, кузова, колес. Недавние находки имитаций транспортных средств в курганах Западной Монголии и Синьцзяна позволяют провести определенные параллели. Так в афанасьевском кургане Хуурай говь и в чемурчекской ограде Хул уул 1 в Западной Монголии были изучены остатки деревянных рам длиной 2х1,3 и 1,1х0,9 м. В Хуурай говь рама состояла из досок шириной 15 см и толщиной до 5 см, в середине была усилена крестовиной, а по краям – поперечными ребрами жесткости. В Хул уул 1 крестовина состояла из досок шириной 6-7 см, под которыми находился берестяной (?) короб, окрашенный красной краской (Ковалев, Эрдэнэбаатар, 2014: С. 167, 187). Аналогичное устройство оснований повозок характерно для новотировской культуры (Гей, 2000: С. 187) и более поздних катакомбных культур, где также были распространены основания, составленные только из поперечных брусьев (Гей, 2000: С. 187; Шишлина и др., 2013: С. 123). По-видимому, для копинских транспортных средств был характерен похожий вариант устройства основания.

Не совсем ясно, какой была конструкция кузова. На основании параллелей с находкой из Хул уула 1, возможно допустить, что зафиксированный в кургане Копа 2 красный тлен, является остатками подобного кузова, который мог иметь невысокие бортики.

Конструкция колес могла быть как цельнодеревянной, так и составной, исследователями отмечается, что данные типы сосуществовали (Есин, 2012: С. 11). Для ямных и новотировских транспортных средств были характерны цельнодеревянные колеса (Пустовалов, 2000: С. 316). Для катакомбных – составные, трехчастные колеса, с различными вариантами крепления сегментов (штифтовое, планочное, привязное) и устройства ступиц (Пустовалов, 2000: С. 316; Шишлина и др., 2013: С. 121, 124). Ближайшей подобной находкой является уложенное на перекрытии могилы трехчастное колесо из могильника Вупу в Синцзяне (Новоженов, 2012: С. 273. Рис. 161.-2).

Наскальные изображения повозок Восточного Казахстана, Западной Монголии и Среднего Енисея в целом подтверждают правомерность приведенных параллелей. Повозки из Курчума имеют сплошные колеса со ступицами, плоский кузов (рис. 2.-1). В таком же стиле показана телега и отдельные колеса на плите из ритуального чемурчекского комплекса Харчулуут (рис. 1.-8, 9) и на окуневских петроглифах Тепсея (рис. 2.-1) (Ковалев, Мунхбаяр, 2015: Рис. 34, 49; Есин, 2012: С. 11). Также на окуневских изображениях встречаются экипажи как с цельными, так и составными колесами, что говорит о их сосуществовании (рис. 2.-6-10) (Есин, 2012: С. 11).

Единственным источником, по которому возможно установить способ упряжи использовавшихся для тягла животных, являются наскальные изображения. Курчумская телега изображена с двухстержневым дышлом, заканчивающимся поперечным бруском – ярмом с занозами, а харчуулутчкая имеет дышло с Т-образным окончанием (рис. 2.-1). По мнению А.В. Новоженова и З.С. Самашева, здесь показан архаический дышловый способ управления бычьей упряжки без подшеек, а сама повозка является грузовой (Самашев, 1992: С. 92, 149, 150. Рис. 102; Новоженов, 2012: С. 100, 122). Подобные изображения встречаются на петроглифах Тарбагатая, Алтая, Сары-Арки, Внутреннего Тянь-Шаня, Армении и окуневской культуры Южной Сибири (Новоженов, 2012: С. 100; Шишлина и др, 2013: С. 19).

В подобные грузовые повозки запрягали крупнорогатый скот, и, судя по сохранившимся остеологическим материалам, для этого могли использоваться волы. Это подтверждают окуневские изображения, где показаны запряженные быки с изогнутыми S-видными рогами. Необходимо отметить, что рисунки подобных животных имеются и в Восточном Казахстане, и на чемурчекских статуях Синьцзяна (рис. 2-14) (Самашев, 1992: С. 141; Ковалев, 2007: С. 29, 35).

Резюмируя приведенные данные, можно сказать, что конструктивно копинские «экипажи», по-видимому, были наиболее близки к катакомбным. Как пример может быть приведена реконструкция восточномычинской повозки из кургана Улан IV в Придонье (рис. 1.-7) (Шишлина и др., 2013: Рис. 2). Исследователями отмечается, что конструкции четырехколесных повозок на протяжении III тыс. до н.э. не претерпевали особых изменений и характеризовались едиными параметрами (Гей, 2000: С. 187).

Кроме четырехколесных повозок у населения раннего бронзового века Восточного Казахстана, по-видимому, существовали еще и двуколки, что подтверждается изображениями на петроглифах Акбаура, Мойнака, Доланалы (рис. 2.-2-4) (Самашев, 1992: С. 147, 150. Рис. 6, 91; Самашев и др., 2011: Рис. 067). В целом стиль изображения и устройство колес и ярма аналогично курчумской телеге. Схожие транспортные

средства как запряженные быками, так и распряжённые изображены на окуневских памятниках – Аскиз, Разлив X и Черновая VIII (Есин, 2012: С. 19, 29. Рис. 7.-1, 8). Находки подобных конструкций в Азиатских степях пока не известны, но имеются в катакомбных комплексах Восточной Европы (Тягунова могила, курган 11, могила 27 и др.) (Пустовалов, 2000: С. 308). По-видимому, двуколки являлись более легкими конструкциями по сравнению с телегами, и туда могли запрягать лошадей. Такую возможность позволяют предположить остатки мерина, использовавшегося с применением удил, обнаруженные в жертвеннике кургана 1 могильника Шидерты 10.

Позднее, по-видимому, в начале II тыс. до н.э. под влиянием культур колесничего горизонта в регионе появляются двуколки со спицованными колесами. Это положение подтверждают изображения запряженных колесниц из Покровки и Мойнака (рис. 2.-11‑13), выполненные, в так называемой, сейминско-турбинской изобразительной традиции (Пяткин, Миклашевич, 1990: С. 149; Новоженов, 2012: С. 109, 316. Рис. 6; Новоженов, 2002).

Выводы

Таким образом, рассмотренные материалы подтверждают существование колесного транспорта у населения раннего бронзового века региона. Наличие среди наскальных изображений этого времени двухколесных повозок позволяют сделать вывод, что у населения Восточного Казахстана были распространены как четырехколесные, так и двухколесные повозки. Остатки конструкций экипажей, зафиксированные в археологических памятниках Центральной Азии, проявляют сходство с восточноевропейскими транспортными средствами, что указывает на западные истоки этого явления здесь (Ковалев, 2018: С. 31, 32).

Появление транспортных средств в Казахстане, по-видимому, относится к ямному времени (конец IV – начало III тыс. до н.э.). Косвенно это положение подтверждают остеологические остатки КРС из кургана Шолпан IV и имитации повозок в афанасьевских погребениях Западной Монголии, генезис которых связан с миграциями носителей ямной культурной традиции. В связи с чем нельзя отрицать существование такого же транспорта и у казахстанских «афанасьевцев», занимавших Рудный Алтай и Тарбагатай. В последующее катакомбное и посткатакомбное время (вторая половина III тыс. до н.э.) в Восточном Казахстане существовали носители елунинской, алкабеской и др. культурных традиций, близких к елунинскому, окуневскому и чемурческому населению Лесостепного Алтая[5], Среднего Енисея, Западной Монголии и Синьцзяна. Видимо, в этой культурной среде получают распространение двух и четырехколесные повозки с цельнодеревянными и составными колесами, восходящие к восточноевропейским образцам. На рубеже III-II – в начале II тыс. до н.э. в Восточном Казахстане, судя по наскальным изображениям, выполненным в сейминско-турбинской изобразительной традиции, появляются колесницы со спицованными колесами. Распространение этого транспорта, видимо, связано с влияниями носителей колесничих культур. Дальнейшие полевые исследования памятников раннего бронзового века региона позволят уточнить все эти вопросы.

[5] Пока в Лесостепном Алтае имеются лишь косвенные свидетельства использования населения в раннем бронзовом веке транспортных средств (Грушин, 2011: С. 217).

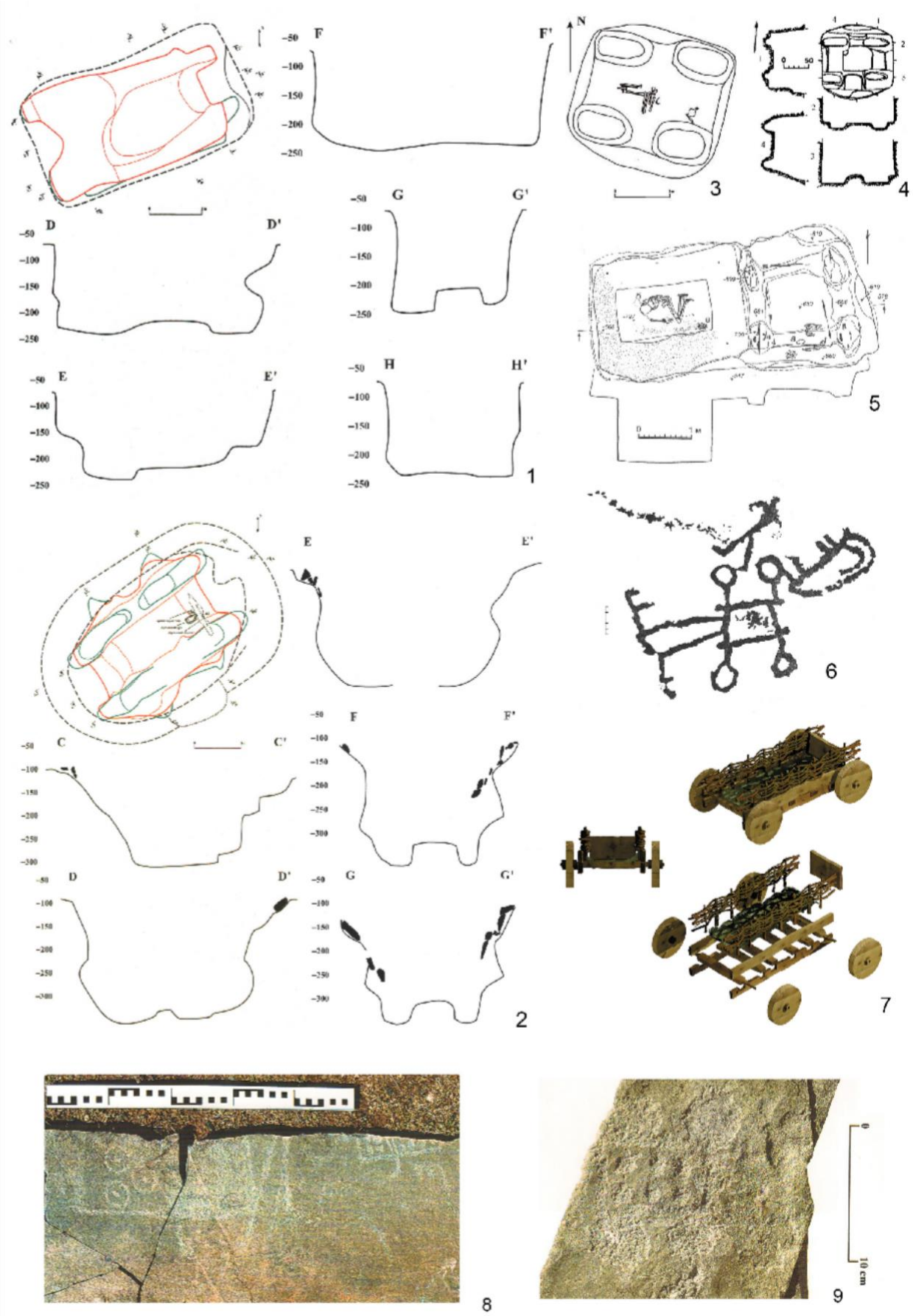

Рис. 1. Остатки повозок, паралели. 1 – Копа, курган 1; 2 – Копа, курган 2 (по: Ковалев и др. 2014); 3 – Малаи I, курган 9 погребение 25; 4 – Раздольное, курган 1 погребение 25 (по: Пустовалов, 2000); 5 – Саэньсаи курган 45 (по: Ковалев, 2015); 6 – Курчум (по: Самашев, 1992); 7 – Улан IV (по: Шишлина, 2013); 8-9 – Хар чуллуут 1 плиты ХЧ-С5 и ХЧ-136 (по: Ковалев, Мунхбаяр, 2015).

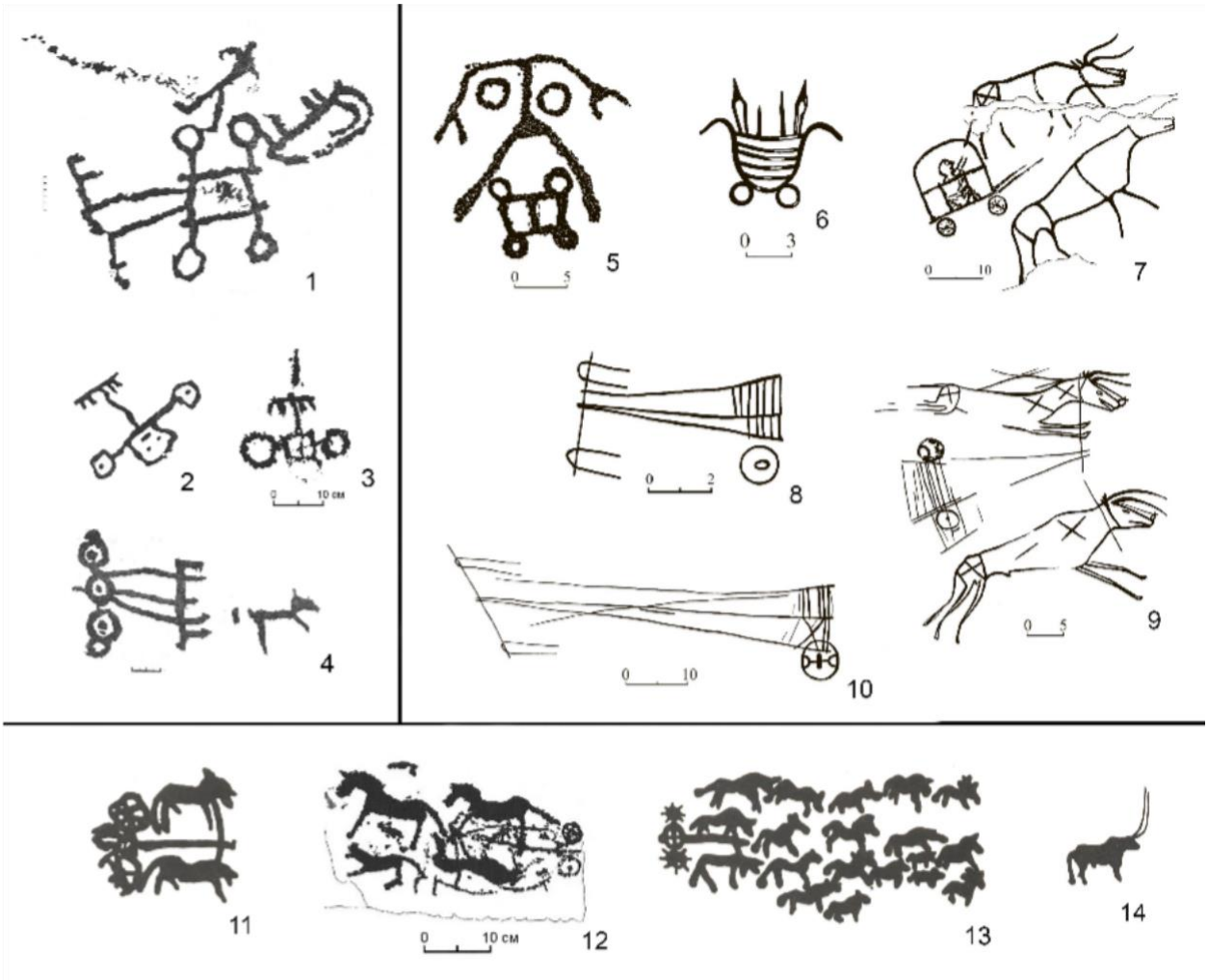

Рис. 2. Петроглифы с изображением повозок: 1-4 - досейминская изобразительная традиция: 1 – Курчум, 2 – Акбаур, 3 – Мойнак (по: Самашев, 1992); 5-9 - окуневская изобразительная традиция: 5 – Тепсей, 6 – Усть-Бюрь, 7 – Знаменка, 8 – Разлив X, 9 – Черновая VIII, 10 – Аскиз (по: Есин, 2012); 11-14 - сейминско-турбинская изобразительная традиция: 11 – Покровка, 12 – Мойнак, 13 – Жалгыс-Тепе; 14 – Изображение быка Курчум (по: Самашев, 1992; Самашев и др., 2011).

ЛИТЕРАТУРА

Мерц И.В., Святко С.В. Радиоуглеродная хронология памятников раннего бронзового века Северо-Восточного и Восточного Казахстана. Первый опыт // Теория и практика археологических исследований. − №1 (13). − 2016. − С. 126-150.

Мерц И.В. Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы. Автореф. дисс. канд. ист. наук. 07.00.06. Барнаул, 2017. 26 с.

Гайдученко Л.Л. Время появления и особенности древнейшего степного животноводства в Казахстане // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана : сб. науч. ст, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. − Астана, 2014. − С. 211-214.

Ковалев А.А., Самашев З.С., Сунгатай С. Исследования археологических памятников раннего периода бронзового века в Восточном Казахстане (1998-2000 годы) // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Часть I. Результаты исследований в Восточном Казахстане, на севере и юге Монгольского Алтая. − СПб., 2014. − С. 293-307.С. 9-151.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья / З.С. Самашев. − Алмата, Гылым, 1992. − 288 с.

Новоженов В.А. Чудо коммуникаций и древнейший колесный транспорт Евразии / В.А. Новоженов. − Алматы, 2012. − 500 с.

Самашев З., Чжан Со Хо, Боковенко Н., Мургабаев С. «Наскальное искусство Казахстана» / З. Самашев, Со Хо Чжан, Н. Боковенко, С. Мургабаев. − Сеул, 2011. − 462 с.

Гей А.Н. Новотиторовская культура / А.Н. Гей. − М.: Старый Сад, 2000. − 224 с.

Пустовалов С.Ж. Курган «Тягунова могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // STRATUM plus. − 2000. − № 2. − С. 296-321.

Ковалев А.А. Саэньсаи – новая культура бронзового века восточноевропейского происхождения на Тянь-Шане // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Часть II. Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. − СПб., 2015. − С. 293-307.

Перцева М.А. Ямы с фигурными выемками – особый вид погребений среднего бронзового века // Древние некрополи — погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН, т. 47. − СПб, 2018. − С. 10-24.

Фёдорова-Давыдова Э.А. Раскопки курганной группы Шахаевская II на р. Маныче // Древности Дона. Мат. Раб. Донской экспедиции. − М., 1983. − С. 35-127.

Ковалев А.А., Эрдэнэбаатар Д. Исследования ритуальных оград чемурчекского облика и связанных с ними памятников в Баян-Ульги аймаке Монголии в 2004 году // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Часть I. Результаты исследований в Восточном Казахстане , на севере и юге Монгольского Алтая. − СПб., 2014. – С. 163-230.

Шишлина Н., Ковалев Д., Ибрагимова Э. Повозки катакомбной культуры евразийских степей // БРОНЗОВЫЙ ВЕК ЕВРОПА БЕЗ ГРАНИЦ Четвертое – первое тысячелетия до н. э. Каталог выставки. − СПб, Чистый лист, 2013. − С. 119-126.

Есин Ю.Н. Древнейшие изображения повозок Минусинской котловины // Научное обозрение Саяно Алтая. − № 1(3). − 2012. − С. 14-47.

Ковалев А.А., Мунхбаяр Ч. Чемурчекский ритуальный комплекс Хар Чулуут 1 в истоках реки Ховд (Кобдо) (предварительное сообщение) // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Часть II. Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. − СПб., 2015. − С. 155-214.

Ковалев А.А. Чемурчекский культурный феномен (статья 1999 года) // **А.В.**: Сб. науч. тр. в честь 60-летия А.В. Виноградова. − СПб, 2007. – С. 25-76.

Пяткин Б.Н., Миклашевич Е.А. Сейминско-турбинская изобразительная традиция: пластика и петроглифы // Проблемы изучения наскальных изображений СССР. − М.: Наука, 1990. − С. 146-153.

Новоженов В.А. Петроглифы Сары Арки / В.А. Новоженов. − Алматы: 2002. − 125 с.

Ковалев А.А. Могильные ямы, моделированные по форме повозки, в Синьцзяне и Восточном Казахстане: их датировка и происхождение // Древние некрополи — погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН, т. 47. − СПб, 2018. − С. 25-33.

Грушин С.П. К вопросу об использовании транспортных средств населением Алтая в эпоху ранней бронзы // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. Т. I. − СПб-М-Великий Новгород, 2011. − С. 216-218.

ӘОЖ 902.904

А. ОҢҒАРҰЛЫ
ҚР Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ҒЗИ, Қазақстан, Астана

ҮСТІРТ ПЕН МАҢҒЫСТАУ ТАС МҮСІНДЕРІНДЕГІ САРМАТ БАТЫРЛАРЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕРІ

Аңдатпа. Еуразияның далалық белдеуінде орналасқан Маңғыстау мен Үстіртте тас ғибадатханалардың көптеп шоғырлануы ғылыми түрде әлі толық түсініксіз жайт. Мүмкін, бұл аумақтың алыстығы мен қиындығы оның «жабық» рухани орталыққа айналуына әсер етсе керек.

Тас мүсіндер – Бәйте түріндегі ғибадатханалардың өзгеше және ең көрнекті белгісі, сондай-ақ Үстірт пен Маңғыстаудағы ежелгі тұрғындардың өнерін, идеологиясын және этнографиялық шынайылығын зерттеуде маңызды дереккөзі болып табылады.

Тас мүсіндер, негізінен, түрлі қару-жарақпен қаруланған ер жауынгерлердің бейнесін көрсетеді. Әр мүсінде жауынгерлік, жеке қасиет, тіпті кейіпкерлердің жасы да анық көрінеді. Әдетте тас мүсіндер кең иықты, толық қаруланған батырдың мүсінін елестетеді, сол қолы шынтағынан бүгіліп, қарынына қойылған, ал оң қолы төмен түсіріліп, жамбасына басылған. Осы кесте Үстірттің барлық дерлік мүсіндерінде бейнеленген, бұл оларды жасаушылардың салыстырмалы этномәдени біркелкілігін көрсетеді. Тас мүсіндерде әшекейлердің түрлері, белдіктердің үлгілері, қаруды қолдану әдістері ғана емес, сондай-ақ, көз қиығы бадам дәні тәрізді, жұқа тік немес салбыр мұртты, қыр мұрынды сол кездегі адамдардың сыртқы келбеті де анық бейнеленген.

Тас мүсіндерде бейнеленген заттар жиынтығына жасалған қысқаша талдаудың нәтижесі белдік, қылыш пен садақты қынап сияқты әскери жабдықтардың мүсін бейнесіндегі міндетті атрибуттар ретіндегі аса маңызды рөлін көрсетеді. Әлбетте, мүсінші нақты және ежелгі иконографиялық қағидаларға сүйене отырып, шынайы және сол заманға сай заттарды бейнелеген сияқты. Мұндай жергілікті ерекше қағидалардың қатарына жақсы қаруланған, бірақ шайқасқа қатыспаған кейіпкерді бейнелеу жатқызылуы мүмкін: ол ұрыс кейпінде емес, сыйыну күйінде тұруы ықтимал.

Түйін сөздер. Үстірт, Маңғыстау, сарматтар, ғибадатханалар, киелі нысандар, дүниетаным, тас мүсіндер, бейнелер, қару-жарақтар.

Онгарулы Акан
НИИ «Халық қазынасы» Национального музея РК, Астана, Казахстан

САРМАТСКИЕ АНТРОПОМОРФНЫЕ ИЗВАЯНИЯ УСТЮРТА И МАНГЫСТАУ

Аннотация. Концентрация каменных храмовых святилищ на территории Манкыстау и Устюрта в масштабах пояса степей Евразии – факт уникальный и пока научно не объяснимый. Возможно, труднодоступность этой территории обусловила ее значимость как некоего «закрытого» духовного центра.

Каменная скульптура – отличительный и наиболее выразительный признак святилищ байтинского типа, также важный источник для изучения искусства, идеологии и этнографических реалий древнего населения Устюрта и Манкыстау.

Каменные изваяния воспроизводят, в основном, образ мужчин – воинов, вооруженных различными видами оружия. На каждом изваянии достаточно определенно выражены воинственность, индивидуальность и даже возраст персонажей. Обычно изваяние воспроизводит фигуру широкоплечего вооруженного мужчины, левая рука которого согнута в локте и прижата к животу, а правая опущена и прижата к бедру. Данная схема воплощена практически на всех изваяниях Устюрта, что говорит об относительном этнокультурном единстве их создателей. На изваяниях точно показаны не только типы украшений, узоры поясов и способы ношения оружия, но и внешний облик людей того времени: миндалевидные глаза, тонкие прямые либо свисающие усы, прямой нос.

Ключевые слова. Устюрт, Мангыстау, сарматы, святилища, сакральные объекты, мировоззрение, каменные изваяния, образы, вооружения.

Onggaruly A.
Research institute of the National heritage, National museum of the republic of Kazakhstan, Kazakhstan

THE SARMATIAN ANTHROPOMORPHIC EQUATIONS OF USTYURT AND MANGYSTAU

Abstract. The concentration of stone temple sanctuaries on the territory of Mankystau and Ustyurt on the scale of the belt of the Eurasian steppes is a unique fact and yet not scientifically explainable. Perhaps the inaccessibility of this territory has conditioned its importance as a kind of "closed" spiritual center.

The stone sculpture is the distinctive and most expressive sign of the Bayte type sanctuaries, as well as an important source for studying the art, ideology and ethnographic realities of the ancient population of Ustyurt and Mankystau.

The stone sculptures reproduce, basically, the image of men - soldiers, armed with various weapons. On each statue, the militancy, the individuality and even the age of the characters are quite definitely expressed. Usually the statue reproduces the figure of a broad-shouldered armed man whose left arm is bent at the elbow and pressed to the stomach, and the right one is lowered and pressed to the hip. This scheme is embodied in almost all the statues of Ustyurt, which speaks of the relative ethno-cultural unity of their creators. The statues accurately show not only types of ornaments, patterns of belts and ways of carrying weapons, but also the appearance of people of that time: almond-shaped eyes, thin straight or drooping mustaches, straight nose. The results of a brief analysis of the set of objects depicted on the statues emphasize the special role of combat equipment - a belt, a sword and a mountain and a bow - as indispensable attributes of the image embodied in sculptures. The peculiarity of the images of these objects is the undoubted ethnographic accuracy of their typological features, as well as the topography (placement on a human figure). Obviously, the sculptor reproduced real and contemporary objects, following a certain and, perhaps, ancient iconographic canon. Among the local features of such a canon is perhaps the image of a well-armed but not a fighting character: with one exception, the character's hands do not hold arms; he is presented more in prayer than in a fighting posture.

Key words. Ustyurt, Mangystau, sarmatian, sanctuary, sacral objects, world outlook, stone statues, images, weapons.

Кіріспе

Ж.с.д. I мыңжылдықтың соңында Еуразия даласының ұлы белдеуінің айтарлықтай бөлігіндегі көптеген тайпалар жаңа, икемді шаруашылық жүйесіне өте бастайды, бұл ғылымда «көшпелі мал шаруашылығы» деген түсінікпен анықталады. Мұның ең маңызды себептерінің бірі – құрлықтың көп бөлігіне әсер еткен климаттың жаһандық өзгеруі болып табылады. Даланың ежелгі тұрғындары шаруашылықтың мінсіз үйлестірілген және жеткілікті тиімді жүйесін құра отырып, өзгерген жағдайға жақсы бейімделе алды (Онгарулы, Ольховский, Астафьев, Дарменов, 2017).

Арал-Каспий өңірінде ерте темір дәуіріне жататын 30 шақты ескерткіш зерттелінді. Бұлар бірегей, әрі өзіндік ерекшеліктері бар жерлеу-ғұрыптық кешендер, ғибадатханалар (Самашев, Кушербаев, Аманшаев, Астафьев, 2007).

Еуразияның далалық белдеуінде орналасқан Маңғыстау мен Үстіртте тас ғибадатханалардың көптеп шоғырлануы ғылыми түрде әлі түсіндірілмеген жайт. Мүмкін, бұл аумақтың алыстығы мен қиындығы оның «жабық» рухани орталыққа айналуына әсер етсе керек.

Үстірт пен Маңғыстаудың ежелгі ғибадатханалары төңірегі жақсы көрінетін биік қыраттарда орналасқан, ал құрамына бірден беске дейін оба немесе оба тәрізді топырақты үйінділер, бірнеше ондаған (35-ке дейін) антроморфты тас мүсіндер, дөңгелек және тікбұрышты құрбандық шалу орындары, сондай-ақ тастан жасалған шағын құрылысты ондаған еске алу орындары кірді.

Дереккөзі мен әдістері

Үстірт пен Маңғыстауда ғибадатханалардың екі түрі кездеседі: бәйтелік және дықылтастық (Самашев, Оңғар, Оралбай, Қиясбек, 2011). Бәйте типті ғибадатханаларды зерттеу барысы ғибадатхананың негізгі және планиграфиялық орталық элементі ғұрыптық құрылым болып табылатындығын анықтауға мүмкіндік берді. Діни құрылыстың негізгі дөңгелек пішіні де, қоршаулары да бәйте типті екендігі кездейсоқтық емес. Дөңгелек – ежелден әртүрлі діни-мифологиялық тұжырымдамаларда шаршы – жердің, төменгі әлемнің нышанына қарағанда, жоғарының, көк аспан мен күннің нышаны ретінде қабылданды. Екі нышанның бір құрылымда немесе ғұрыптық бұйымда шоғырланып үйлесуі, бәлкім, универсумның бірігу идеясының іске асуы деп қарастыру қажет болар.

Бәйте типті ғибадатханалар ең алдымен батыр-рубасылардың, ерлік көрсеткен ата-бабаларға табынуға байланысты ғұрыптық рәсімдерді өткізуге арналып салынған болса керек. Мұнымен қатар жалпытайпалық батыр-демиург культі (ең алдымен жарықтың бастауы, «жоғарғы» әлемнің нышаны ретінде Күнмен байланысты болуы ықтимал) жеке рулар мен отбасылардың ата-бабалар культімен, сондай-ақ қайтыс болған көшбасшылармен немесе этноәлеуметтік топтардың көшбасшыларымен байланысты болса керек. Мұны мүсіндердің көптігі және олардың біркелкілігімен түсіндіруге болады. Тас мүсіндердің екі-төрт

ескерткіштен тұратын шағын топтарды құра орналасуы, ғибадатханаларды тұрғызған тайпаның немесе рулық қауымдастықтың отбасылық-рулық құрылымын көрсетуі бек мүмкін: әрбір шағын топ тайпаның құрамына кіретін нақты бір отбасының (немесе үлкен отбасы) ерлік көрсеткен ата-бабаларының бейнелерінен тұрды. Осылайша, жалпы тайпалық ғибадатханалар аясында әрбір рудың (немесе үлкен отбасының?) өз ата-бабаларына арналған «аумағы» болды, сонымен қатар олар жалпы тайпалық арғы аталарымен де байланысын жоғалтпады. Бәлкім, үлкен құрбандық үстелдерінде ортақ күн батыры-ортақ баба құрметіне арнап құрбандық шалып, ал отбасылық және рулық ата-балаларына шағын қозғалмалы тостаған тәрізді құрбандықтар пайдаланған болуы мүмкін.

Тас мүсіндер – Бәйте типті ғибадатханалардың өзгеше және ең көрнекті белгісі, сондай-ақ Үстірт пен Маңғыстау өңіріндегі көне тұрғындардың өнерін, идеологиясын және этнографиялық шынайылығын зерттеуде маңызды дереккөзі болып табылады.

Талдамалар

Ж.с.д. VII–VI ғғ. аралығында тас мүсіндерді тек Солтүстік Кавказ, Қаратеңіз скифтері (Ольховский, Евдокимов, 1994) мен Сарыарқаның сақтары ғана жасады. Қару-жарағы мен әшекейлері бар, тұрып тұрған скиф жауынгерлері шынайы көрінеді. Алайда Үстірт пен Маңғыстау ғибадатханаларының салыну кезінде сақтар мен скифтердің монументальды мүсіндері құлдырай бастады.

Бәйте типті ескерткіштерді ерекшелейтін сипатты элемент – көптеп кездесетін антропоморфты мүсін болып табылады. Бәйте типті тас мүсіндердің барлығы ғибадатханадан біраз қашықтыққа орнатылған. Бүтін нысандар некен-саяқ кездеседі, барлығы дерлік бүлінген күйінде табылды. В.С. Ольховскийдің пікірінше, өз қызметін атқарып тұрған уақытта Бәйте 1 ғибадатханасында 32–35-тен кем емес, Бәйте 3-те 45–46-тен кем емес, Терең ғибадатханасында 8–9, Қарамөңке ғибадатханасында – 20–23 тас мүсіндер болды. Аталған ескерткіштердің биіктігі орташа алғанда 1,4–1,9 м, алайда олардың ең үлкендері 3,4–3,8 м-ге дейін жетеді (Ольховский, 2005, 142-б.).

Ескерткіш формасының «біркейкілігі» оның мазмұнының көп мәнділігін түсінуге еш кедергі келтірмейді; тас мүсіндер біріншінің екіншідегі инкарнациясы секілді, керемет бейненің және нақты (тірі немесе қайтыс болған) бір адамның біртұтас бірлігі ретінде толық қабылдана алды. Ұсынылған түсіндірме антропоморфтық тас мүсіндердің иконографиялық және сондай-ақ планиграфиялық ерекшеліктерін жоғары деңгейде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мәселен, мүсіндердің бет жағы солтүстікке (ауытқулармен), көптеген мифологиялық жүйелерде суық, қараңғылық немесе өлген елге бағытталып орналасуы жағына бағдарланғаны кездейсоқтық емес. Бұл дерек Бәйте типті кешендердің ғұрыптық мақсатын, яғни олардың о дүние, мәдени кейіпкер және оның «тірі» құбылыстары туралы ұсыныстары бар кешенмен байланысын, екі әлемді байланыстыратындығын растайды.

Нәтижелер

Тас мүсіндер, негізінен, түрлі қару-жарақпен қаруланған батырлардың бейнесін көрсетеді. Ер адам басына дулыға киген, қылыш, қанжар және садақпен қаруланған жауынгер бейнесінде. Барлық белгілі жағдайларда бұл толығымен көрсетілетін тұрған мүсін (тобыққа дейін); бірде-бір бейнені белге дейін (жартымүсін) үлгілеу жағдайлары байқалмайды. Анда-санда, бірқатар белгілері бойынша әйелдердің, ал кейбіреулері дінбасылардың бейнесін көрсететін антропоморфты тас мүсіндер табылған. Олардың қатарында қарусыз және басқа иконографиялық мәнермен салынғандары да бар.

Әр мүсінде жауынгерлігі, даралығы, тіпті кейіпкерлердің жасы да анық көрінеді. Мүмкін олар қайтыс болған мәртебелі жақындарын бейнеледі және әрбір мүсін жауынгер-баба рухының қонақтаған орны ретінде саналды.

Әдетте тас мүсіндер кең иықты, қарулы ер жауынгердің мүсінін елестетеді, сол қолы шынтағынан бүгіліп, ішіне қойылған, ал оң қолы төмен түсіріліп, жамбасына басылған. Осы кесте Үстірттің барлық дерлік мүсіндерінде бейнеленген, бұл оларды жасаушылардың этномәдени біртұтастығы туралы айтады. Тас мүсіндерде әшекейлердің түрлері, белдіктердің үлгілері, қаруды қолдану әдістері ғана емес, сондай-ақ, көз қиығы бадам дәні тәрізді, жұқа тік немесе салбыр мұртты, қыр мұрынды сол кездегі адамдардың сыртқы келбеті де анық бейнеленген. Кейбір жағдайларда бейнеленген мүсіндерден моңғолоидтық кейіпкердің бейнесі сияқты әсер пайда болады.

Жауынгер костюмінің ең маңызды элементі – жалпақ, кейде кесте немесе жапсырмамен өрнектелген, металл қапсырмасы бар былғары белдік. Тас мүсіндердегі суреттерге қарағанда, белдік жауынгерлік және портупеялық екі түрден тұрды. Әскери белдіктер қорғаныс ретінде қызмет етті, олар теріден және киізден жасалды. Белдік жалпақ, жиі безендірілген, металл ілмек қапсырма ретінде қызмет атқарған. Дегенмен, әскери белдіктер жиі портупея ретінде де пайдаланылды: оларға екі тері белбеулердің (немесе ілмектердің) көмегімен ағаш қынабы бар екіжүзді қысқа темір қылышты (ұзындығы 50–80 см) іліп, сол жағынан садақ пен жебелерден тұратын қорамсақты бекіткен.

Қорамсақта бірден екі садақ пен көптеген жебелер (100-ден 120 данаға дейін) сыятын болған. Көлемі шағын және күрделі құрылысты садақ тамаша ату қашықтығына ие болды: одан ұшқан қола немесе темірден жасалған жебе 500 м-ге дейін ұшты. Мүсіндердегі суреттерге қарағанда, ұзындығы 40 см-ге дейінгі қанжарды «парсыша» – оң жамбастың сыртына екі белбеумен байлап таққан. Жүзінің төменгі бөлігіндегі айрықша өрнектер қанжардың сырғып кетуіне жол бермеді, және ол дәлме-дәл мағынада жауынгердің әрдайым «қол астында» болды (осындай түрдегі қанжарды парсы, сармат, сақ және массагеттер пайдаланды, бірақ скифтер емес) (Ольховский, 1997, 71–72-бб.) Қылыш пен қанжарлар тік балдақ және антенна тәріздес немесе орақ сияқты ұштықпен бейнеленген (Астафьев, 2011, 394-б.). Қылыштар мен қанжарлар қоян қолтық ұрыстың қаруы ретінде қолданылды. Ұзақ қашықтықта болған шайқас үшін садақ пайдаланылды. Жауынгердің басы мен желкесін жеңіл және төзімді былғары-киізден жарты шар пішінде жасалған дулыға жауып тұрды.

Морфологиялық тұрғыдан алғанда, табылған мүсіндер адам денесінің пропорцияларын анық бұзбастан, әктастан жасалған жалпақ, тегіс мүсіндер болып табылады. Тас мүсіндер сызықша және оймалау тәсілімен үлгіленіп, айналмалы қабылдауға есептелген: ескерткіштердің бет-жүзі ғана емес, сондай-ақ бүйір және артқы беттері де жақсы орындалған. Мүсіндерді жасаған кезде дайындамасы ретінде тас карьерден тауып, мүсіндерді өңдеу орнына әкелген тікбұрышты пішіндегі әктас блоктары қолданылды. Тас мүсіндердің биіктігі барлық жағдайларда адам денесінің өлшеміне сәйкес – 150–180 см.

Антропоморфтық келбеттердің жиынтығы мен иконографиясы. Тегіс, тас мүсіндердің басым көпшілігі үшін – бір иконографиялық түрдің абсолютті басымдығы тән; бұл толығымен дерлік егжей-тегжейлі нақтыланған, тұрып тұрған (аяғын қоса алғанда) ер адамның мүсіні.

Мүсіншінің кейіпкердің қол бұлшық еттерін және кеудесін көрсетуге ұмтылысы жазық мүсіндердің үздік үлгілерінен байқалады; кеуде бұлшық еттері кейде гипертрофирленгендей көрінеді, бұл мүсіншінің бейнеленген жауынгердің физикалық күштерін айқындауға деген ниетін білдіреді. Сирек антропоморфтық элементтердің бірі – көбіне мүсіннің артқы жағындағы тік шұңқырмен көрсетілген омыртқаның бағанасы болып табылады. Қолда бар материалдар бойынша, мүсінде жауырын мүлдем бейнеленбеген.

Жазық мүсіндерге тән аяқтарды салудың екі нұсқасы анықталады – стильді және шынайы. Бірінші жағдайда аяқтар тек «таңбаланған», ескерткіштің алдыңғы және артқы беттерінде тік сызықты саңылаусыз ойықтармен (кейде саңылау арқылы) бөлінген, бетінде аз ғана түзетулер бар. Екінші жағдайда жамбас пен аяқтары горельефпен (саңылаусыз жыралар арқылы бөлінеді) немесе мүсіндік (саңылау тесікпен бөлінген) үлгіленген, тізе, балтыр және жамбас бұлшықеттері, кейде бөксе де бейнеленген. Аяқтың табаны ешқашан пластикалық түрде бейнеленген емес, мүсіннің қозғалыссыздығын ескере отырып, ескерткіштің негізіне және бір мезгілде жерге (негізі толығымен топырақпен жабылған) «өседі»: ескерткіш «өсіп» қана қоймай, «жерден өсті» деген мағынада олар мүсінге белгілі бір монументалды мән береді.

Қолдар өте шынайы бейнеленген: анатомиялық тұрғыда шынтақтар, қолдар, саусақтар дұрыс жасалған; тырнақтар еш жерде көрсетілмеген. Алақан мен саусақтардың шынайы бейнеленуі мүсіншінің шеберлігіне байланысты болды: жалпыланған немесе өте шынайы нұсқалары да кездесті.

Антропоморфтық тас мүсіндерде бейнеленген заттардың жиынтығы. Жоғарыда келтірілген талдау Бәйте түріндегі ғұрыптық кешендердегі барлық мүсіндерде дерлік аздаған өзгерістермен қолданылатын қағидаға айналған иконографиялық бейнені көрсетті. Бұл – оң қолын төмен түсірген, сол қолы шынтағынан бүгіліп, ішіне қойылған ер адамның мүсіні. Иконографияның ерекшеліктері мүсіншілердің тек ер адамдардың мүсіндерін көрсеткендігін айғақтайды. Бұл мүсіндерде ұсынылған атрибуттар жиынтығынан да айқын көрінеді; яғни бәрінен бұрын қару-жарақтары (қылыш, қанжар, қорамсақты садақ, дулыға, айбалта). Белбеу, мойын алқасы және білезіктер бейнеленген басқа да атрибуттар – бейнеленген кейіпкерлердің жоғары әлеуметтік дәрежесінің айқын белгілері. Көптеген қару-жарақ заттарының жиынтығы мен әртүрлілігі дәл сол кейіпкерлердің әскери қызметін айқындайды.

Қылыш – бедерлі немесе оймаланып жасалған, тас мүсіндерде жиі кездесетін қару-жарақтардың бірі. Мүсіндердің сынықтығына қарамастан, қылыштардың суреттері толығымен немесе ішінара сақталған, бұл қылыштың берілген бейненің маңызды және міндетті атрибуты ретінде қолданылғандығын растайды.

Қылыш әрқашан ескерткіштің алдыңғы жағында, ішінің айналасында қынаппен бейнеленеді. Егер мүсінде белдіктің бейнесі болса, онда қылыш, әдетте, белдіктен тігінен төмен қарай түсетін портупеялық белбеулердің көмегімен «ілінген». Сонымен қатар, белбеудің біреуі саптың маңайындағы қынаптың аузына, ал екіншісі қынаптың ернеуіне шамамен ұзындығының ортасында, бірақ аузына жақындатылып бекітіледі. Белдіктердің ұзындығына байланысты қылыш көлденең түрде немесе белдіктен әртүрлі биіктікте көлбеу ілінген. Қылыштың тұтқасы әрқашан мүсіннің оң жақ алақанында орналасқан.

Қылыштардың тік қырлы балдақтары бар, соңғы жақтары қынаптың аузынан шығады. Олардың саптары кең емес, тік, бір жағдайда есілген (органикалық жіппен өрілуі мүмкін).

Қанжарлар **– қылыш секілді тас мүсіндерде жиі кездесетін қару-жарақтың бірі.** Олар бір

қалыпта – оң жамбастың сыртқы бетінде, тізеден жоғары, жүзі төмен қаратылып көрсетілген. Қанжарлардың бұл қалпы этнографиялық тұрғыдан жамбасқа белдікпен байлап тағу әдісін дәл көрсетеді.

Типологиялық тұрғыдан, қанжарлар дәл сол мүсінтастарда бейнеленген қылыштардан ешқандай айырмашылығы жоқ, тек олардың ұзындығы жағынан қысқа. Олар сондай-ақ, жүздің аңғарына ұқсас, орталық қабырға-нервюрасымен қынапта көрсетілген. Дегенмен, қанжар қынабының соңы, қылыштың қынабына қарағанда әдетте бутерольмен пішінді кеңейтумен жабдықталған. Бутероль – тек қанжар жамбас немесе тізеге байланған кезде ғана қажет болатын қынап құрылысының маңызды элементі. Бұл жағдай қанжарды бекітетін белдіктің біреуі бутерольдегі арнайы саңылаулардан өтеді немесе бутерольдің үстінен қынапты жабады; осылайша бутерольдың кеңейген қанаттары жүзді қынаптан жамбас арқылы жоғары шығарған кезде қынаптың қозғалысына кедергі жасау үшін қойылады. Екінші бау қынапты балдақтан төмен қамтиды, ол жүзді қынапқа салған кезде төмен жылжуға мүмкіндік бермейді. Аталған құрылыс қарапайым, бірақ ыңғайлы, себебі жаяу әскер немесе атты әскерлерде болсын қанжардың сабы (белдегі қылыштың да) нық бекітілген және басқа қаруды қолдануға еш кедергі келтірмейді.

Барлық жағдайларда қанжарлардың балдақтары тік, қырлы; кейбір кезде сабында өрме бар. Ең көп тарағандар – қылыштың ұштықтарына ұқсас ұштықтар болды; ол қисық-қырлы және антенна тәрізді. Айта кету керек, көрсетілген ұштықтардың басқа түрлері қанжарларда жоқ. Осылайша, қылыштардың ең танымал орақ тәрізді ұштықтары қанжарларда мүлдем болмағандығы түсіндіріледі; қанжарларда қылыштарда аз қолданылатын, көбінесе антенна тәрізді (және қисық-қырлы) ұштықтар пайдаланылды. Сонымен бірге қылыш пен қанжарда да қолданылатын ұштықтардың бірдей нұсқалары жүзді қарулардың шығу тегінің ортақтығына дәлел болады.

Қынап – садақ пен жебелерге арналған құрамдастырылған қаптама – әскери құрал-жабдықтардың міндетті элементі болып саналады. Өкінішке орай, барлық суреттер белгілі бір дәрежеде бүлінген. Қынаптар әрқашан белдің айналасында мүсіннің сол жағында бейнеленген; әлбетте, нақты қынаптар белдікке бекітілді, бірақ бекіту әдісі, қосымша портупея белбеуін қолданғандығы туралы деректер ескерткіштерден табылмады.

Ең жақсы сақталған суреттерге қарап, барлық қынаптар құрылымдық түрде бір-бірінен оқшауланған екі негізгі бөліктен садақ және жебелерге арналған оқжатардан тұрады. Садаққа арналған корпус ұзартылған тегіс қорап болды, оның төменгі бөлігі тікбұрышты, ал жоғарғы бөлігі – күрделі трапеция тәрізді пішінде. Артқы (арқа) қақпағындағы, белдеуге іргелес, анық, тіреу құрылғылары болған, ал алдыңғы қақпақ тиісті түрде безендірілген. Қынаптың беткі қақпағына төменгі жағында жебелерге арналған оқжатар бекітілді, оның тұрпаты қынаптың төменгі бөлігінің тұрпатын қайталайды. Оқжатар – жоғарғы шетінің орнына ауызы бар тіктөртбұрышты қорап, оның көмегімен жебе ұштары төмен қаратып толтырылған; көлемі, суреттерге қарағанда, өте үлкен және бірнеше ондаған жебелерді орналастыруға мүмкіндік берді. Осылайша, барлық жағдайларда қынаптың оқжатары ашық көрсетілген; оның аузын қандай да бір қақпақпен жапқан бейнелер жоқ. Оқжатардың сыртқы бетін жиі үш немесе төрт тік сызықпен оймаланған, олар шамамен тең аймақты құрайтын төрт немесе бес жолаққа бөледі; мүмкін, бұл оқжатар кескінінің нақты қиғаштарын бейнелейді.

Ені мен биіктігі қатынасында қынаптың кемінде екі нұсқасы бар: кең және тар.

Дулыға – бұл антропоморфтық мүсіндерде ұсынылған сауыт-сайманның бірден-бір түрі. Олардың бәрі бірдей: тегіс, басына іргелес, құлақты және желкені жабады. Болмысында дулыға ұқсас, былғарыдан және киізден жасалған болуы ықтимал.

Морфологиялық түріне қарамастан мүсіндердің басым көпшілігінде бедерлі немесе оймалау әдісімен жасалған белдік (белбеу) болды. Олардың бәрі жеткілікті кең, болмысында былғары, оған ілінген қылыш пен қынапты ұстап тұра алады. Қылышты ұстап тұратын портупеялық белдіктерге бекіту тәсілі мүсіндерде толық көрсетілмеген; баулар белдіктің төменгі жиегінен тігінен төмен қарай жылжытылады. Көптеген белбеу тұтастай көрсетіледі, олардың беті тегіс, қапсырмасы үлгіленбеген. Дегенмен, бірдей бір-бірімен жиі қиылысатын көлбеу сызықтармен оймаланып безендірілген белдіктер көрсетілген. Сол белдіктердің ортаңғы бөлігінде жасанды-тік күйінде ілмек-қапсырма (болмысында металдан жасалғандығы сөзсіз) бейнеленген. Бұл ілмек, қылыштың немесе ториттің салпыншақ жүйесімен мүлдем байланысты емес. Айта кететін жайт, типологиялық ұқсас қапсырма-ілмектер XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ (негізінен салтанатты) белдіктерінде қолданылады. Белдіктердің металл гарнитурасындағы қапсырманың мұндай түрлері шығыс аймақтардағы кейінгі сармат уақытынан болжанады.

Білезіктер мүсіндерде сирек кездесетін атрибуттарға жатқызылады, бірақ бұл жартылай ескерткіш бекітілген уақытқа оң қолдың көптеген жағдайларда жоғалып кетуіне байланысты. Жалғыз, үш-бес бұрылыс білезіктер тек оң жақта көрсетіледі. Болмысында бұл білезіктер, қымбат металдардан жасалып, иесінің жоғары әлеуметтік мәртебесіне баса назар аудартқан.

Мойын алқасы сирек бейнеленетін заттарға жатады.

Қорытынды

Тас мүсіндерде бейнеленген заттар жиынтығына жасалған қысқаша талдаудың нәтижесі белдік, қылыш пен садақты қынап сияқты әскери жабдықтардың мүсін бейнесіндегі міндетті атрибуттар ретіндегі аса маңызды рөлін көрсетеді. Аталған заттардың бейнелерінің ерекшелігі даусыз олардың типологиялық сипаттамаларының этнографиялық дәлдігі, сондай-ақ топографикасы (адам мүсінінде орналасқан) болып табылады. Әлбетте, мүсінші нақты және ежелгі иконографиялық қағидаларға сүйене отырып, шынайы және заманға сай заттарды бейнелеген сияқты. Мұндай жергілікті ерекше қағидалардың қатарына, жақсы қаруланған бірақ шайқаспаған кейіпкерді бейнелеу жатқызылуы мүмкін: ол ұрыс кейпінде емес, табыну күйінде тұруы ықтимал.

ӘДЕБИЕТТЕР

Астафьев А.Е. Опыт историко-художественной реконструкции в археологии ранних сармат // Маргулановские чтения – 2011. Материалы Международной археологической конференции. – Астана, 2011. – 394–399-бб..

Ольховский В.С. Древние святилища Устюрта: контакт или конфликт культур // Наука в России. – Москва, 1997. – № 6. – 67–75-бб.

Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. – Москва: Наука, 2005. – 299 б.

Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. – Москва, 1994. – 188 б.

Онгарулы А., Ольховский В., Астафьев А., Дарменов Р. Древние святилища Устюрта и Восточного Приаралья. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 320 б.

Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы: ТОО «Археология», 2007. – 400 б.

Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святилище Кызылуийк. – Астана: Издательская группа ТОО «Археология», 2011. – 200 б.

UDC 929.624.8+398.347

Самашев С.К.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАҢБАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Таңбалар ежелден билік пен жеке меншіктің нышаны саналады. Таңбалардың маңызының ең артқан тұсы – құрамына көптеген ру-тайпалар мен этносаяси бірлестіктер енген ортағасырлық мемлекеттердің өмір сүрген уақыты. Олар таңбаларды әкімшілік-басқару, сыртқы саясат және басқа да мемлекеттік қызметтерді жүзеге асыру кезінде кеңінен қолданды. Ортағасырлық көшпелі халықтардың ең алдымен бәріне ортақ негізгі таңбалары және соны түрлендіру арқылы жасаған отбасылық және жеке таңбалар болды. Таңбалар қоғам мүшелерінің мәртебесі мен әлеуметтік жағдайын таныту үшін қойылды. Қазақтардың (және барша түркі түркі тілдес ұлттардың) этногенезін қалыптастырған бұл халықтардан бізге кең байтақ жер, аса бай тілмен қатар бойына ел тарихы үшін аса құнды ақпарат жасырған таңбалар мен белгілердің үлкен бір жүйесі мұраға қалды.

Қазіргі археологиялық және этнографиялық далалық зерттеулер нәтижесі көрсетіп отырғандай таңба белгілер Қазақстанның барлық өңірлерінен, жартастардан, культтік-мемориалдық нысандардан, қыш ыдыстардан, теңгелерден, қару-жарақтар мен тұрмыстық бұйымдардан және т.б. табылуда. Бүгінгі таңда қазақ даласында орта ғасырларда өмір сүрген халықтардан қалған таңба белгілер бойынша көптеген құнды деректер жинақталып қалды. Олардың біразын зерттеушілер жеке-жеке ғылыми айналымға енгізіп те үлгерді. Дегенмен, олардың басын қосып, сұрыптап, жіктеп және деректану тұрғысынан талдау жасап, қордаланып қалған әдіснамалық мәселелерді шешуге қабілетті еңбек әлі де болса жарық көре қойған жоқ.

Түйін сөздер. Таңба, белгі, орта ғасырлар, қазақ даласы, түркі халықтары, тайпалар, көшпелілер.

Samashev S.K.
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SOME ISSUES RELATED TO THE STUDIES OF THE KAZAKH STEPPES' MEDIEVAL TAMGA SIGNS

Abstract. From the ancient times tamgas and signs have been indispensable attributes of property and power. Symbols and signs, or in other words, "tamgas" got their highest significance in medieval states, which included numerous tribal structures and ethno-political associations. Tamgas were used in carrying out administrative, managerial, foreign policy and other state functions. It is known that the nomadic ethnic groups of the Middle Ages had independent tamgas, both tribal and derived from them, as well as family and personal, which showed their status in society, the right to property, etc. Subsequently, these tribes were involved in the ethnogenesis of the Kazakh people (and all Turkic-speaking peoples), thus our people inherited a big system of symbols and signs that contain great amount of information that requires a clue along with a vast territory and rich language.

Due to modern field studies, medieval tamgas were found on the surface of some cult-memorial objects, on rocks, on coins, weapons, everyday objects, etc. Today much data has been accumulated on the tamgas of the medieval peoples of Kazakhstan. This, in turn, necessitates their comprehensive study in a single research work.

Keywords. symbol, sign, middle ages, Kazakh Steppes, Turkic peoples, tribes, nomads.

Самашев С.К.
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО СРЕДНЕВЕКОВЫМ ЗНАКАМ-ТАМГАМ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ

Аннотация. С древних времен тамги и знаки были неотъемлемыми атрибутами собственности и власти. Символы и знаки, или, другими словами, «тамги» получили наибольшее значение в средневековых государствах, которые включали многочисленные племенные структуры и этнополитические объединения. Тамги использовались при выполнении административных, управленческих, внешнеполитических и других государственных функций. Известно, что кочевые этнические группы Средневековья имели независимые тамги, как племенные, так и производные от них, а также семейные и личные, которые демонстрировали их

статус в обществе, право на собственность и т. д. Впоследствии эти племена были вовлечены в этногенез казахского народа (и всех тюркоязычных народов), таким образом, наш народ унаследовал большую систему символов и знаков, содержащую большое количество информации, требующей пояснения, а также обширную территорию и богатый язык.

Благодаря современным полевым исследованиям средневековые тамги были обнаружены на поверхности некоторых культово-мемориальных предметов, на скалах, на монетах, оружии, предметах быта и т. д. Сегодня накоплено много данных о тамгах средневековых народов Казахстана. Это, в свою очередь, требует их всестороннего изучения в рамках одной исследовательской работы.

Ключевые слова. символ, знак, средневековье, казахские степи, тюркские народы, племена, кочевники.

Кіріспе

Қазақ даласындағы таңба-белгілердің зерттеушілер назарына ілінгеніне екі жүз елу жылдай уақыт өтті. Түрлі себептермен ара-арасында үзілістер болғанымен, қазіргі уақытта бұл тақырыпты қамтиын ғылыми әдебиеттердің саны жағынан еш кемдік жоқ. Тіпті тарихи деректің осы түріне деген қызығушылықтың күрт артуы XX ғ. екінші жартысынан бастап Еуразия даласын ежелгі және орта ғасырларда мекен еткен халықтардың таңбаны қолдануы мәселесінің түрлі аспектілерін терең зерттейтін авторлар мен авторлық ұжымдардың қатарын көбейтті десе де болады.

Ғалымдар елімізден және шекаралас жатқан аймақтардан табылған таңба белгілерді жинақтау, талдау, «таңба» ұғымын түсіндіру және белгілі бір таңба түрлерінің таралу ареалын анықтау бойынша үлкен жұмыстар атқарды. Таңбалардың шығу тегі, ішкі мәні және параллельдігі мәселелерін зерттеу де белгілі бір деңгейге жетті. Бірақ зерттеушілер әртүрлі себептермен (саяси, тілдік және т.б.) бір-бірінен алшақ жұмыс істегендіктен пікір қайшылықтары көбейді және ортақ әдіснама жасалмады. Бұл зерттеулер санын ғана емес, сонымен қатар оларға қойылатын сынды да арттыра түсті. Ендігі жерде осы уақытқа дейін жария етілген еңбектердің басын қосып аралық қорытынды жасап, алдағы уақытқа жаңа зерттеу межесін белгілейтін уақыт келді.

Деректер және әдістер

Дерек ретінде анықталып және ғылыми айналымға енгізіліп қойған таңбалармен қатар далалық Еуразияның таңбалары мен белгілерін зерттеумен шұғылданып жүрген отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері қолданылды.

Таңбалар ортағасырлық қазақ даласын мекен еткен халықтар өмірінде орын алған тарихи құбылыс болғандықтан біз оларды зерттеуде тарихилық, функционалдық және жүйелілік қағидаттарына сүйендік және талдаудың статистикалық және ретроспективалық әдістерін қолдандық.

Талқылаулар

Зерттеушілер ортағасырлық қазақ даласының таңба-белгілері келтірілген алғашқы деректердің қатарына Рашид ад-Диннің, Қашғаридің және Әбілғазының еңбектерін жатқызады. Дегенмен, қазіргі зерттеушілер қолданып жүрген еңбектердің дені біршама кешірек, яғни XVIII ғ. аяғынан бастап жарық көргендер. Бұлардың алдыңғы қатарында Н. Аристов, Н. Гродеков, А. Левшин, Л. Баллюзек, В. Радлов, М. Вяткин, С. Абрамзон, С. Фукс, В. Курылев және т.б. көптеген авторлардың зерттеулері тұрады. Қазақ даласы таңбаларын зерттеу тарихнамасында Ш. Құдайбердіұлы, М, Тынышпаев, С. Аманжолов, В. Востров, М. Мұқанов, Х. Арғынбаев еңбектерінің орны бір төбе.

Қазақ даласында таңбалардың қолданылу тарихын зерттеудің тереңдей түскені күні кеше – Қазақстан өз тәуелсіздігін алғанан бергі уақыт. Қазіргі уақытта бұл тақырыпты қамтитын ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектердің саны жүзден асып кетті. Олардың арасында осы тақырыптың негізгі мәселерін анықтау және шешу жағынан алғанда құндысы – В. Ольховский, С. Яценко, З. Самашев, Н. Базылхан, А. Рогожинский, А. Досымбаева, Ж. Артықбаев, С. Ярыгин және Ө. Шнанов еңбектері.

Нәтижелер

Ортағасырлық қазақ даласының таңбалары – бүкіл Еуразиялық дала белдеуінде кездесетін таңба-белгілердің ажырамас бөлігі. Ғалымдардың пікірінше таңбалардың кем дегенде 70 мың жылдық тарихы бар (Perrin, Pim, Yatsenko, 2010, 9 б.), ал қазақ жерінде олар неолиттен бастап кездеседі (Самашев, Базылхан..., 2010, 14 б.). Кейбір ғалымдар таңбалардың зерттеушілер назарына іліге бастауын XVII ғ. жатқызады, ал археологтар мен этнологтар оларды кәсіби зерттеуді 1881 ж. Тбилсиде өткен Ресей археологтарының V-ші конгресінен соң бастады деп санайды (Perrin, Pim, Yatsenko, 2010, 19 б.). Таңбаның әлемнің басқа да елдерінде ғылыми тұрғыдан зерттеле бастағаны да осы уақытпен тұспа-тұс келеді.

Егер жаһандық тұрғыдан қарайтын болсақ, басқа салалармен салыстырғанда таңбаларды зерттеу ісі әлі күнге кереметтей ілгері басып кете қойған жоқ. Бұл мәселенің зерттеудің жеке бір саласы ретінде өзіне лайықты бағасын алмауы ғалымдар арасында кәсіби байланыстың жоқтығымен түсіндіріледі. Әлем

ғалымдарының зерттеу пәніне деген көзқарасының әлі де болса шектеулі болуы және өзара ақпарат алмасу деңгейінің әлсіздігі таңбаларды зерттеу мәселесін жетілдірумен айналысып жүрген зерттеушілер үшін үлкен кедергі (Perrin, Pim, Yatsenko, 2010, 18 б.). Яғни бұл сала әртүрлі елдердің ғалымдары арасында ортақ зерттеу алаңының болмауы және ғылыми ақпараттың қажетті көлемінің уақтылы түсіп отырмауы себепті ақсап қалды.

Қазақстандық ғылыми орта үшін мұның басты себебі – кеңестік кезеңде осы тақырыппен шұғылдануға шектеу қойылуы болды (Рогожинский, 2016, 225 б.). Зерттеушілер таңбаларды жеке-дара қарастыра алмай, ежелгі жазбаларды (Аманжолов, 1959) және этникалық тарихты (Востров, Муканов, 1968) зерттеу аясында тиіп-қашып тоқталуға мәжбүр болды. Ортағасырлық Қазақстан көшпелілерінің таңбаларын зерттеу қарқыны тек соңғы он-он бес жылда ғана артты (Рогожинский, 2013, 226 б.). Алайда Еуразия даласын мекен еткен ортағасырлық халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, трасформациялануы турасында толыққанды біртұтас ғылыми зерттеу әлі де жасалған жоқ (Самашев, Базылхан..., 2010, 7 б.).

Бізге белгілі рулық таңбалардың тамыры тереңде, тіпті сонау қола дәуірінен бастау алады деп саналғанымен (Вайнберг, Новгородова, 1976, 66 б.) «қазақ таңбалары» аталатын таңба белгілер бастауын орта ғасырлардан, яғни көне түркілерден алады (Ольховский, 2001, 100 б.) деген мәнмәтінде қарастырар болсақ, қазақ даласы ортағасырлық халықтарының таңбалар жүйесін зерттеу ерекше маңызға ие екені сөзсіз. Қазақстан территориясы түркі халықтарының алғашқы мемлекеттері пайда болып өмір сүрген аумақ болғандықтан бұл мәселенің шешімін табу үшін тек қазақ жері мен халқына тән таңбаларды ғана емес, басқа да түркі тілдес елдердің таңбаларын қоса зерттеп, салыстырмалы талдау жасалуы тиіс.

М. Тынышпаев қазақтың үйсін, қаңлы, жалайыр, арғын, керей, найман, қоңырат, қыпшақ, алшын тәрізді негізгі руларының қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен, башқұрт, татар, ноғай халықтарының құрамында, сондай-ақ Қырым, Қашғар, Ауғанстан, Кавказ, Иран және Монғолия жерлерінде кездесетінін жазып қалдырған (Тынышпаев, 1925, 27-28 бб.). О. Акчокраклы, Р. Кузеев, Р. Керейтов, О. Каратаев еңбектері де (Акчокраклы, 1927; Кузеев, 1974; Керейтов, 1999; Каратаев, 2003) бұны растай түседі. Түрік ғалымы Е. Юртсевер өзінің «Таңба» атты еңбегінде бүкіл түркі халқын Шығыс, Орта, Батыс түркілер деп үлкен үш топқа және әр топты өз ішінде, яғни, Шығыс түркілерді үш, Орта түркілерді он төрт, ал Батыс түркілерді сегіз топшаға бөліп кеңінен қарастырып, таңбаларды осылардың барлығына ортақ құбылыс ретінде келтіреді (Yurtsever, 1993,14-18 бб.).

Одан кейінгі мәселе «таңба» сөзінің шығу тегін анықтау. Бұл жағынан келгенде ғалымдар көбіне В. Ольховскийге (Ольховский, 2001, 100 б.) жүгінгенді жөн көргенімен, О. Перриннің пікірін де (Perrin, 2010, p. 26) ескерусіз қалдыруға болмайды.

Сонымен қатар, ортағасырлық қазақ даласы халықтарын зерттеу барынша нәтижелі болуы үшін қарастырып отырған аумақ пен уақыт кеңістігіне сәйкес келетін «таңба» ұғымын нақтылап алу да маңызды. Заманауи зерттеулер нәтижесі көрсетіп отырғандай «таңба» аясы өте кең ұғым және оған әр зерттеушінің өзінше алып-қосары бар. Бірақ бұл жерде бір анығы таңба ең алдымен рулық меншіктің белгісі (Samashev, 2010, p. 331). Осы орайда біз Н. Аристовтың «А.Н. Харузиннің осы мәселеде айтқан пікірімен қосыламыз, таңба сөзінің мағынасы жеке және отбасылық меншік пайда бола қоймаған рулық кезеңге нұсқайды» деген ойының жаны бар деп санаймыз. Себебі «әмеңгерлік» дәстүрі күні кешеге дейін сақталып келген қазақ халқы үшін жекеменшік немесе жанұялық меншік деген салыстырмалы ұғымдар. Отағасы кез келген уақытта шайқаста немесе барымтада мерт болуы мүмкін жағдайда, оның мал мүлкі руластарының ішіндегі ең жақын туысының қолына өтетін болғанын ескерсек (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011, 326-327 бб.), мал шаруашылығымен айналысатын, жауынгер, көшпелі қоғамда барлық мал-мүлік рудың меншігі болған деп нақты айтуға негіз бар.

Нақтылануы тиіс келесі мәселе – ортағасырлық қазақ даласы халықтарындағы таңбалардың негізгі функциялары. Атап айтқанда, В. Ольховский келтірген таңбаның сегіз функциясының (Ольховский, 2001, 107-108 бб.) біз қарастырып отырған уақыт пен ортаға сәйкес келуі, яғни бұл тізімнің толықтырылуы немесе керісінше азайтылуы.

Таңбалардың түркі халықтарымен ұқсастығы, яки параллельдігі мәселесінен бөлек, айырмашылықтарын, нақты қазақ даласына тән ерекшеліктерін анықтап алудың да маңызы зор. Бұл мәселеге О. Каратаев (Каратаев, 2003, 71 б.) пен Рогожинский де (Рогожинский, 2016, 224 б.) өз еңбектерінде тоқталып өткен. Ендігі жерде солардың пікірін дамытып, деректермен дәйектеп нақты айырмашылықтар мен ерекшеліктер анықталуы тиіс.

Таңбалар туралы осы уақытқа дейінгі жазба деректерді топтастырып, тиісінше кезең-кезеңдерге бөліп, тарихнамалық шолу жасау арқылы да көптеген теориялық мәселелерді шешіп алуға болатыны даусыз. Әсіресе ғалымдардың еңбектерінде келтірілген деректерге сапалы түрде салыстырмалы талдау жасалатын

болса, солардың нәтижесінде ортағасырлық қазақ даласында өмір сүрген ру-тайпалардан бастау алатын түркі халықтарына ортақ таңбалар кестесін әзірлеп шығуға болады.

Бұл жерде ерекше тоқтала кететін бір мәселе, А.Е. Рогожинский өз еңбегінде алдыңғы буын авторларының еңбектеріне сын көзбен қарау керек, олар келтірген деректердің сәйкеспейтін тұстары бар деп келтіреді (Рогожинский, 2016, 223-226 бб.). Автордың көтеріп отырған мәселесін тереңірек қарастырып, бұл жерде негізгі қателіктер мен «техникалық қателіктерді» айырып алу қажет. «Техникалық қателіктер» деп отырғанымыз негізінен малды таңбалау кезінде орын алатын жағдайлардың жиынтығы. Олардың қатарына таңбаланатын малдың тұрқының үлкен-кішілігіне, таңба тыртығының әбден жазылғаннан кейінгі бейнесіне, сондай-ақ таңбалаушының қолындағы қызған темірдің олқы немесе теріс түсуіне байланысты өзгерген таңба-белгілерді жатқызуға болады. Оның үстіне этнографиялық кезеңде сатып алынған немесе ауыстырылған малдың иесі бұрынғы таңбаның үстіне өз таңбасын басатын сәттер де байқалғандықтан бұл тәжірибенің ежелден келе жатуы мүмкін екендігін де ескеру қажет.

Біздің бұл келтіргеніміз қарастырып отырған мәселенің кейбір тұстары ғана. Бұдан бөлек ортағасырлық таңба-белгілердің типологиясы мен жіктелуі (рулық, этникалық, тайпалық), семантикасы, этноәлеуметтік-мәдени маңызы (оғыз, қыпшақ, найман және басқа да ірі рулық-тайпалық одақтардың таңбалары) тәрізді келтірілгендерден анағұрлым күрделірек сұрақтары да жетерлік.

Қорытынды

Ортағасырлардағы қазақ даласы халықтарының белгі жүйесіндегі таңбалар соңғы кездегі зерттеу еңбектерінде жиі қамтылып жүрген тақырып. Қазіргі уақытта бұл тақырыпқа деген қызығушылық Қазақстан аумағынан асып алыс-жақын шет елдердегі зерттеушілердің назарын аудартып отыр. Бұл өте құптарлық жағдай, себебі біріншіден, тың көзқарастар пайда болады, екіншіден салыстырмалы түрде зерттеулерге қажетті деректер саны артады, мәселені толық қамтып ұқсастықтар мен айырмашылықтарды барынша дәл келтіруге мүмкіндіктер туады.

Осы тұрғыдан алғанда қазақстандық зерттеушілер алдында тұрған міндеттер жаңарып, олардың қатарына соңғы жылдардағы археологиялық және этнологиялық зерттеулер нәтижесін қосып деректер базасын жаңғырту, бұрынғы зерттеулерді жалғастыра отырып жаңа теориялық-әдіснамалық негіздемелерін жасау және т.б. кіреді.

ӘДЕБИЕТ

Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму (Мат-лы науч.-этногр. экспедиции по изучению татар. культуры в Крыму, 1925) // Изв. Крымского педагогического института. 1927. Кн. 1. С. 32-47

Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата: Изд-во Алма-Атин. пед.ин-та, 1959. 450 с

Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М.: «Наука», – С.1976. 66-74, 176-179

Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Наука, 1968. 256 с

Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. -Бишкек, 2003. – 167 б

Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев : (К пробл. этногенет. связей ногайцев). – Ставрополь: Карачаево-Черкес. ин-т гуманитар. исслед., – 1999. – 174 с.

Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения. – М.: Наука, 1974. – 572 с. – 2400 экз. (в пер.)

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011, – 738 б

Ольховский В.С. Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. – Армавир, 2001. – № 7. – С. 100-109.

Рогожинский А.Е. Проблемы изучения удостоверительных знаков средневековых кочевников Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Алматы. – 3 (289). –2013. – С. 226-240.

Рогожинский А.Е. Казахские тамги: новые исследования и открытия // Казахи Евразии: история и культура: сб. научн. Трудов. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та им. Ф.М. Достоевского; Павлодар: Изд-во Павлод. гос. пед. ин-та, 2016. – С. 223-235

Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Көне түрік таңбалары. – Алматы, 2010. – 168 б.

Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Восточное отделение киргизского государственного издательства. Туркестанский отдел русского географического общества, 1925. – 77 с

Oliver T. Perrin, Joam Evans Pim and Sergey A. Yatsenko. Mark Studies. An Interdisciplinary Approach // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover:Dunkling Books. 2010, pp. 9-25

Oliver T. Perrin. Tamgas and Space: Territorial Mark and Mnemotechnic // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover: Dunkling Books. 2010, pp. 25-61

Samat K. Samashev. Kazakh Tamgas. Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover:Dunkling Books. 2010, pp. 331-340

Yurtsever E. Tamga. Istanbul, 1993. – 156 s

UDC 902/904

Сиражева Б.А.
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан

БЕРЕЛДЕН ТАБЫЛҒАН СҮЙЕК БҰЙЫМДАР

Аңдатпа. Мақалада Берел обасының №36 қорғанынан табылған мүйіз бұйымдар кешеніне трасологиялық сараптама жүргізу нәтижелері келтірілген. Бұл кешен Берел қорымында 2002-2004 жж. жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде табылған. Марал мүйізінен жасалған 66 дана ат-әбзелдерінің осы әшекейлері Қазақ даласы ерте көшпелілерінің сүйек ұқсату өнерінің бірегей үлгілері деп танылады.

Аталмыш №36 қорған ашылған 2002–2004 жж. бері бұл бұйымдар бірнеше археолог ғалымдардың назарына іліккенімен, өз зерттеулерін тұжырымдап жария еткен тек З. Самашев пен А.П. Бородовский ғана болды.

Табылған бұйымдар жинағы аз зерттелген заттар қатарына жататындықтан осы ақтаңдақтың орнын толтыру мақсатында бірқатар зертханалық зерттеулер жасалды.

Бұйымдардың бойындағы өңдеу және тұтыну іздерін анықтау мақсатында Материалдық мәдениет тарихы институтының (РФ, Санкт-Петербург қ.) тәжірибелік-трасологиялық зертханасында Е.Ю. Гиряның жетекшілік етуімен және «Кайнозой геохронологиясы» ұжымдық қолдану орталығында (РФ, Новосибирск қ.) А.П. Бородовскийдің жетекшілік етуімен бірқатар зертханалық жұмыстар жүргізілді.

Автор аталған ғалымдарға өз алғысын білдіре отырып, осы мақалада сол зерттеулердің жинақталған қорытындысымен таныстырады.

Түйін сөздер. сүйек, мүйіз, сүйек ұқсату ісі, ерте темір дәуірі, қорған, трасология, Берел

Б.А. СИРАЖЕВА
Института археологии им. АХ. Маргулана

КОСТЯНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ БЕРЕЛИ

Аннотация. В статье отражены результаты трасологических исследовании комплекта роговых изделий из кургана 36 могильника Берел. Настоящий комплект, обнаруженный в результате археологических изысканий проведенных на некрополе Берел в 2002–2004 годы, является убранством верхового коня, состоит из 66 предметов, изготовленных из рога марала, и представляет собой выдающееся произведение косторезного искусства ранних кочевников Великого пояса степей.

Со времени исследования кургана 36 в 2002–2004 гг. данные предметы стали объектом исследовании нескольких ученых-археологов, но результаты своих исследовании опубликовали только З. Самашев и А.П. Бородовский.

В целом коллекция относится к категории малоизученных предметов и для восполнения этих пробелов проведен ряд лабораторных исследований.

В целях изучения материальных следов изделия, были исследованы в ноябре 2015 г. в экспериментально-трасологической лаборатории Института истории материальной культуры (Санкт-Петербург, РФ) под руководством Е.Ю. Гиря. Дополнительные исследования были проведены в 2016 году, в Центре коллективного пользования «Геохронология кайнозоя» (Новосибирск, РФ), под руководством А.П. Бородовского. Автор выражает благодарность коллегам за оказанную помощь в изучении данного комплекса.

Ключевые слова. кость, рог, косторезное дело, ранний железный век, курган, трасология, Берел

B. Sirazheva
Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Kazakhstan

BONELLES OBJECTS FROM BEREL

Abstract. The article presents the results of tracological researches of a set of objects made of horns from the barrow 36 of the burial mound Berel. The set discovered as a result of archaeological research carried out on the necropolis Berel in 2002-2004, is the horse harness. It consists of 66 items made of red deer horns, and is an outstanding work of bone carving art of the early nomads of the Great Steppe Belt.

These objects have become the object of research of several archaeologists since the study of the barrow 36 in 2002-2004, but the research results were published only by Z. Samashev and A.P. Borodovsky.

In general, the collection can be referred to poorly studied subjects and a number of laboratory studies have been carried out to eliminate these gaps.

In order to study the material traces of the objects, they were examined 2015 in the experimental-trasological laboratory of the Institute of the History of Material Culture (St. Petersburg, Russia) under the guidance of E.Yu. Gir'. Additional studies were carried out in 2016, at the Center for Collective Use " Cainozoe geochronology" in November (Novosibirsk, Russia), under the supervision of A.P. Borodovsky. The author expresses gratitude to colleagues for their help in studying this complex.

Key words. bone, horn, bone carving, early iron age, barrow, Trace Analysis, Berel

Кіріспе

Қазақстан археологиясында ерте көшпелілер тұтынған сүйек бұйымдар өте аз зерттелген. Оларды егжей-тегжейлі жіктеу мәселесі әлі күнге қолға алынған емес. Сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдар басқа заттармен салыстырғанда көп жағдайда зерттеушілер назарынан тыс қалатын дүниелер. Олардың пікірінше сүйек заттардың хронологиялық және мәдени таралу аймағы кең болғандықтан ескерткіштің уақыты мен мәдени тегін анықтауға жарамсыз болып келеді. Дегенмен соңғы уақыттағы жаратылыстану-ғылыми әдістерді қолдану арқылы зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдардың көмегімен ежелгі тұрғындардың шаруашылығы, экономикасы, тұрмысы және мәдени өмірі жайлы құнды деректер алуға болады. Осы мақалада Қазақстан ерте көшпелілерінің сүйек ұқсату өнерінің кейбір аспектілерін сарапқа салу талпыныстары жасалды.

Нәтижелер

Берел қорымының 36 қорғанынан 2002 ж. марал мүйізінен аң стилінде ойып жасалған, ат-әбзелдерін безендіруге арналған 66 дана көркемөнер туындысы табылды. Бұл бұйымдар кешені әсемдігі мен бірегейлігі жағынан қола дәуірінің Кент қонысынан табылған жинақтан кем түспейді (Усачук, Варфоломеев, 2013: 223; Варфоломеев, Ломан, Евдокимов, 2017: 217). З.С. Самашев пен А.П. Бородовский 2004 ж. мүйізден жасалған осы әшекейлерді сипаттап мақала жариялап, ғылыми айналымға енгізді. Олар бұл кешенге: «Мүйізді скиф-сақ аң стилінде асқан шеберлікпен ойып жасаған көркемөнер бұйымдары Алтай ғана емес бүкіл Еуразия ерте көшпелілерінің жерлеу ескерткіштерінен мұндай көлемде тұңғыш рет кездесіп отыр. Әдетте Обь өзенінің жоғары алабында орналасқан б.д.д. I м.ж. екінші жартысына жататын обалардан ат-әбзелін құрайтын жекелеген сүйек бұйымдар немесе мүйізден жасалған жүген әшекейлерінің бірнешеуі ғана табылатын», – деп баға берді (Самашев, Бородовский, 2004: 83).

Сол уақыттан бері осы заттар бірнеше ғылыми мақалаға (Базарбаева, Джумабекова, 2014: 235; Бесетаев, 2014: 4; Шульга, 2015: 59) арқау болғанымен, нақты трасологиялық тұрғыдан зерттеулер жүргізген тек З. Самашев пен А.П. Бородовский ғана болды (Бородовский, 2007: 104-107; Бородовский, Телегин 2007: 52; Самашев, 2011, 36-37; Бородовский, 2013: 25).

Дегенмен бұл мәселе З.С. Самашевтың назарынан тыс қалып көрген емес. Оның біз қарастырып отырған заттар кешеніне 2009 ж. украиналық ғалым А.Н. Усачукпен, 2011 ж. австриялық ғалым В. Лобиссермен (Wolfgang Lobisser) бірлескен трасологиялық зерттеулер жүргізгені осыны байқатады. Бірақ бұл зерттеулердің қорытындысы әлі күнге ресми түрде ғылыми айналымға енгізілген жоқ.

Мүйізден жасалған әшекейлерді зерттеудегі олқылықтардың орнын толтыру мақсатында 2015 ж. олардың 53 данасын (жақсы сақталған, тасымалдауға келетін, бүтін әрі ақпарат беру мүмкіндігі мол дегендерін іріктеп алып) РФ Санкт-Петербург қаласындағы Материалдық мәдениет тарихы институтының Эксперименталдық-трасологиялық зертханасына апарып Е.Ю. Гиряның басшылық етуімен трасологиялық зерттеуден өткіздік. Артынша осы бағыттағы зерттеулерді А.П. Бородовскийдің басшылық етуімен, 2016 ж. РФ Новосибирск қаласында орналасқан РҒА СБ Археология және этнография, Геология және минерология, Ядролық физика институттарының Ұжымдық қолдану орталығы базасында жалғастырдық.

Алдымен, 2015 ж. зерттеулерге тоқталатын болсақ, олар бұйымдардың бетіндегі материалдық іздердің макрофототүсірілімін жасау, МБС-9 стереоскопты микроскобының көмегімен бақылау және анықталған іздерді ацеттаттық пленкаға түсіру әдістері арқылы жүзеге асырылды. Мүйізден жасалған әшекейлердің макротүсірілімі Helicon Focýs компьютерлік бағдарламасымен өңделді.

Атап айтар болсақ, мына заттар зерттелінді: негізгі пішіні төртбұрышқа келетін, мүйіз тірескен қос бұғыгрифон протомасы бейнесіндегі салпыншақтар (20 дана); мәнерлеп оймышталған тікбұрышты салпыншақтар (15 дана); арка пішіндес оймышты салпыншақтар (4 дана); құйысқанның жапсырмалары (2 дана); пішіні S-тәріздес, ұштарында бұғыгрифон протомасы бейнеленген қостесікті сулықтар (2 дана); үзбелер (2 дана); жұқа, шығыңқы-иіліңкі тікбұрыш планкалар түріндегі жапсырмалар (2 дана); маңдай жапсырмасы (1 дана); тамшы пішіндес жіңішке пластина түріндегі тұмсық жапсырмасы (1 дана); төс

жапсырмасы (1 дана); ер қасының доға пішіндес әшекейі (1 дана); ромб пішіндес үзбе (1 дана); тартпа тоғасы (1 дана).

Бұл жерде айта кететін нәрсе, бұйымдардың органикалық заттан жасалғанын, жер астында ұзақ уақыт бойы сақталғанын және жаңғырту барысында да химиялық ықпал етуге ұшырағандығын ескере отырып олардың шикізат күйіндегі өңделу іздерін (қайнату, жібіту және т.б.) анықтауға талпынбадық.

Зерттеулер нәтижесі бойынша бұйымдардың барлығына дерлік ортақ мынадай белгілерді анықтадық:

- бұйымдарды жасауда жүзі өткір және өте үшкір металл құралдар ғана пайдаланылған;
- барлығы да қолдан оймышталып жасалған;
- бұйым бетіндегі тесіктер мүйізді шытынатып алмау мақсатында көбіне қарама-қарсы бұрғылау арқылы жасалған;
- бұйымдарда белгілі бір сызба немесе үлгі арқылы жасалғанын білдіретін белгілер жоқ немесе сақталмаған;
- бұйымдар матаға немесе қайысқа бекітілген;
- бұйымдар біраз уақыт қолданыста болған.

Алдымен, бұйымдардың қандай құралдардың көмегімен жасалғанын анықтауға талпындық. Бұйымдардың макрофототүсірілімін Helicon Focýs компьютерлік бағдарламасы арқылы өңдеу арқылы әр заттың жеке-жеке қолдан мұқият оймышталып жасалғаны анықталды. Мысалы айылбастар мен жапсырмалардың қай-қайсысының болмасын бірнеше есе үлкейтілген суретін алып қарайтын болсақ, басында түп-түзу, жұп-жұмыр етіп жасалғандай көрінетін оймыштардың шын мәнінде кертіктері көп екенін көреміз (1 сурет). Бұл кертіктер пышақпен немесе сол сияқты жүзі өткір кез келген металл құралмен біртіндеп жону барысында түсетін кертіктер болып табылады. Жай көзбен бұл кертіктерді байқау мүмкін емес болғандықтан, құрал металдан жасалған деп кесімді түрде айтуға болады. Себебі тастан, сүйектен немесе басқа да материалдардан жасалған құралдардың жүзі мұндай жұқа, әрі өткір болуы мүмкін емес нәрсе.

Әзірге құралдың үш түрі болғаны туралы болжам жасауға болады. Біріншісі, пышаққа ұқсас құрал (ұшы қаламұш тәріздене келген болуы ықтимал); екіншісі, басы жартылай дөңгелене келген өткір құрал (осы заттармен бірге табылған ұшы сақина тәрізді пышақ болуы мүмкін); бұрғы.

Бірінші құралмен көлемі жағынан үлкенірек негізгі элементтер оймышталып жасалған болуы тиіс. Мүйіз бетіндегі бейнелер біртіндеп тілік жасау арқылы түсірілгендіктен, бұйым бетіндегі тереңірек түзу сызаттар (2 сурет) алдын-ала жасалған белгілер емес, осы құралдың олқы түскендігінен қалған іздер деген болжам жасадық.

Салпыншақ айылбастардың бетіндегі «қабыршақтар екінші құралдың көмегімен жасалған деуге негіз бар. Себебі, бұйым бетіндегі «қабыршақтардың» үлкейтілген бейнелерінен кертіктерді байқамадық, жартылай дөңгелене келген өрнектің шет-шеті түп-түзу (3 сурет). Бұндай өрнекті ұш жағы сақина тәріздене біткен өткір металл құралдың көмегімен үңгіп алу арқылы жасауға болады.

Ал бұйымдардағы тесіктер металл бұрғының көмегімен жасалған (4 сурет). Бірақ кейбір бұйымдарда тесіктер төтесінен жасалмаған, бұйымды бүлдіріп алмау мақсатында бір-біріне қарама-қарсы бағытта тесілген. Бұйым бетіндегі жалпақ тесіктер бұрғымен тесіліп алынып, артынша бір бағытта (бұйымның төменгі жағына қарай) пышақпен жона отырып кеңейтілген (5 сурет). Жалпақ тесіктердің қызметі жөніндегі болжамымыз екі түрлі: біріншісі, бұл тесіктер бұйымдар салпылдап тұрмас үшін қайыс, киіз немесе мата астарға бекіту үшін жасалған; екіншісі, бұл тесіктерден сәндік үшін қайысты немесе шашақты шығарып түйіп қою үшін жасалған. Бірінші болжамымызды нақтылай түсу үшін астарға бекітілген қайыстан қалған үйкеліс іздерін қарастырып көргенімізбен ондай белгіні байқай алмадық (үйкеліс іздері болмаған немесе реставрациялау барысында жойылып кеткен), сондықтан бұл болжамымыз әлсіздеу болып отыр. Екінші болжамымыз шындыққа жанасуы мүмкін, себебі, бұл тесіктерден қайыс баулар немесе шашақтар шығарылып қойған болса, үйкеліс іздерінің болмауы немесе болса да әлсіз болғандықтан сақталмауы заңдылық. Қалай болған күнде де бір нәрсе анық, шебер бастапқыда бұндай үлкен тесіктерді жасауды жоспарламаған. Бұйымдарда алдымен кішкене тесіктер жасаған, артынша дайын бұйымның тесіктерін әлдебір себептермен тағы да кеңейткен.

Бұйымдарды жасауда негізінен кесу, жону және тесу әдістері қолданылған.

Бұйымдар қолдан жеке-жеке жонылып жасалғандықтан жасаушы шебер бірнешеу болуы мүмкін деген болжам жасадық. Себебі, бұйымдар жасалған мүйіз материалдың сапасы біркелкі. Мұндай мұқият, әрі нәзік оймыштау біраз уақыт алатын жұмыс. Ал мүйіз материал уақыт өткен сайын кебу тарту, жарылу сияқты органикалық заттарға тән бүлінушілікке ұшырайтыны белгілі. Оның үстіне бұл бұйымдар тек жерлеу ғұрпына арнап жасалған деген болжамға сүйенсек, бұл да жұмысты шапшаңдату үшін бірнеше адам жабылып жасауға себеп болады. Сондай-ақ кейбір бұйымдар симметриялығымен және мұқият жасалуымен ерекшеленеді және бұл бұйымды басқаларға қарағанда тәжірибесі молдау шебер жасаған болуы мүмкін-ау

деген ойға жетелейді. Ал былайынша, белгілі бір шебердің қолтаңбасын анықтау және бір жақты шешім шығару деген мүлдем мүмкін емес нәрсе.

Бұйымдар мата, киіз немесе былғары астарға бекітілген деп болжауға негіз бар. Себебі бұйымдардың барлығының дерлік артқы жағы жап-жаңа (ешқандай үйкеліс немесе басқа да іздер байқалмайды).

Тағы бір назар аударарлық нәрсе, бұйымдардың барлығының төменгі жақтарынан тозу іздері байқалады. Кейбір бұйымдардың тозу іздері тіптен анық. Бұйымдардың белгілі бір мөлшерде тозғандығына қарап бұл әшекейлердің бастапқыда салтанатты іс-шараларда қолдануға арнап жасалған болуы ықтимал деп шештік. Оның үстіне, бұйымдар қабірге түскенге дейінгі қолданыс кезінде алтын фольгалар жапсырылмаған, тек қызыл түспен боялған күйінде (6 сурет) немесе қалайы жабындысымен қолданылған болуы мүмкін. Қалайы жабындысы минус 13°С температурасында қалайы кристалдары атомының тығыздығы азайып, сұрғылт түсті Sn модификациясындағы жартылай өткізгішке айналатынынын ескерсек, мүйіздің құрылысындағы табиғи тесіктерде кездесетін көкшілдеу немес сұрғылт кристалдарды бұйымның қолданыстағы кезінде сіңіріп алған қалайысы деп санауға негіз бар. Бірақ бұйымдар қалайы жабындысымен қабірге түсірілгенге дейін де кейін де минус 33°С температурасына ұрынбаған. Олай болған күнде қалайының орнында ұнтағы ғана қалатын еді (Мутылина, 2016: 63).

Ал бұйымдардың бетіндегі алтын фольга жапсырмалары тіптен жаңа болғандықтан, оларды бертінде (қабірге түсірілер кезде) жапсырған деп санаймыз. Алтын фольгада тозу іздерінің болмауы, ал фольга астындағы бұйымда керісінше бұл іздердің болуы бұйымдардың аз кем қолданыста болған болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді. Дегенмен, фольгалардың реставрациялық жұмыстар барысында мұқият өңделуі есебінен жаңарып кету мүмкіндігін де жоққа шығармаймыз. Екінші жағынан алып қарағанда, үлбіреген жұқа фольгамен жабылған әшкейлермен безендірілген ат-әбзелдерін салтанатты іс-шараға болсын қолдану, яғни атты ерттеп мініп аз уақыт болса да жүру ақылға қонымсыз нәрсе.

Біз қарастырып отырған мүйіз бұйымдардың да нәзіктігі олардың үнемі қолданыста болу мүмкіндігін жоққа шығарады.

Тағы бір тоқтала кететін жайт, төс айылдың мүйіз тоғасы (7 сурет) біздіңше бұл кешенге сырттан келіп қосылған дүние және оның біраз уақыт бойы қолданыста болғаны МБС-9 стереоскопты микроскобының көмегімен бақылау арқылы және ацетаттық пленкаға іздерді көшіріп алу арқылы анықталып отыр. Оның үстіне бұйым жасалған шикізаттың тығыздығы да, біз қарастырып отырған кешеннен қарар көзге де ерекшеленеді. Бұндай тоғалардың күнделікті қолданыста болғаны осы дәуірге тән басқа ескерткіштерден осыған ұқсас жәдігерліктердің табылуымен дәйектелініп отыр.

Заттардағы бояу іздері барлығында дерлік жақсы сақталғандықтан бұйымдарды бояу басынан жоспарлы түрде атқарылған деуге негіз бар.

Ал 2016 ж. жүргізілген зерттеулер барысында дәстүрлі (органолептикалық) және жаратылыстану ғылыми әдістерінің (энергодисперсиялық сараптаманы) көмегімен бұйымдардың жасалу материалын және оларды безендіру (алтынмен аптау, сырлау) кезінде қолданылған материалдарды анықтадық.

Нәтижесінде:

- бұйымдардың сом мүйізден ойылып жасалғаны, нақтырақ айтар болсақ, мүйіз шикізатының әртүрлі бөліктерінен (бұтақтары мен ұзын өскіндерінен) алынған жалаңқабат мүйіз пластинаның әр түрінен оймышталып әзірленгені анықталды;

- кейбір бұйымдарда сақталған алтын жабындылардың (фольгалардың) құрамында таза алтынның басымдығы, яғни 83 % алтын, 13 % күмістен тұратындығы белгілі болды. Соған қарағанда олардың негізгі шикізаты Алтайдың саф алтыны болса керек деген болжамға келдік;

- бұйымдардың бояуына сараптама жасау кезінде аздаған ерекшеліктер байқалды. Біріншіден, бұйымдардың бір данасы құрамында кадмиі басым заманауи боуямен боялғаны анықталды (Бородовский, 2016: 84). Кейін белгілі болғандай, ол реставратор Қ. Алтынбековтың бұйымдарды жаңғырту кезінде жүргізген тәжірибесінің іздері болып шықты. Екіншіден, басқа бұйымдардағы ежелгі бояу заттың органикалық қабатына әбден сіңіп, бірігіп кеткендіктен, оларды ажыратып алып энергодисперсиялық әдіспен құрамын анықтаймыз деген мақстамызға жете алмадық. Бірақ қол жеткізген нәтижеміз ежелгі бояудың құрамы химиялық емес органикалық заттардан тұрады деп нақты болжам жасауға жеткілікті болды.

Ал енді осы мүйізден бұйым жасауға қолданылған құралдар мәселесіне тоқталар болсақ, жоғарыда аталған әшекейлердің бетіндегі технологиялық іздерге қарап ежелгі сүйекшілер қолданған құрал-жабдықтар туралы нақты бір дерек алу мүлдем мүмкін емес нәрсе. Шеберлер өз ісіне қарапайым, ықшам, көшіп-қонуға оңтайлы, яғни жеңіл, көшпелі өмірге бейімделген құралдарды пайдаланған деуге негіз бар. XX ғ. басына дейін жартылай көшпелі өмір салтын ұстанып келген қазақтардың қолданбалы өнері туралы жазып қалдырған Е. Масановтың (Масанов, 1963: 105), Ә. Марғұланның (Маргулан, 1986: 188-205), Х. Арғынбаевтың (Арғынбаев, 1987: 83-87), С. Қасимановтың (Қасиманов, 1995: 100-108) еңбектерінде қазақ шеберлерінің құрал-жабдықтары қарапайым болғаны, негізінен кесу, тесу, жону құралдарынан ғана тұрғаны

келтіріледі. Тағы бір назар аударарлық жайт, аталған ғалымдар сүйек пен мүйізден бұйым жасау ісін қазақ қолөнерінің зергерлік, ағаш ұқсату сияқты басқа салаларынан ерекше бөліп-жарып қарастырмайды. Керісінше, шеберлердің әмбебап болғаны туралы айтып өтеді. Бұны этнограф-шебер Д. Шоқпарұлы да растайды (Шоқпарұлы, 1994: 3; Шоқпарұлы, 2005: 83). Н. Оразбаеваның 1959 ж. жарық көрген мақаласында (Оразбаева, 1959: 158). Қазақстанда жүргізілген этнографиялық экспедициялардың ешқайсысы сүйек өңдеуге арналған құралдарды анықтай алмады деп пікір қалдыруының басты себебі қолданбалы өнердің кейбір салаларының бір-бірімен тығыз ұштасып жатуымен байланысты болса керек. Бұл жағдайда қазақ даласындағы шаруашылық өмір соңғы үш мың жылда аса өзгеріске ұшырамағанын ескеріп және этнографиялық материаларды дерек ретінде қолдана отырып, яғни этноархеология әдісімен (Кожевникова, 2013: 150; Кениг, 2010: 34) ежелгі дәуір шеберлерінің іс-әрекетін жаңғыртып көруге болады. Бірақ бұндай әрекетті тиісті ғылыми ортаның құптау-құптамауы неғайбыл болғандықтан біз бұл мәселеде аса тереңдей қойған жоқпыз.

Сондықтан, Берел қорымының №36 қорғанынан табылған мүйізден жасалған бұйымдарды әзірлеуге нақты бір құрал түрі қолданылды деп кесіп айтпаймыз, бірақ жоғарыда келтірілген зертханалық зерттеу нәтижелеріне қарай олар түрлі өлшемдегі металл аспаптар, яғни – пышақтар, қашаулар және бұрғылар болуы мүмкін деп болжаймыз.

Қорытынды

Мақалада қарастырылған мүйізден жасалған ат-әбзелдерінің әшекейлеріне жүргізілген зертханалық трасологиялық зерттеулер Ұлы дала белдеуін ерте темір дәуірінде мекен еткен халықтарда сүйек ұқсату ісінің көркемдік жағынан ғана емес технологиялық қырынан алғанда да жоғары деңгейде болғандығын нақтылай түсуге мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 281 б

Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Убранства коня в культуре кочевников // Материалы международной научно-практической конференции «II Аргынбаевские чтения», посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа, доктора исторических наук, профессора Халел Аргынбаева 25 декабря 2014 г. Алматы: «Қазақ университеті», 2014. С. 230-237

Бесетаев Б.Б. История изучения конского снаряжения кочевников Восточного Казахстана скифо-сакского времени // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2014. Том 13, выпуск 7: Археология и этнография. С. 17-28

Бородовский А.П. Древний резной рог Южной Сибири (эпоха палеометалла). Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. 176 с.+ цв. вкл. 8 с.

Бородовский А.П., Телегин А.Н. Роговые украшения седла скифского времени с Приобьского плато // Археология, этнография и антропология Евразии, 2007. № 2 (30). С. 52-62

Бородовский А.П. Проблемы реконструкции специализации производств по обработке органических материалов на Юге Западной Сибири в эпоху палеометалла // Вестник Томского государственного университета. История. 2013. № 3 (23). С. 24-27

Бородовский А.П. Рекогносцировочные исследования состава красителей на резных роговых предметах из некрополей эпохи раннего железа Южной Сибири // Теория и практика археологических исследований. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2016. С. 81-87

Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент – қазақ даласының орталығындағы қола дәуірінің қаласы. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. 338 б. Қазақша, орысша, ағылшынша

Кениг А.В. Этноархеология как метод археологических реконструкции (на примере тазовских селькупов). Екатеринбург–Ханты-Мансийск: издательство АМБ, 2010. 128 с.

Кожевникова Д.В. Комплексное использование данных археологии и этнографии для анализа древнейших музыкальных инструментов // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2013. Том 12, выпуск 3: Археология и этнография. С. 150-156

Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. Алматы: Қазақстан, 1995. 240 б

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Онер, 1986. Т. 1. 256 с.

Масанов Э. А. Заметки о резьбе по кости и камню у казахов (вторая половина XIX - начало XX века) // Труды института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. Алма-Ата, 1963. Т. 18. С. 103-121

Мутылина И.Н. Материаловедение. Цветные металлы и сплавы на их основе. Учебно-методический комплекс. М.: Проспект, 2016. 160 с.

Оразбаева Н.А. Искусство резьбы по кости у казахов // Труды института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР, 1959. Т.6. С. 144-158

Самашев З.С., Бородовский А.П. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя. // Археология, этнография и антропология Евразии – 2004. № 3 (19). С. 82-87

Самашев З. Берел. Алматы: Издательский дом «Таймас». 2011. 236 с.

Усачук А.Н., Варфоломеев В.В. Костяные и роговые изделия поселения Кент (предварительный результат трасологического и функционально-типологического анализа) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Алматы, 2013. С. 218-227

Шоқпарұлы Д. Сүйектерге жан бітсе // Ана тілі. 3 ақпан 1994. №5, 2-4 бб

Шоқпарұлы Д. Қазақтың қолөнері: альбом. Алматы: «Өнер», 2005. 176 б.: суретті.

Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади в Горном Алтае и Верхнем Приобье: в 2 ч. Новосибирск: РИЦ НГУ, 2015. Ч. II (VI–III вв. до н.э.). 322 с.

УДК 902/903 «632» (574)

Е.А. СМАГУЛОВ
Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, Алматы

НОВЫЕ ДАННЫЕ К УСТАНОВЛЕНИЮ ВРЕМЕНИ УГАСАНИЯ ЖИЗНИ ШАВГАРА (ГОРОДИЩЕ ШОЙТОБЕ, ТУРКЕСТАНСКИЙ ОАЗИС)

Аннотация. В статье публикуются новые данные по хронологии верхнего строительного горизонта городища Шойтобе (Туркестанский оазис). Продолженные на городище стратиграфические и топографические исследования окончательно убеждают в том, что город прекратил свое существование в первой четверти XIV в. Это городище по всем основным параметрам единственное в регионе, которое может быть памятником исторического города Шавгар, средневековой столицы округа. Об этом свидетельствуют как новые обширные комплексы глазурованной керамики, так и нумизматическая коллекция, полученная в ходе раскопок на шахристане.

Ключевые слова: культурный, строительный, шахристан, горизонт, керамический, фалс, слой, городище, комплекс

Е.А. СМАҒҰЛОВ
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан

ШАУҒАР ҚАЛАСЫНЫҢ (ШОЙТӨБЕ ҚАЛАШЫҒЫ, ТҮРКІСТАН ОАЗИСІ) ӨМІР СҮРГЕН УАҚЫТЫНЫҢ ТОҚТАҒАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.

Аңдатпа. Мақалада Шойтөбе қалашығының (Түркістан оазисі) жоғарғы құрылыс қабаттарының мерзімделуі жөнінде жаңа деректерді жарияланады. Ескерткіште жүргізілген стратиграфиялық және топографиялық зерттеулер нәтижесінде, қала XIV ғ. бірінші жартысында өмір сүруін тоқтатқандығын дәлелдейді. Бұл ескерткіш негізгі параметрлері бойынша, аймақтың ортағасыр астанасы, тарихи Шауғар қаласының орны болуы мүмкін. Бұған, шыңытырлы қыш бұйымдардың жаңа кешендері, сондай-ақ шахристандағы қазба жұмыстары барысында алынған нумизматикалық коллекциялары куә.

Түйін сөздер. қалашық, мәдени қабат, құрылыс қабат, қыш ыдыстар кешені, шахристан, фалс.

E.A. SMAGULOV
A.Kh. Margulan Archaeology Institute, Kazakhstan

NEW INFORMATION TO DETERMINE THE TIME OF DECLINE OF SHAWGAR'S LIFE (CITY SCHUYTOBE, TURKESTAN OASIS).

Abstract. The article is about new data on the chronology of the upper building horizon of the settlement of Shoytobe. Continuedonhillfort, stratigraphic and topographic studies finally convince that the city ceased to exist in the first quarter of the XIV century. This hillfort by all the main parameters the only in the region, which can be a monument to the historic city of Shavgar, the medieval capital of the county. This can be seen, both the new extensive complexes of glazed ceramics and the numismatic collection obtained during the excavations at Shakhristan.

Введение. Одним из крупнейших археологических памятников, который будет включен в зону застройки нового областного центра Туркестанской области - города Туркестан является городище Шойтобе (координаты: $43^{0}14`33.272``$; $68^{0}17`45.568``$). Городище расположено в 6 км к ЮВ от мавзолея Ходжа Ахмета Ясави. Со времен работ ЮКАЭ (под руководством А.Н. Бернштама) в 50-х годах прошлого века, здесь вполне аргументированно локализуется исторический город Шавгар, отождествляемый со столицей округа/вилаята, центром общественно-политической жизни в этом регионе. В связи с разработкой нового генплана города Туркестан у Шойтобе есть перспектива со временем стать его оригинальной достопримечательностью или же быть стертым с лица земли строительной техникой. В связи с этим Туркестанской археологической экспедицией Института археологии им. А. Маргулана МОН РК начаты стационарные археологические исследования этого памятника.

История изучения

По сведениям средневековых арабо-персидских письменных источников столицей округа, расположенного между Отраром и Саураном, называется город Шавгар. При его локализации обычно приводят сведения географа X века Аль-Истахри, который писал: «…от Кадара (главный город округа Фараб – *С.Е.А.*) до Шавагара день пути. От Шавагара до Сабрана (Саурана - *С.Е.А.*) легкий дневной переход» [1, с.94].

И если, В.В. Бартольд, был очень осторожен в своих локализациях, то М.Е. Массон, усомнился в его предположениях. М.Е. Массон локализовал на территории к югу от мавзолея поселение Ясы, «упоминаемое в исторической литературе с эпохи монгольского завоевания» [2, с.40; 3, с.32] и, тем самым, не оставил места для локализации вблизи мавзолея еще одного крупного города. Так что, для исторического Шавгара надо было искать другое место локализации.

Первые сплошные археологические обследования Туркестанского района, проведенные Южно-Казахстанской археологической экспедицией (ЮКАЭ), позволили более конкретно локализовать Шавгар письменных источников. В пяти километрах к юго-востоку от городища Туркестан было обнаружено городище Шойтобе. Ряд топографических признаков и отсутствие на поверхности памятника массовых находок, датируемых временем, когда упоминания о Шавгаре исчезают со страниц письменных источников (XIII - XIV вв.), дали основание отождествить городище Шойтобе с остатками исторического города Шавгар. А.Н. Бернштам вполне обоснованно и конкретно помещал Шавгар на городище Шойтобе. Он писал по этому поводу: «Чуй-тобе [Шойтобе – *С.Е.А.*] имеет большее право претендовать на родство с Шавгаром-Ясы и по характеру подъемного материала, и по плану сравнительно с городищем, где стоит мавзолей [т.е. с городищем Ески Туркестан – *С.Е.А.*]. Последнее следует рассматривать в связи с монголо-тимуридским Туркестаном» [3, с.81]. Эту локализацию поддержали Агеева Е.И., Пацевич Г.И. [1, с.94-95] и первоначально Байпаков К.М. [4, с.293-294].

Как и следовало ожидать, исторические судьбы и историография этих исторических городов – Ясы, Шавгар, Туркестан оказались так переплетены, что надежная локализация одного из них влекла локализацию и остальных [5]. Естественно, что основные аргументы в разрешении этой проблемы были получены в результате систематических археологических исследований.

Исследование памятника

В результате проведенные в начале 80-х годов стратиграфических исследований на холме Культобе, вскрыты культурные наслоения, датируемые от середины 1 тыс.н.э. до начала XIV в. Тем самым, было установлено, что город Ясы-Туркестан имел самостоятельную историческую судьбу и его древнему и раннему этапу соответствует археологический комплекс слоев под холмом Культобе на юго-восточной окраине городища Ески Туркестан, т.е. позднесредневекового Туркестана [6; 7, с.268-273]. Здесь археологическими исследованиями последних лет открыто здание замка и часть крепостной стены древней цитадели, получен комплекс древнейших находок, среди них и кушанские монеты, и тем самым нижняя граница стратиграфической шкалы Культобе «отодвинута» в I - II вв н.э. (или же II-I вв. до н.э.?). Верхнюю хронологическую границу Древней цитадели можно связать с находками кушанских монет середины II в.н.э. [8; 9].

Естественно, что теперь не остается сомнений в локализации города Шавгар на городище Шойтобе, поскольку в районе нет другого археологического памятника, подходящего на роль «столичного» города. Имеющиеся археологические материалы и наблюдения не противоречат этому предположению.

В настоящее время городище Шойтобе представляет собой двухъярусный бугор неправильной овальной формы, вытянутый длинной осью с запада на восток, размерами 360х275 м. Нижняя площадка охватывает основной холм/цитадель городища с востока, севера и запада. Более плотная застройка наблюдается на восточной части, здесь ее высота -3,0м, -3,5 м, площадь 170х150 м., где более мощные культурные отложения. С севера и запада вокруг цитадели пониженная территория, заливаемая ныне вешними талыми и дождевыми водами. Далее расположены участки с массивами застройки и по всему внешнему периметру просматриваются развалы крепостных стен с регулярно расположенными небольшими холмиками, вероятно, руинами крепостных башен (по традиции будем называть эту часть городища «шахристаном»). С наружной стороны крепостной стены устроен крепостной ров. Следы его хорошо фиксируются в топографии памятника. Примерно в середине южной стороны возвышенности шахристана поднимается мощный бугор цитадели городища. Он также несколько вытянут по оси с запада на восток и имеет площадь в основании 180х90 м, высотой до 12 м. Верхняя площадка плоская, диаметром около 60 м.

Обследование окрестностей Шойтобе и анализ крупномасштабных аэрофотоснимков местности показал, что городище расположено между широкими саями руслами древних рек. С северной и северо-восточной стороны к стенам шахристана примыкают возвышенные участки неправильной формы со следами застройки. Они прослеживаются на расстояние 200-400 м к северо-востоку от стен шахристана. Эта территория, по всей видимости, не имела самостоятельной системы укреплений. В 600 м и 1500 м к востоку

от центра цитадели Шойтобе эти возвышенности более выражены. На них можно поднять редкие здесь фрагменты керамики. Значительно больше подъемной керамики на местности в 500 м к северо-востоку от городища. Здесь на участке четырехугольной формы размерами 400 х 380 м. наблюдается скопление разновысоких и разноплановых по конфигурации холмов явно искусственного происхождения Высота их от 1,0 до 3,0 м. На этой территории есть пониженные участки, явно, некогда свободные от плотной застройки.

Первоначально, около 20-ти лет назад, мы характеризовали этот участок как «городище Шойтобе II», полагая, что только здесь локализуются слои XIII - XIV вв. Теперь же, после проведенных дополнительных наземных обследований, использования дрона для аэро-фото фиксации, анализа доступной космосъемки мы убеждаемся, что площадь застройки вокруг всего шахристана Шойтобе была в несколько раз обширней и охватывала основное городище практически со всех сторон, занимая площадь примерно в один километр квадратный (!).

Нами была предложена рабочая гипотеза, что после разгрома города (Хорезмшахом?) и последовавшего монгольского завоевания региона жизнь в городе возобновилась лишь местами на шахристане, а выселившиеся жители основали новое поселение рядом с развалинами старого города. Это поселение просуществовало недолго в рамках XIII - начала XIV вв., а потом, в условиях обострившейся политической обстановки, жители переселились в быстро росший в это время (XIV - XV вв.) город Ясы (Туркестан). Как известно, некоторое достаточно краткое время после монгольского завоевания города Средней Азии не имели крепостных стен. Что мы и видим на данном поселении. По требованию монгольских правителей в покоренных странах разрушались крепостные стены городов, так как это облегчало управление «взнузданными народами».

Проверить эту гипотезу можно только с помощью нового цикла археологических исследований. Для этого нами на восточной окраине шахристана разбит раскоп №4. Общая площадь его 400 кв.м. Он расположен так, что охватывает склон холма до основания и участок 15х15 м внутренней застройки. При снятии первого штыка были зафиксированы следы оснований двух тандыров. Еще два тандыра и слабо выраженные глинобитные и сырцовые стены 6-7 помещений зафиксированы при снятии второго штыка. Сохранность стен и внутренних конструкций в помещениях, ограниченность площади раскопа (только два помещения попали в раскоп полностью), не позволяют полностью и в деталях представить планировку застройки на этом «пристенном» участке городища по уровню ВСГ. Однако совершенно ясно, что здесь мы имеем застройку вполне ординарными жилыми комплексами (жилищами) из 2-3 помещений, вплотную пристроенных к крепостной стене. Основным помещением в них было центральное жилое с обширной суфой, занимавшей большую часть помещения и с тандыром в ней. Внутри, у входа в помещение устраивалась площадка, зачастую вымощенная целыми или обломками жженных квадратных кирпичей. Под вымосткой, в центре площадки, делался ташнау – небольшой колодец с устьем перекрытым кирпичом для слива грязной воды. Тандыр (диаметр по основанию 0,60 - 0,75 м) устраивался так, что один его бок был у края суфы и в нем делалось или круглое отверстие-поддувало, или же небольшая топка в виде отверстия на уровне пола. Топились они «по черному»; дымоходы в суфах отсутствуют. Стенки тандыров были высотой до 0,5-0,6 м и изнутри они «украшены» врезанными гребенкой линиями. Вход в это жилое помещение вел через небольшую прихожую, которая использовалась для хранения дров и всяких хозяйственного инструментария. Здесь же устраивались ямы-хранилища, закрома. Другая кладовка обычна за задней стеной жилой комнаты.

Керамический комплекс

При расчистке помещений была получена небольшая коллекция изделий из бронзы, кости, керамики. Самой массовой категорией находок были фрагменты разнообразных бытовых керамических сосудов. Вся полученная из ВСГ Шойтобе керамика относится по составу основы черепка к классу лессово-глиняной или красноглиняной. Кашинные черепки нами не встречены в достаточном количестве, чтобы говорить о заметном присутствии в керамическом комплексе этого класса посуды. Хотя свидетельств местного производства красноглиняной глазурованной посуды уже получено предостаточно.

По форме, глазурованные сосуды - это блюда, различного типа чаши и тарелки, кувшины, светильники. Сосудыпокрывалисьпрозрачнойсвинцовойполивой.Окраскасвинцовых полив, как известно,достигаласьпримесямиглавнымобразомокисловмедиижелеза, добавляемыхвразныхпропорцияхисочетанияхсдругимивеществами.По цветуглазуривыделяютсяколористическиеотделы,апотехникеисполнения декора/орнаментациихарактеризуютсяразличныедекоративныегруппы(или семейства).Тот илиинойцвет красок и глазуридостигался,использованиемвразных пропорциях особыхминеральныхкрасителей.

Традиционно в Средней Азии производство глазурованной посуды и в послемонгольское время оставалось в сфере ближневосточной гончарной традиции, хотя в это время все сильнее стало проявляться влияние китайских ремесленных центров. Это относится как к технологической стороне, так и к

художественному оформлению сосудов. Интересно, что в это время в обиходе одной семьи могли быть сосуды, изготовленные в разных художественно-технологических традициях, в которых глазурь и орнамент решен в различных цветовых гаммах.

В практически синхронных комплексах на сосудах открытых форм (блюда, чаши) можно различать две разные орнаментальные композиции – «зонная» и «концентрическая». В первом случае рисунок орнамента располагается в секторальных зонах, как бы расходящихся из центра дна. Концентрическая композиция предполагает небольшую круглую орнаментальную розетку в центре и 2-3 концентрических орнаментальных пояса/ленты вокруг неё. Такое разнообразие в художественно-декоративном облике массовой глазурованной керамики, естественно, говорит о многочисленности гончарных мастерских и разнообразии гончарных традиций, в которых они работали.

Наиболее многочисленна и выразительна группа керамики с гравировкой по белому ангобу и подглазурной росписью коричневым и зеленымц ветом. Прозрачная глазурь при этом может быть различных желтоватых или зеленоватых оттенков. Для этой группы сосудов наиболее характерна, если не исключительна, концентрическая композиция орнамента внутренней поверхности. Наиболее показательно большое археологически целое блюдо (32 см в диаметре). Оно на дисковидном поддоне и снаружи белый ангоб покрывает одну треть борта. На внутренней поверхности в центре небольшая круглая розетка с четырех-лучевой фигурой вокруг которой «чешуйчатое» заполнение. Ее окружает почти гладкая лента. Лишь посередине неё обозначена «перевитая веревочка». Эту ленту окаймляет узкая гладкая полоска, которая отделяет от нее основную широкую орнаментальную ленту, плотно заполненную растительными завитками. Они в «ритме ислими» образуют подобие чередующихся медальонов с заштрихованным листом в центре. Внешняя орнаментальная лента также отделена узкой гладкой полоской и заполнена ритмично чередующимися овальными фигурами на заштрихованном фоне.

Другим привнесенным элементом саманидской эпохи в среднеазиатское орнаментальное наследие считается присутствие «птичьих сюжетов» в декоре глазурованной керамики. Аналогии такому изображению птицы в оформлении среднеазиатских средневековых глазурованных сосудов нам не известны. Считать этот сюжет «привнесенным» в X - XII вв. в репертуар керамистов-художников, значит не учитывать глубину местных художественных традиции. Нам известны местные изображения птиц на керамике доисламского периода. И если их не всегда можно воспринимать как элементы декора, то они, во всяком случае, свидетельствуют об особой семантической насыщенности этого образа в идеологии местного населения. Отсюда один шаг до того, чтобы образ птицы, в разных вариациях, появился в IX - X вв. на местной глазурованной керамике.

Другой массовой группой керамики являются изделия, чаще это небольшие блюда, сжелтойпрозрачнойполивойигравировкойподней.Техника нанесенияорнаментаподобнавышеописаннойнакерамикесзеленойполивой. Характерна зонная компоновка – центральная розетка, широкая средняя полоса и более узкая по краю. Центральная розетка чаще все та же крестообразная фигура из листовидных элементов, средняя полоса пуста, а крайняя лента заполнена поперечными косыми штрихами. Глазурь расцвечена зелеными, коричневыми пятнами. Здесь нет буйства растительных элементов, завитков, листьев, цветков… Все достаточно строго и сухо… Художественный эффект достигался за счет мерцания и переливов желтого цвета в зеленый и светло коричневый.

Многочисленна красноглинянаякерамикасзеленойсвинцовойполивой, в которой различается несколько подвидов по типу глазури и способу нанесения орнамента. Керамика с зеленой поливой с подглазурной росписью ангобом. Рисунок на этой посуде наносился ангобом,толщинаслоякоторогообразуетневысокий рельеф под тонким слоем поливы.Там,гдепрозрачнаязеленаяполиваложится на красное тесто,она приобретает коричневый цвет; там,где полива приходится на светлый ангоб,она дает зеленый,порой почти травянистый оттенок.

Своеобразны сосуды, а это опять же, сосуды открытых форм с красновато-коричневым фоном и росписью белыми, зеленым ангобными красками. За счет толщины накладываемого слоя линий рисунок получался слегка выпуклым, что придавало узору особую глубину.

Раскопы, начатые на жилых массивах расположенных за древними крепостными стенами, дали керамику совершенно аналогичную комплексу ВСГ шахристана. По особенностям декоративного оформления глазурованную керамику, собранную на холмах окружающих шахристан Шойтобе, можно отнести к XIII - XIV вв. Именно этим временем датируется на средней Сырдарье керамика с аналогичными морфологическими и декоративными признаками [16, с.378-386; 11].

Нумизматическая коллекция

Другой категорией массового материала, полученного при исследовании Шойтобе является нумизматическая коллекция. Она распадается на две части – монеты, полученные при расчистке слоя в раскопе №4 (12 экз.), и подъемный материал, собранный как на шахристане городища, так и на окружающих

шахристан холмах (18 экз.). Условия нахождения монет как из раскопа, так и с дневной поверхности городища позволяют отнести их к верхнему строительному горизонту, самому последнему этапу интенсивной жизни города на этом месте

Из 30 экземпляров, переданных П.Н. Петрову удалось атрибутировать 27 шт., т.е. ~75%. Самой ранней находкой является саманидский (?) фалс, точная атрибуция которого невозможна. Шесть медных посеребренных дирхамов Отрара времени правления Мунгка хана и чуть позднее (до 662/1264 г.) маркируют определенный период монгольского владычества. Среди монет с медной основой обнаружился один серебряный дирхам – фракция, битый на монетном дворе Отрар в 670/1268 г. Следующими по времени чеканки монетами оказались медные фалсы Отрара, битые в 684-690/1285-1291 гг. Длительность их нахождения в обращении не известна, однако, судя по совместным находкам этих фалсов с более поздними монетами, они обращались и в начале XIV в. Младшей по времени выпуска находкой оказались медные посеребренные дирхамы Отрара 707/1307-1308 г. с наследной тамгой Дувы. Значительные изменения в постановке знаков собственности на монетах произошли примерно в 707-708/1307-1309 годах, т.е. лишь после смерти хана Дувы (706/1306-07 г.). С этого года практически все монетные дворы выпускают монету теперь уже только с наследной тамгой Дувы, тамга же Кайду практически полностью исчезает с монет.

В верхнем строительном горизонте (ВСГ) Шойтобе следует отметить практически исключительное присутствие монет Чагатаидского ханства с небольшой примесью медных посеребренных дирхамов Отрара середины XIII века – продукции монетного двора Великой Монгольской империи. А это означает, что и присутствие целых отрарских дирхамов Мунгка хана (табл. 1, № 1 и 3) в верхнем строительном горизонте может быть связано не только с их тезаврацией в процессе обращения. Такие монеты чеканились в очень значительных количествах, их тезаврация была обусловлена нападением Алгу на Отрарский оазис вначале 660-х гг.х., поэтому находки отдельных монет и кладов населением спустя 10-30 лет после трагических событий начала 660-х гг.х. могли были быть обычным явлением. В то же время, нельзя исключать возможность утраты этих монет в ходе их обращения, т.е. в середине XIII века, что вполне вероятно, учитывая географическую близость Отрара. В целом, присутствие в нашей коллекции исключительно чагатаидских монет говорит о принадлежности земель Туркестанского оазиса к Чагатаидскому улусу.

Заключение

Таким образом, верхний строительный горизонт городища Шойтобе насыщен монетами середины XIII- первого десятилетия XIV вв., что однозначно указывает на существование этого населенного пункта в период монгольского владычества. Представляется естественным доминирование среди находок продукции отрарского монетного двора (17 монет Отрара из 30 найденных, т.е. ~57 %), тем не менее, этот факт следует отметить особо. Отсутствие монет других регионов более поздних периодов (после 707 г.х.) означает, что примерно в период с 707 по 710/ с 1306-07 по 1309-10 гг. данный населенный пункт перестал существовать. Был ли он отстроен на новой территории с сохранением прежнего названия, как это не редко практиковалось монголами, нам пока неизвестно. Скорее всего, в результате военно-политических перипетий первых десятилетий XIVв. жители покинули остатки города Шавгар (городище Шойтобе) и переселились большей частью в бурно развивающийся в это время на новом месте г.Ясы/Туркестан. Слои пожара на городище Отрар и, вероятно, синхронный ему, пожар на древней цитадели города Йассы (городище Культобе) ранее отмечался нами как разрушительное следствие агрессивных действий потомков Дувы в первом десятилетии XIV в. [22, с. 168]. В ряду уничтоженных населенных пунктов, судя по полученным нами новым данным, стоит и населенный пункт, находившийся на месте археологического памятника Шойтобе – старая столица вилайята, город Шавгар.

ЛИТЕРАТУРА

Агеева Е.И., Пацевич В.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии АН Каз.ССР, т.5. - Алма-Ата, 1958. - С. 33-215.

Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в г. Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. - 1929. Т. XIX. - 46 с.

Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН КазССР. Сер. археол. - 1950. - Вып. 2. - № 67. - С. 59-99.

Байпаков К.М. Городище Чуйтобе // Свод памятников истории и культуры. ЮКО. - Алматы: Каз. Энциклопедия. - 1994. - С. 293-294.

Смагулов Е.А. Городище Шой-тобе // Города Туркестана. - Алматы: изд-во, 1999. - С. 71-82.

Смагулов Е. Сколько лет Туркестану? // Памятники истории и культуры Казахстана. - Алма-Ата, 1988. - Вып. 3. - С. 93-97.

Смагулов Е.А. Городище Куль-тобе // Свод памятников истории и культуры Казахстана. ЮКО. - Алматы: Каз. Энциклопедия. - 1994. - С. 268-271.

Смагулов Е.А. Из истории кангюйской архитектуры: здания крестообразной планировки // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов: сб. науч. тр. / гл. ред.: С.Г. Боталов, отв. ред.: Н.Н. Крадин, И.Э. Любчанский. - Челябинск: Издат. центр ЮурГУ, 2013. - С. 495-520.

Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Архитектурно-археологический комплекс цитадели древнего Ясы (Туркестан) // Археология Узбекистана. - 2013. - № 1 (6). - С. 60-75.

Брусенко Л.Г. Глазурованная керамика Чача IX-XII вв. - Ташкент: Фан. - 1986. - 122 с.

Смагулов Е.А. Находки импортных вещей в послемонгольском Отраре // ИМКУ. - Вып. 28. - Самарканд, 1997.

ӘОЖ 930.001.83

Ж.Т. ТАҢАТАРОВА
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ШИГАБУТДИН МАРЖАНИ ЕҢБЕКЕТРІНДЕ

Аңдатпа. Шигабутдин Маржани (1818 – 1889) – татар халқының көрнекті тарихшысы. Ол патшалық Ресейдің отарлық саясаты қарқынды жүргізілген тұста өмір сүріп, өз соңында мол ғылыми мұра қалдырды. Бұл мұра сол тұста түркі тілдес халықтардың ұлттық қозғалысына серпін берді.

Ш. Маржани Ұлы дала тарихына қатысты көптеген деректерді ғылыми айналымға тартқан. Осыған орай мақалада Ш. Маржани еңбектерінде Ұлы дала тарихы мәселелерінің көрініс табуы қарастырылған

Түйін сөздер. Ұлы дала. Өркениет. Тарих. Дерек. Методология.

Ж.Т. ТАНАТАРОВА
Атырауского государственного университета им Х. Досмухамедова

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В ТРУДАХ ШИГАБУТДИНА МАРЖАНИ

Аннотация. Выдающийся татарский историк Шигабутдин Маржани (1818 – 1889 гг.) жил и творил в период колониальной политики Российской империи, давший мощный толчок дальнейшему развитию национального движения тюркских народов.

Исторические взгляды ученого проникнуты глубоким патриотизмом, труды его пронизаны идеей возрождения и пробуждения тюркских народов.

Ш. Маржани удалось привлечь к исследованию большой комплекс самых разнообразных источников по истории Великой степи. В данной статье рассматриваются проблемы истории Великой степи в трудах Ш. Маржани.

Ключевые слова. Великая степь, цивилизация. история. источник. методология.

Zh. T. TANATAROVA
Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University

THE ISSUES OF THE GREAT STEPPE HISTORY IN THE WRITINGS OF SHIGABUTDIN MARJANI

Abstract. An outstanding Tatar historian Shigabutdin Marjani (1818 – 1889) lived and worked during the period of colonial policy of the Russian Empire, which gave a powerful impetus to the further development of the Turkic people's national movement.

Historical views of the scholar are imbued with deep patriotism, his works are permeated with the idea of revival and awakening of the Turkic peoples.

Sh. Marjani managed involve in his study a large complex of various sources on the history of the great steppe. This article discusses the history of the Great steppe in the writings of Sh. Marjani.

Keywords. Great steppe, civilization, history, source, methodology.

Кіріспе

Елбасымыз, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласының мазмұны тарих мәселесін қозғаған іргелі туынды екенін аңғартады. Бұл мақалада «Қазақстан тарихы жеке жұрнақтармен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан түсінікті болуы тиіс» деген пікір білдіре отырып, Қазақстанда тарихи сананы қалыптастырудың маңыздылығы негізделгені ерекше назар аудартады [Н. Назарбаев, 2018].

Аталмыш мақалада ұлт тарихын жазудың басты принципі ретінде шынайылықтың, яғни объективтіліктің басшылыққа алынуы тиістігі және халықымыздың тарихын жазуда евроцентристік көзқарастан арылудың жолдары айшықталған. Объективтілік принципін басшылыққа алу бір халықты екінші халықтан жоғары қоюға немесе белгілі бір халықты кемсітуге жол бермейтіндігі мәлім. Тарихтың шынайылық тұрғысынан жазылуы керектігіне Н.Ә. Назарбаев ерекше мән беретіндігін былайша білдіреді: «Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең

бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз» [Н. Назарбаев, 2018].

Елбасымыз мақаласындағы тұжырымдар тарихшылар алдына үлкен міндеттер жүктейді. Жаһандық тарихтағы өз рөлімізді ашып көрсетуде Ұлы дала тарихына қатысты еңбек жазған ғалымдардың мұраларына да назар аударғанымыз абзал.

Тарихтың мәні мен міндеті мәселелерін зерттеген неміс халқының көрнекті философы, экзистенциализмнің бірегей өкілі Карл Ясперс адамзат тарихының басым бөлігі жадымызда сақталмағанын, оны тек зерттеушілердің ізденістері ғана белгілі дәрежеде қалпына келтіре алатындығын атап көрсеткен-ді [К. Ясперс,1991: 282]. Дегенмен, тарихты түрліше ұғынуға немесе әрқилы түсіндіруге болатыны белгілі. Бұл мәселеге өткен дәуірлерде қоғамдық үдердісті зерттеушілер көңіл бөлді, сөйтіп, тарихи танымның ерекшелігін арнайы түрде қарастырумен айналысатын тарих философиясы пәнінің қалыптасып, дамуына серпін берді [Ю. Семенов, 2003:3]. Мұндай зерттеушілердің қатарында ағартушы-ғалым, діни қайраткер, өз соңында мол ғылыми мұра қалдырған тарихшы Шигабутдин (Шихаб ад-Дин) Маржани (1818-1889) есімін де ерекше атауға болады.

Талқылау нәтижесі

Ш. Маржанидің өмірі мен мұралары жайлы еңбектер қатары көп болғанымен олардың ішінде аталмыш ғалымның Ұлы дала тарихына қатысты пікірлері арнайы қарастырылмаған. Тек А. Машановтың еңбегіңде ғана Ш. Маржанидің мұраларындағы Ұлы тарихы мәселелеріне сипаттама берілген. А. Машанов (Машани) өзінің «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде былайша Ш. Маржаниға былайша жоғары баға берген: «Маржани татар халқының, сонымен байланысты бұлғар халқының, қала берді барлық Орта Азия мен Қазақстан халқының тарихына негіз қалаған адам» [А. Машанов, 1994; 83].

Нәтижесі

Ш. Маржанидің мұраларындағы Ұлы дала дала тарихы мәселелерін қарастыру арқылы біз тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерін және бұрмаланып түсіндірілген тұстарын аңғарып, оны қалпына келтіруге мүмкіндік аламыз. Сондықтан зерттеу объектісі етіліп алынған бұл тақырыпты ғылыми өзекті мәселе деп санауға болады.

Негізгі бөлім

Патшалық Ресейдің империядағы түркі-мұсылман халықтары қоныстанған өңірлерде отарлық саясатын қарқынды түрде жүргізіп, жергілікті халықтардың ұлттық санасын тұмшалау, оларды орыстандыру, шоқындыру бағытындағы іс-шараларын жүзеге асырып жатқан кезде ғұмыр кешкен Ш. Маржани Бұхара қаласынағы «Мір араб» медресесінде білім алған еді [М. Юсупов, 2003: 42]. Ол Бұқарада оқып жүрген кезінде араб, парсы тілдерін терең меңгеріп, Хусаин ибн Мұхаммед әл-Каргали және Низамутдин әл-Илхам секілді оқымыстылардың ықпалымен ортағасырлық араб, парсы тілдерінде жазылған тарихи шығармаларды оқуға ден қойған болатын. Бұқарадан оралғаннан кейін Қазандағы мешітте имам әрі сондағы татар мұғалімдерін даярлайтын оқу орнында оқытушы болып қызмет ете жүріп, Қазан университеті жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамының мүшесі ретінде оның жұмысына қызу атсалысып, дінтану, философия саласына, сондай-ақ тарихқа қатысты еңбектер жазуды қолға алып, мұсылмандық Шығыстың беглгілі ғылыми мектептерінің дәстүрін жалғастырып, 30 томнан астам еңбекті дүниеге әкелді. Олардың қатарында сол тұстағы Ресей империясының қол астында болған түркі-мұсылман халықтарының тарихына тікелей қатысы бар араб тіліндегі «Вафият әл-аслаф вә тахият әл-ахлаф» (Өткен бабалар өмірінен және олардың ұрпақтарға сәлемі) және татар тіліндегі «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Бұлгар» (Қазан және Бұлғар туралы пайдаланылған хабарар) атты еңбектерін зиялы қауым өкілдері зор қошеметпен қарсы алды [С. Алишев,1990: 34]. Ш. Маржанидің еңбектерін жоғары бағалаушылардың қатарында қазақ зиялылары да болды. Мәселен, 1915 жылы, яғни Ш. Маржанидің 100 жылдық мерейтойының аталып өтуі әзірленіп жатқан шақта қазақтың белгілі қайраткері М. Сералин «Айқап» журналында «Маржани» деген атпен мақала жариялап, онда: «Бұл кісі мұсылман дүниясының басы айналып жатқанда дүнияға шығып, ол заманда жұрттың мұрнына исі де кірмеген тарих ғылымына көп зейін жұмсаған, әр нәрсеге сақ көзімен назар салған, араб жұртына барып тұрмай, Русие мен Бұхарада жүрген кісі болса да араб тілін ең жүйрік шешендерінен кем білмеген бір жан еді! Жазған кітаптарының арасында «Назарат әл-хақ», «Вафият әл-аслаф», «Мөстафадел-әхбар» кітаптары ең машһүрлары еді» [М. Сералин, 2002: 62],– деген еді.

Отарлық билік орындары бодандыққа түскен халықтардың бойында тәуелсіздікте болған кезі туралы жадтың түлеуіне, олардың өзін-өзі билеуінен айырылғанына өкінішпен қарауына жол бермеуді қатаң бақылауға алған тұста түркістандық зиялы қауым өкілдері арасында Түркістан тарихын жазудың қажеттігі жөнінде мәселе көтеріле бастаған еді. Оған сол кезде Ш. Маржанидің тек татар халқының ғана емес, Орталық Азия халықтарының да өткен дәуірлердегі тарихына қатысты еңбектерінің жарық көруі өз әсерін тигізбей қоймаған-ды. Ш.Маржани өз еңбектерінде тарихи оқиғаларды баяндаумен ғана шектеліп қалмай, тарихтың

қоғамда алатын орны мен рөліне жене оны зерттеу әдістеріне қатысты тың пікірлер білдірген еді. Бұл өз кезегінде түркі-мұсылман халықтары арасында өткен тарихқа деген құштарлықты, оны зерттеуге деген талпынысты арттыра түскен болатын.

Мұсылмандық Шығыстың ортағасырлық тарихшылары мен ойшылдарының шығармаларымен терең танысқан Ш. Маржани өзінің еңбектерін жазу барысында оларда тарихтың мәніне байланысты айтылатын ой-пікірлерге ерекше зер салып, мұндай пікірлерді өз тұжырымдарына тірек етіп алды. Оған ортағасырлық араб тарихшысы әрі энциклопедисті Таки ад-Дин әл-Маркизидің тарих ғылымына байланысты айтқан пікірі өз ықпалын тигізбей қалмаған-ды. Ол бұл жайлы былай деп жазған еді: «Тарих ғылымы – ең керемет ғылымның бірі. Оны ойлы, саналы адамдар тәрбиелілік маңызы зор, ізгілікті ғылым деп санайды. ... Заманының лайықты адамдары деп есептелгендердің тарихқа үңілуі, ұлы ойшылдардың тарихқа бас иіп, оған таңдануы бекер емес» [Д. Урсу,1990: 32].

Ш. Маржани тарихты барлық ғылыми білімнің анасы, аса маңызды құдіретті ғылым деп бағалап, өз замандастарын оған құрметпен қарауға шақырды. Ол тарихтың міндеті өскелең жас ұрпақты адамгершілікке баулу, оларды адамдар арасында болатын жаман қасиеттерден сақтандыру екенін негіздеуге күш салып, жастарды тарихқа өмір мектебі ретінде қарауға үндеп, тарихты қараңғылықтан алып шығатын шыраққа теңеді. Тарихтың тәрбиелілік функциясына баса мән берген Ш. Маржани адамгершілік қасиеттерді арттыру, жетілдіру негізінде қоғамдық прогреске кең жол ашуда өткен дәуірлердегі жағымды құбылыстар мен оқиғалардан ғана емес, жағымсыз жайттардан ла тағылым алу керектігін кеңінен насихаттады [М. Юсупов, 1981: 112]. Ш. Маржанидің тарихқа деген мұндай көзқарасы бүгінгі таңда тарихтың теориялық-методологиялық мәселелерін зерттеп жүрген ресейлік ғалым Н.И. Басовскаяның «тарих бірінші кезекте, мәңгілік адамгершілік құндылықтарға жету жолындағы жетістіктер мен адасушылықтарды аңғартуы тиіс» [Н. Басовская, 2002: 9] деген пікірімен үйлесімділік табады.

Ғылыми білімді діни білімге қайшы келмейді, діни наным мен ғылым бейбітқатар өмір сүре алады, ғылыми білімді насихаттау арқылы қоғамның дамуына негіз жасалады, ал дін өз кезегінде қоғамның адамгершілік тұрғыда жетілуін қамтамасыз етеді деген пікірде болған Ш. Маржани: «Ғылым һәм ағартушылықпен шұғылдану, ақыл, біліммен жетілу – салауаттылықтың көрінісі ... Зерек адамдар мен ақыл иелерінің айтуынша, ақиқаты ашық ғылым – ол ең қадірлі сипаттың бірі, ең мақтаулы жетістік. Ғылым үйрену – рақаттың һәм бақыттың ең жоғары дәрежесі. Пәк Ислам шариғаты ғылым үйренуді һәм ағартушылықты жетілдіруге үгіттеп, қызықтырады» [Ш. Мәржани, 1989: 415], – деп жазған еді.

Халықты ағарту, білімді әрі жоғары адамгершілік қасиеттегі тұлғаларды тәрбиелеу және өткен дәуірлердегі рухани мұраларды игеру дамудың қайнар көзі деп санаған Ш. Маржани тарихтың қоғамдағы рөлін жоғары бағалады. Ол тарих ғылымын бірегей теориялық әдіс негізінде жасалған білім жүйесі ретінде қарастырып, тарихшының міндеті әрбір оқиға мен құбылыстың себепт-салдарын зерттеу арқылы шынайылықты түсіндіру деп санайды. Соған орай өз шығармаларында тарихи оқиғаларды тізбектеп баяндаумен ғана шектелмей, олардың арасындағы өзара байланысты түсіндіруге баса мән берді. Осылайша, Ш. Маржани тарихилық принципке сай тарих сананы жаңғыртуға және өткен дәуірлердегі оқиғалар мен құбылыстар жайлы түсінігімізідің шынайы болуына қызмет етуі тиістігін, белгілі бір проблеманы зерттеуде өткен дәуір мен өз заманының айырмашылығын көре білу керектігін, объектні қоршаған ортасынан бөліп алмай онымен контексте қарастыру қажеттігін қолдады.

«Тарих сырттай қарағанда, мемлекеттер туралы немесе белгілі бір кәсіппен шұғылданушылар жайында, былайша айтқанда, өткен кезеңді баяндайтын мәліметтер жиынтығы іспеттес. Дегенмен, онда өткеннен тәлім алатын үлгі-өнеге жетерлік», – дей отырып, Ш. Маржани тарихтың мәніне үңілу «даналы тұжырым» жасауға алып келеді деп деп есептеді [Ш. Мәржани, 1989: 88 б]. Оның мұндағы «даналы тұжырым» дегені қоғамның алдағы кездегі даму жолын тарих аңғарта алады дегенге саятын. Бұл белгілі дәрежеде неміс ғалымы И.Г. Дройзеннің «тарих өткен дәуірлер туралы тура түсінік қалыптастырумен бірге қоғамның ары қарай қандай жолмен жүру керектігіне бағыт бере алады, тарихи зерттеудегі қателік әйтеуір бір қоғамның дамуына кері әсерін тигізбей қоймайды» [Е. Кириленко, 1992: 82], деген мазмұндағы пікіріне сәйкес келетін.

Ш. Маржани өз заманында тарихтың қоғамдағы орны мен рөліне және міндеті туралы жаңа идея ұсына білді. Ол тарихты отарлық езгінің тауқыметін тартқан халықтарды бірнеше ғасырлар бойғы ұйқыдан оятудың, елді өркендетудің және халықтың өзін-өзі тануының құралы деп есептеді. Осындай міндетті жүзеге асыратын тарихи еңбекті жазуды өзінің және әріптестерінің парызы деп білді. Мұндай еңбек өткен дәуірлердің мысалдары негізінде ұлттық сана-сезімнің көтерілуіне және адамдарды тәрбиелеуге, отансүйгіштік қасиеттердің артуына қызмет етеді деп санды.

Тарихи зерттеулердің басты методологиялық принципі Ш. Маржани үшін оқиғалар мен құбылыстар жайынан мағлұмат беретін фактілерді объективті түрде талдау болып табылады. Ол тарихшының діни немесе саяси көзқарасына орай тарихи шындықты бұрмаламауы тиістігін, бұрмаланған тарихтан алар тағылымның

болмайтындығын ескертіп, тарихшыға үлкен талап қойды. Тарихшының өскелең жас ұрпақтың алдында жауапкершілікте екенін, тарихшы атына кір келтірмей халық алдындағы парызын есте сақтауы керектігін ескертеді. Тарихты зерттеу барысында субъективті пікірлерді басшылыққа алып, жіберілген ескі қателіктер мен жаңсақ тұжырымдарды бүркемелеуге болмайтындығын негіздей отырып, мұны зерттеу барысындағы басты ұстаным ретінде ұсынады және тарихи ақиқаттың негізгі өлшемі – адамның ақыл-парасаты деген тұжырымға келеді.

Ш. Маржани тарихи процесті халықтардың рухани дамуының көрінісі ретінде түсініп, түрлі халықтардың рөліне баға беруде олардың жалпыадамзаттық мәдениетке қосқан үлесін өлшем етіп алады. Қоғамның үдемелі дамуын Ш. Маржани біріші кезекте рухани мәдениеттің, ғылымның, өнердің және діннің дамуымен байланыстырады. Ол мәдениетті қоғамның рухани және саяси дамуының нәтижесі, ақыл-ойдың даму деңгейі деп бағалайды [Ш.Марджани, 1999: 9]. Ш. Маржани үшін әлеуметтік прогрестің қозғаушы күші білім болып табылады. Оның пікірінше, қалалардың өсуі, өндіріс күштерінің дамуы білімнің таралуына тікелей тәуелді.

Ш. Маржанидің қоғамға байланысты көзқарасы ортағасырлық араб ғалымы Ибн Халдунның көзқарасымен үйлесімділікте. Ол да Ибн Халдун секілді қоғам мен мемлекет адамдардың арасында ынтымақтастық сезім орнаған кезде қалыптасады деп санайды. Сонымен қатар адамдардың өмір сүруіне қажетті материалдық игілік адамдардың өзара ынтымақтыстығы мен бір-біріне көмек көрсету сезімі болған жағдайда жеткілікті болады деп есептейді. Ол мемлекетті таптардан тыс құрылым, мемлекет ортақ мақсатқа сай ұжымдар мен адамдарды біріктіріп, қоғамдық үйлесімділікті қамтамасыз етеді деген пікірде болды.

Тарихтағы тұлғалардың рөлі мәселесіне Ш. Маржани еңбектерінде едәуір көңіл бөлінген. Ш. Маржани тұлғалардың іс-әрекетін дәріптеу тарих ғылымының міндеті болып табылмайды деп атап көрсетеді. Ол тұлғалардың өз соңында қандай мұра, қандай шығарма, ғылыми еңбек қалдырғанын, сондай-ақ адамдарға қаншалықты жақсылық пен қайрымдылық жасағанын немесе зұлымдық істегенін айқындап, олардың әрекеттеріне баға беріп, халыққа жеткізу тарих ғылымының алдында тұрған басты міндеттердің бірі деп есептейді [Очерки, 2003: 29].

Ортағасырлық араб ғалымдарының, соның ішінде Ибн Халдун дүниетанымының Ш. Маржаниға елеулі дәрежеде ықпалы болғанын қазіргі кездегі зерттеушілер теріске шығармайды. Бірақ Ш. Маржани Ибн Халдун секілді билеушілердің қызметін, халыққа жасаған қызметін, қайрымдылығын барынша дәріптемеді. Сондықтан да ол Ибн Халдунның еңбегіндегі тұлғалар жайлы мәліметтерді ортағасырлық өзге зерттеушілердің шығармаларындағы мағлұматтармен салыстыра талдады.

Деректерге сын көзбен қарау, жазба мәліметтермен қатар заттай дәлелдерді ғылыми айналымға тарту, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды баяндайтын жазба мәтіндер мен ауыз әдебиеті үлгілерін филологиялық тұрғыда және деректанулық негізде талдау Ш. Маржаниді Ибн Халдуннан ерекшелей түсетін. Ш. Маржани Шығыс халықтарының рухани мәдениетінің мол мұрасына дерек көзі ретінде қарап, олардағы мағлұматтардың шынайылық деңгейін айқындауға баса мән берді.

Барлық халықтар ғылымды игеруде бірдей қабілеттілікке ие, қабілеттілік халықтардың бойына табиғаттан берілген деген тұжырым жасаған Ш. Маржани бұл жөніндегі еуроцентристік көзқарастағылардың ұстанымына бірден қарсы шықты. Сол тарихи кезеңде еуропалық ағартушылар арасында көшпелі немесе дала өркениеті өкілдерін отырықшы өмір салт пен мәдениеттің жауы, «жабайылар» ретінде көрсету, еуропалықтардың Шығыстағы үстемдігін негіздеуде еуроцентристік идеяларды методологиялық тірек ретінде пайдалану орын алған-ды. Мұндай еуроцентристік тұжырымдаманы бірқатар орыс зерттеушілері пайдаланып, патшалық Ресейдің Орталық Азиядағы экспансиялық саясатын «орыстардың өркениеттік миссиясы» ретінде, ондағы отарлық билік орындарын жергілікті халықты еуропалық өркениетпен «байланыстырушы көпір» қызметін атқаратындығын дәлеледеуге тырысып, ұлыдержавалық мүддені жоғары қойған еді. Мәселен, сол тұста С.М. Соловьев «төңіректегі халықтар – варварлар, олар орыс княздарының жаулау объектісі болатындығын тарихтың өзі белгілеп берген», «орыстар шығысты отарлау барысында едәуір қарсылық көрмей, құдіретті әрі мықты мемлекет құрды» деген «отарлау» теориясының авторы ретінде танылған болатын [Ш. Сили,2002: 151]. Ш. Маржани еуроцентристік көзқарас шынайылықты көрсетпейді, керісінше, бір халықты екінші халыққа өктем билік жүргізуін, яғни еуропалықтардың үстемдігін ақтауға бағытталған ұстаным деп бағалады. Осыған орай ол өз еңбектерінде Орталық Азия мен Еділ-Жайық өңірлерінде және басқа да мұсылмандық Шығыс аймақтарта озық өркениет ошақтары мен әлемге танымал ғұламалардың болғанын ашып көрсетуге ден қойды.

Ш. Маржани өз еңбектерін жазу барысында халықтар, мемлекеттер, қалалар, қайраткерлер, философиялық мектептер, діни және саяси ілімдер жайлы түрлі мәліметтер жинастырды. Өзінің мұндай әрекетін әріптестеріне үлгі ретінде ұсынып, тарихшылардың назарынан қоғам өмірінің бірде-бір қыры тыс қалмауы керектігін, зерттеу жұмысының кешенді түрде жүргізілуі қажеттігін жақтады. Ол қоғамдық өмірді толықтай қамтыған энциклопедиялық сипаттағы тарихи еңбекті жазуды қолдағанымен оны жүзеге асыру

ерен еңбекті талап ететіндігін түсініп, былай деп жазған еді: «Жекелеген ғалымдар үшін ғана емес, тіпті өркениетті елдерге де толықтай, бәрін қамтитын тарихи еңбек жазу оңайға түспейді. ... Өз ғалымдарына қолдау көрсеткен елде ғана тарихпен, ғылыммен, қолөнермен және философиямен шұғылдану кенжелеп қалмайды».

Ш. Маржанидің еңбегінде әйгілі ғұлама әл-Фарабидің Ұлы даланың өкілі екені ғана негізделіп қоймайды. Сонымен бірге оның еңбектерінде қазақ хандарына да қатысты көптеген мәліметтер кездестіруге болады. Ресей тарихында өзіндік із қалдырған ҚұтлығмұхаммедТевкелевтің шыққан тегі туралы нақтылы мәлімет беретін зерттеушілердің бірегейі ретінде Ш.Маржани есімін ерекше атау қажет. Ол ұсынған шежірелік мәлімет Орынбор мұсылман діни басқармасында 1865-1885 жылдары мүфти болған Сәлімгерей Тевкелевтен (Қ.Тевкелевтің шөбересі) алынғандығымен ерекшеленеді. Ш.Маржанидің өзі де кезінде осы діни басқармада қызмет етіп, С.Тевкелевпен тығыз қарым-қатынаста болған. Аталмыш ғалым өзінің «Мөстәфәдел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» атты еңбегіндегі Орынбор қаласының салыну тарихына арналған тарауында бұл қаланың негізін қалауға Қ.Тевкелевтің тікелей қатысы барлығын айтып, оның Шыңғыс хан әулетінен екенін атап көрсетіп, Құтлығмұхаммедтің өзіне дейінгі тегін мынандай ретпен береді: Орыс хан (Ырыс хан) – Құйыршық – Барақ – Жәнібек – Жәдік – Шығай – Ондан – Оразмұхаммед – Дәулетмұхаммед – Мамаш – Тәукел (Тәуекел) [Ш. Мәржани, 1989: 261].

Ш.Маржанидің көрсетуінше, Қ.Тевкелев қазақтың Оразмұхаммед сұлтанының тікелей ұрпағы, яғни оның шөпшегі болып табылады. Бұл мәліметтің шындыққа жанасатындығын И.А. Гилязев та өзінің Тевкелевтер әулетінен XVII ғасыр мен XIX ғасырдың басында шыққан помещиктер туралы еңбегінде қуаттайды. Алайда, И.А.Гилязев Тевкелевтер әулетін Оразмұхаммедтен өрбитіндігін мойындағанымен бұл әулет өкілдерін татар помещиктері ретінде сипаттайды. Бұл бәлкім, Қ.Тевкелевтің Оразмұхаммед, Дәулетмұхаммед, Мамаш секілді аталары мен әкесі – Тәуекелдің (Тәукел) және ағайын-туыстарының Керман хандығында ғұмыр кешкендігіне де байланысты шығар. Өйткені, Керман хандығы тұрғындары орыс деректерінде «касымдық татарлар» («касимовские татары», «качим татарлары») деп аталған және бұл тұрғындар кейіннен осындай атпен субэтностық топ құраған. «Қасымдық татарлардың» жалпы саны небір аласапыранды бастан кешкеннен кейін, 1897 жылғы санақ бойынша 4,7 мың адамды құраған. Санақ өткен кезде «қасымдық татарлардың» басым көпшілігі мұсылман дінінің суннит тармағымын ұстанатындығын танытқан.

Жоғарыдағы шежіре бойынша, Құтлығмұхаммедтің тегі (фамилиясы) әкесінінің аты негізінде Тевкелев етіліп алынғаны да аңғарылады. Бірақ та кейбір мәліметтерде Құтлығмұхаммедтің әкесінің аты Мамаш деп те берілетіндігін айта кеткен жөн. Шежіреге сәйкес, Мамаш Құтлығмұхаммедтің атасы болып келеді. Мұндай жәйтті Қ.Тевкелевтің шоқынуына, христиандықты қабылдауына орай жіберілген шатастырушылық па деп те қабылдауға болады. Бәлкім, бұл қазақтар арасындағыдай, ол өзін атасының баласымын деп санағаннан туындады ма, онысы беймәлім.

Осылайша, қазақтың әйгілі ханы Тәуекелдің інісі – Ондан сұлтан мен оның ұлы – Оразмұхаммед Қ.Тевкелевтің арғы аталары болатындығы аңғарылады. Оразмұхамедтің 13 жасында жетім қалып, Сібір хандығындағы билеушісі Сейдектің иелігінде жүрген кезінде 1588 жылы Тобыл воеводасы Д.Чулковтың айлалы әрекеті нәтижесінде тұтқынға түсіп, Мәскеуге аттандырылғаны, онда алдымен орыс патшасы Федор Ивановичтің, кейіннен Борис Годуновтың қызметіне тартылғаны, орыстардың 1590 жылғы шведтерге қарсы жорығына және басқа да соғыс қимылдарына қатысқаны, сондай-ақ 1600 жылы Б.Годуновтың «қамқорлығы» нәтижесінде Керман хандығының билеушісі болғаны аян. Сол кезде Мәскеу патшалары Сібірді және оған іргелес өңірлерді иелену мақсатында ондағы халықтардың ашық қарсылығын туғызбайтын тәсілді таңдап, жергілікті билеуші топтардың өкілдерін өзіне тарту, сөйтіп оларды өз мүдделеріне сай пайдалануға басымдық берген еді. Соған байланысты орыс патшалығында өз тарапына өткендерге шен-шекпендермен қатар иеліктер тарту ету және жұртта қалған отбасы мүшелерін алдырып беру, оларды қызметшілермен қамтамасыз ету шаралары жүзеге асырылды. Мұндай шаралар Оразмұхаммедке де байланысты іске асырылмай қалмады. Бұған Оразмұхаммедтің алдымен поместье алғанын, Мәскеуден кейіннен Керманда жалғыз емес, үлкен отбасымен және ел жұртынан келген жақын би-бектерімен бірге тұрғандығын мысал ретінде келтіруге болады.

Оразмұхаммедтің Керманға хан болғанға дейін оның тұтқынға түсуі Тәуекел ханды толғандырмай қоймаған еді. Тәуекел хан 1594 жылы Мәскеуге Құлмұхаммед елшілігін атандырып, орыс патшалығымен достық келісім жөніндегі ұсыныстар жасаумен қатар Оразмұхаммедті еліне қайтаруды сұрады. Бұл елшілікті орыс патшасы жылы қабылдағанмен, қазақ хандығы Көшім хандығына қарсы соғыс қимылдарын жүргізуі тиіс деп, Тәуекел ханның Оразмұхаммед туралы өтінішіне оның орнына Үсейін ханзаданы аманат етіп жіберген жағдайда босатылады деген шарт қойды. Бұл елшіліке жауап ретінде, 1595 жылы Мәскеуден Тәуекел ханға тілмәш В.Степанов бастаған елшілік жіберілді. Орыс патшасының қойған талаптары Тәуекел хан тарапынан қабылданбады. Мұның артынша, Оразмұхаммедтің өзі де немере ағасы Тәуекел ханға хат

жолдап, орыс патшасымен достық қарым-қатынаста болу жөніндегі өтінішін білдірген еді. Оның бұл өтініші де жүзеге аспай, оған тағдыр жазмышымен орыс жерінде қалуына тура келіп, 1600 – 1610 жылдары Керман хандығының билеушісі болды.

Орыс паташалығының тікелей араласуымен 1452-1681 жылы аралығында өмір сүрген Керман хандығында 14 хан билік жасады. Соның онбіріншісі Қ.Тевеклевтің арғы атасы – Оразмұхаммед еді. Ока өзені жағасында құрылған бұл хандық қандай хандық еді деген мәселеге орай Ш.Маржанидің бұл хандықты хандық деп санауға болмайды, өйткені ондағы билік шығыс дәстүріндегідей мирасқорлықпен берілмеді, оның билеушілерін Ресей патшасы өз ыңғайына сай тағайындады, ол билеушілер орыс патшасына толықтай бағынуға, оған әрқашан әскери көмек көрсетуге ант беріп, тәуелсіз болмады әрі Керман билеушісі атынан ешқандай теңге соғылмаған, ту да көтерілмеген деген пікірімен қосылуға болады [Мәржани, 1989: 178].

Оразмұхаммед 1605 жылы Б.Годуновтың өлімінен кейін орын алған алауыздық кезінде Лжедмитрий II-ші жағына шықты. 1609 жылы В. Шуйскидің әскері Касимов қаласын алғаннан кейін поляк королі Сигизмундты қолдаған Оразмұхаммед 1510 жылы қараша айында Лжедмитрий II-нің бұйрығымен қастандықпен өлтірілді. Оның денесін әйгілі Едіге бидің ұрпағы П.Урусов Касимов қаласындғы қорымға жерлейді.

Оразмұхаммедтің өлімінен кейін Керман хандығына Көшім ханның немересі – Арсланғали, онан кейін оның ұлы – Сейіт-Борхан, онан соң Арсланғалидың әйелі әрі Сейіт-Борханның анасы – Фатима ханым билік етті. Патшалық Ресейде билікке келген Романовтар әулетінің тұсында Керман хандығы 1681 жылы, яғни Қ.Тевкелев 7 жасқа келген кезде жеке билік құрлымы ретінде өмір сүруін доғарды.

Романовтар билігі кезінде Оразмұхаммедтің ұрпақтары, яғни Қ.Тевкелевтің аталары қоныстанған Керман хандығында патша өкіметінің қолдауымен халықты шоқындыру саясаты жүзеге асырыла бастады. Хандықтың кейбір билеушілері шоқынып, орыс есімдерін алуға мәжбүр болды. Мәселен, Сейіт-Борхан хан шоқынып, Василиий деген есімді иеленді. Шоқындыру саясатының екпін алуымен 1656 жылы Керман хандығының тұрғындары көтеріліске де шықты. Бірақ мұндай әрекеттен нәтиже бола қоймаған саяси ахуал жағдайында Қ.Тевкелев секілді жасөспірімдер шоқындыру, орыстандыру саясатының құрбанына айналып, болашақ Ресей империясына қызмет етушілер ретінде қалыптастырыла бастады.

Ш. Маржанидің көрсетуінше, Оразмұхаммед сұлтанның ұрпақтарынан шыққан танымал тұлғалардың бірі Сәлімгерей Тевкелев еді. Ол 1865 жылы Орынбор мұсылмандары діни басқармасының мүфтиі болып сайланды. Оның осындай лауазымға ие болуымен Тевкелевтер әулеті ендігі жерде шоқынған әулет емес, мұсылмандық әулет ретінде танылды. Оның үстіне сол тұста Еділ-Жайық өңірінде христиандықты қабылдаған түркі халықтарының өкілдері арасында миссионерлердің қарсылығына қарамастан мұсылмандыққа өту жаппай етек алып жатты. Осындай сәтте патша өкіметі шеткері аймақтарда тұрақтылықты сақтау мақсатында мұсылмандық элитамен ымыраға келу бағытына бет бұра бастаған еді [28, с.130]. Соған орай патша өкіметі мұсылмандық элита өкілдерін де өзіне тарту ниетінде оларды марапаттай бастады. Мәселен, С.Тевкелев I дәрежелі Анна және Станислав ордендерімен марапатталды.

Уфа қаласында орналасқан Орынбор мұсылмандары діни басқармасындағы қызметі барысында С.Тевкелев 1868 жылғы әкімшілік реформаға сәйкес Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары қазақтарының діни істері аталмыш мүфтиліктің қарауынан шығарылып, жергілікті билік орындары қарамағына берілуіне наразылық танытқандардың бірі болды Сонымен қатар ол билік орындарының бұл облыстардағы қазақтардың діни істеріне байланысты шешім қабылданады деген уәдесіне сенім артты. Ол мұсылмандар арасындағы ахуалды жіті қадағалауға алып, 1866 жылы мұсылмандарға мұсылмандық парыздарын тиесілі орындау жөнінде үндеу таратты. Оның бұл үндеуіне сол кезде генерал-губернатор Н.А.Крыжановский де құлақ асып, оны барлық уез басшыларына қарамағындағы мұсылмандарға насихаттау жөнінде арнайы тапсырма берді. Бұл өз кезегінде Орынбор мұсылман діни басқармасының халық арасындағы беделінің өсуіне түрткі болды.

1867 жылы Орынбор өңірінде қуаңшылық орын алып, тұрғындар арасында аштық жайлай бастаған шақта С.Тевкелев Ресей мұсылмандарына үндеу жолдады. Ол үндеуде аштыққа ұрынған башқұрттар мен өзге де мұсылмандар пайдасына қаражат жинастыру қажеттігі айтылған-ды. Бұл үндеуге орай мұсылмандар арасынан аштардың пайдасына деп 2431 сом жиналды. Жиналған қаржы аштыққа ұшырағандар арасында имамдар арқылы таратылып берілді. С. Тевкелев мұсылман қариялары мен жетім балаларды қамқорлыққа алатын үйлер ұйымдастыру мәселесін де ойластырды. Оның өзі тікелей араласып, Уфа губерниясында мұсылман қариялары мен жетімдеріне арнайы үй ашуға жетекшілік жасап, жұртқа үлгі де көрсете білді. Бұл үйдің қаржылай ауыртпалықтарын көтеруге С.Тевкелевтің Сейітгерей, Бақтыгерей секілді бауырларымен бірге немере інілері де тартылды. С.Тевкелевтің бауырларының атсалысуымен мұсылман қариялар мен жетім балалар үйінің жарғысы әзірленіп, ол Императорлық адамсүйгіштік қоғамы арқылы бекітілді.

Ресей империясының астанасы – Петерборда тұратын мұсылмандарға арналған үлкен бір мешіт салу мәселесін көтерген де С.Тевкелев болды. Ол Шетділер департаментіне бұл мәселені өткір қоя білу

арқылы, билік орындары тарапынан оның салынуына рұқсат алды. Ол бұл мешітті Ресей империясындағы басты ислам храмына айналдырудың маңызды екенін имераторды өзіне де жеткерді. 1883 жылдан бастап астандағы мешітті салу үшін империялық көлемде қаражат жинастыратын арнайы комиссия құрылды. Комиссия құрамына С. Тевкелевтің ұсынысымен А. Баязитов, М. Юнусов секілді т.б. беделді мұсылмандар енгізілді. С.Тевкелев аталмыш мешіттің салынғандығын көзімен көре алмай, 1885 жылы дүниеден өтті. Петербордағы мешіттің құрылысы 1913 жылы, Романовтар әулетінің 300-жылдық мерейтойы қарсаңында аяқталды. Мешіт ғимаратын салу ісіне өзге мұсылмандармен бірге қазақтар да, сондай-ақ, Бұхар әмірі – Сеид Абдул Ахад ханға дейін тартылды.

Ш. Маржани еңбектерінде Ұлы даланың жаңа заман дәуіріндегі тарихынан басқа ежелгі және ортағасырлық дәуірлердегі тарихына қатысты пікірлері ерекше назар аудартады. Сол тарихи кезеңдерде Ұлы даланың Батыс пен Шығысты жалғастырушы «алтын көпір» қызметін атқарғанын Ш. Маржани нақтылы деректермен негіздеген-ді. Бұған Ұлы даланың әл-Фараби, ибн-Сина секілді ғұламаларының әлемдік өркениетке қосқан үлесін мысал ретінде ұсынады.

Қорытынды

Ұлы дала тарихын зерттеуде Ш. Маржанидің еңбектері өзіндік игі ықпалын тигізері сөзсіз. Сондықтан да Ш. Маржанидің еңбектерін қазақ тіліне аударып, жинақ етіп шығаруды қолға алғанымыз абзал. Бұл іс-шараны жүзеге асыру барысында жарық көретін жинақтың ғылыми анықтамалық аппаратпен қамтамсасыз етілгені жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

Алишев С.Х. Татарская печать о Ш. Марджани и его времени // Марджани: Ученый, мыслитель, просветитель. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1990, – 191 с.

Басовская Н.И. Цель истории – история. –М.: РГГУ, 2002. – 536 с.

Кириленко Е.И. Традиция историко-методологических исследований в немецком либеральном историзме // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск. Изд-во ТГУ, 1992. – 129 с.

Марджани Ш. Вафиат ал-аслаф ва тахиат ал-ахлаф (подробное о предшественниеах и приветствие потомкам). – Казань: «Иман», 1999. – 125 с.

Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи ахвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләри турында файдаланылган хәбарләр). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 415 б.

Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018. – 21 қараша.

Очерки Марджани о восточных народах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2003. – 175 с.

Семенов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). – М.: «Современные тетради», 2003. – 776 с.

Сералин М. Мақалалары, публицистикалық шығармалары, поэмалары мен аудармалары. – Алматы: «Аударма», 2002. – 344 б.

Сили Ш. Возникновение и источники теории «колонизации» С.М. Соловьева // Вопросы истории. – 2002. – №10. – С. 150 – 156.

Урсу Д.П. Историография истории Африки. – М.: «Высшая школа», 1990. – 302 с.

Юсупов М. Галимджан Баруди. – Казань: Тат. кн. изд-во, 2003. – 208 с.

Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1981. – 232 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. –527 с.

ҒТАМР 03.20.

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

ӨЗБЕКСТАН ТОПЫРАҒЫНДАҒЫ КӨКТЕРЕК, ҚАРАҒАШТЫ, ЖЫЛАНДЫ АТАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ БІРЕР СӨЗ

Аңдатпа. Бұл мақала Өзбекстан топырағында – қазақтардың киелі деп есептелетін жерінде жатқан Көктерек, Қарағашты, Жыланды аталар жайында. Бұнда Көктерек, Қарағаш әулиелердің қабірімен, ағаш культімен байланысты көне сенімдерден туындаған ырымдар мен ғұрыптар айтылған. Әруақ сыйлайтын қазақтардың ұғымында әулиенің рухы жануардың (жыланның) бейнесіне еніп, ауру-сырқауларға көмектесіп, жәрдем береді екен. Жылан туралы халықтың исламға дейінгі наным-сенімдері, халықтың тәжірибелері мен білімдері - материалданып ескерткішке айналуы Жыланды ата әулиеден анық байқалады, сондықтан жыланның тілін – ерекше қасиеттерін білген Жыланды атаға қатысты бақсылық, тұтынатын құралдардың да (бақан, темір заттар, найза) киелі мәнге ие болу себептері мақалада баяндалады.

Түйін сөздер. әулие, ағаш, терек, киелі, жылан, топырақ, қабір, бақсылық, ғұрып, темір құрал, рәміз.

Тохтабай А.У., Карамендина М.О.
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан. Алматы

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О СВЯТЫХ МЕСТАХ УЗБЕКИСТАНА - КОКТЕРЕК, КАРАГАЧ, ЖЫЛАНДЫ

Аннотация. В статье рассматриваются культовые места казахов Узбекистана: Коктерек ата, Карагашты аулие и Жыланды ата. На основе полевых материалов впервые вводится научный оборот обрядов, связанных со святыми деревьями: поклонение, очищение, дух деревьев. Змея не только предмет магии, колдовства, заклинания, но один из самых распространенных символов казахско-узбекской мифологии и искусства. Мировое дерево, животный мир, звери и птицы - пресмыкающиеся все эти элементы мироздания показывают экологический менталитет народа.

Ключевые слова. святое, дерево, тополь, сакральное, змея, почва, могила, шаманство, обряд, железное орудие, символ.

Toqtabaı A.Ý., Karamendina M.O.
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

SOME WORDS ABOUT THE KAZAKH SAINTS OF UZBEKISTAN: KOKTEREK ATA, KARAGASHTY AULIE AND ZHYLANDY ATA

Abstract. The article considers the cult places of Kazakhs of Uzbekistan: Kokterek ata, Karagashty aulie and Zhylandy ata. Based on the field materials, the rituals associated with holy trees are introduced into scientific circulation for the first time: worship, cleansing, the spirit of trees. The snake is not only a subject of magic, witchcraft, spells, but one of the most common symbols of the Kazakh-Uzbek mythology and art. The world tree, the animal world, animals and birds, reptiles all these are elements of the universe, which show the ecological mentality of the folk.

Keywords. holy, tree, poplar, sacral, snake, soil, grave, shamanism, ceremony, iron weapon, symbol.

Кіріспе

Қазақтың исламға дейінгі мыңдаған жылдық мәдениетінің белгілері -қоршаған ортасы, жан-жануар, жәндікті т.б. аялап, қорғап, қастерлеуден қалған аруақты жерлер, әулиелі орындар. Жеке өсіп тұрған қайың, тал, терек, шынар, арша жиде т.б. ағаштарға табыну адамзат дүниеге келіп, тәй-тәй баса бастаған кезде пайда болған. Себебі күннің оттай ыстығында көлеңкесінде дем алды, қарлы боранда, жауын-шашында пана болды. Қазақ салтында албаты ағаштарды кеспейді, отынға қу бұтағын, құраған ағаштарды алған. XIX ғ. 70-80 ж бастап Ішкі Ресейден келген келімсектер қазақ даласындағы ормандарды отап, жаппай кесіп, ысырап қылған. Халықтың келімсектерге қарсы батырлары бастап көтерілгені жайында деректер бар. Халық рәсімінде албаты жыланды өлтірмейді, жол үстінде кетіп бара жатқан жыланды көрсе, үлкендер «Бұл бір қызын

ұзатуға бара жатқан жылан екен, немесе құдалыққа бара жатқан жылан»,- деп жоритындар бар, жыланның атын атамай «түйме», «ұзын»-деп атайды. Әулие ағаштарға және жыланға табыну, халықтың көне наным-сенімдерінен хабардар етумен қатар, халықтың экологиялық мәдениетінің жоғары болғанын көрсетеді.

Тарихнама

Көктерек, Қарағашты, Жыландыата әулиелері басқа республиканың территориясында болғандықтан мүлдем зерттелмеген. Негізгі деректер 2018 ж Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының экспедициясы Өзбекстанға арнайы барып, зерттеу жұмыстарын жүргізгенде ел аузынан жинады. Көне наным-сенімдер туралы ауызша деректер Ш. Уәлиханов, Л.Я. Штернберг, Т.П. Снесарев, С.С. Сейфуллин, Б. Қанарбаева т.б. зерттеушілердің еңбектерімен салыстырыла зерттелді.

Методология

Алдымен киелі жерлер туралы аңыз-ертегілер, әфсаналар, ел аузындағы ауызша тарихы мұқият жазып алынды. Ескерткіштің өзі, маңындағы жерлер, қоршаған орта фотоға түсірілді. Ауызша тарихтың мәліметтері бұрын-соңды осыған ұқсас әулие-әнбиелер туралы жазба, деректермен, арнайы зерттеулермен шендестіріле зерттелді.

Негізгі бөлім

Ташкент қаласынан 60 км Сүрен ата деген тау аңғарындағы халық көп баратын киелі жердің бірі - Көктерек әулиенің қабірі. Арнайы іссапармен барған бағытымыз бойынша ат басын сол бір киелі жерге де тіреген едік.

Көктерек әулие қабірі - тал, терек, бұта-қараған көп өскен ит тұмсығы өтпейтін сайдың ішіндегі алаңқайға орналасыпты. Машиналарды тау етегінде қалдырып, тағы екі-үш машина тұр екен, соқпақ жолмен жүріп отырып әулиеге жеттік. Автокөлік жүретін жол салуға болады екен, бірақ халық арнайы жол салдырмапты. Алаңқайдың ортасында екі үлкен кәрі терек тұр, ақпарат берушілердің айтуынша, жасы 100 жылдан асады. Ата-бабаларымыздың көне наныымына сенетін болсақ, «қабірінің басынан ағаш өсіп шықса, ол адам қасиетті болып саналады екен» (Р. Мустафина, 1992). Алаңқайға қарай кіреберісте Ақмама деген елге қадірлі, қасиетті адамның қабірі, үстіне төртбұрышты күмбез орнатылыпты. Екі кәрі теректің айналасында мал соятын, ас әзірлейтін, зиярат етушілер дем алатын орындықтар, тапшандар, сәкілер орналасқан. Әулиенің шырақшысы Пернегүл Бабатаеваның атасы мен әкесі – Нәзір – Бабатай екеуі де шырақшы болған, енді баласы Иманәлі шырақшы болуға дайындалып жүр. Пернегүлдің айтуы бойынша әулие ағашты алуға болмайды, егер де біреу-міреу ағашты кесіп, сындырып алса, ол адамның жолы болмайды, бақытсыз болады. Соғыс жылдары колхоздың бастығы бірнеше жұмысшы әкеп, жұмысшылар ағашты кесуге бата алмай тұрғанда: - Ағашты кесіңдер,- деп әмір беріпті. Жұмысшы балтасын терекке ұрғанда, ағаштан қан шығыпты,- дейді, кейін бастық айықпас дертке жолығыпты. Бұдан біз көнеден келе жатқан әулие ағаштарға табыну ғұрпын байқаймыз (Б. Қанарбаева, 2004). Осыдан ертедегі ата-бабаларымыздың ағаштың да адам тәрізді жаны бар, кескен кезде бойынан қан ағады деген сеніміне көз жеткіземіз.

Көктерек әулиеден әрірек жылғаны өрлеп тауға шығарда бұлақ бар, бұлақтың басында бұтақтары арса-арса, қиқы-шойқы кәрі терек өсіп тұр, бұтақтарына ақ байлапты. Бұл жерге әркім не тілесе содан бір зат қалдырады екен. Ақша-тиындардан бастап, әртүрлі әшекейлер, бұраушы (отвертка) машинаның рулі т.с.с. заттар толып жатыр. Машинаның рулі, бұрағыш неге тұр десек, машина сатып алғандар бұл жерге келіп, «көлігіміз ұзаққа шыдасын, жүрісті болсын»,-деп тастап кетеді екен. Біз өз тарапымыздан әулиеге ақ байлауға, болмаса тиын-тебен садақа қалдырумен қатар мәшинеңің бөлшектерін қалдыруға жол бермеңдер,- деп түсіндерген болдық. Себебі оның түпкі негізі – адам ағаштан жаралған деген мифтік сенімнен шыққан, оның мәнісі алғашқы дәуір адамдарының ағашты паналап, жемісімен күн көруінен басталған (П. Ефименко, 1953). Ертеде адам өлгенмен де оның жаны (аруағы) өмір ағашымен бірігіп өмір сүріп жатыр деген ұғым болған, сондықтан әулие ағаштардың басына түнеген, мал сойып құрбандық шалған, бойларындағы кеселдерден құтылу үшін түрлі тілектер тілеген (Б. Қанарбаева, 2004). Ол кейін де жалғасып отырған, бірақ әуелгі сенім уақыт өте көнереді. С. Сейфуллиннің пікірінше: «Ислам діні тараған соң, ескі діннің нанымы екінші түрге айналған»(С. Сейфуллин, 1964). Енді о дүниеде де осындай ағаштың саясында жатсын деген түсінікпен қайтыс болған адамдардың басына ағаш егетін болған. XVIII ғасырдың бірінші жартысында Әбілқайыр ханның қабірінің басына да ағаш еккен екен. Кейін ол адамдар басына барып түнейтін киелі орындарға, ауыл-аймаққа жас келін келіп түскенде сол төңіректегі әулие ағаштардың басына ертіп апарып, бұлаққа теңге тастатып, ағаштарға ақ шүберек байлататын дәстүр қалыптасады. Сөйтіп, ата-бабаң осы жерден су ішкен, толғатқанда сені демеп отырады деп келіннің күпті көңілін орнықтырған (Б. Қанарбаева, 2004).

Жоғары Шыршық ауданы Бесбала ауылында ежелгі әрі киелі бір әулие жерленген зират жер бар екен. Бұл зираттың пайда болу тарихына, ол туралы аңызға құлақ бұрып, назар аударатын болсақ, Еңке қаңлы жұрты енді жаңа қонысқа қонған кез екен. Жаңа ауыл атанып, елді осы шөбі шүйгін жерге ертіп келген, жаңа

туын тігіп, ел атанғанда, бес ержігіт бала елге басшылық етіп жұртты артынан ертіп алып келеді. Сөйтіп елдің, ауылдың аты «Бесбала» атанып кеткен деседі. Енді сол Бесбала ауылындағы Қарағаш әулиеге тоқталар болсақ, қазір ауылдағы мазардың ортасында бір төбешік дөңкейіп көрініп тұрады. Ауыл тұрғындарының айтуынша, бұл төбешікке бес бала жерленген деген сөзді естідік. Ежелде Бесбала елі жайласқан ауылдың жанынан жасы сексенге таяп қалған әулие – кеселдерді дауалайтын, сырқаты бар аурулардың дауасын табатын киелі Танта баба тұлпарына отырып, Меккеге аттанып бара жатып, ауыл жағасындағы үлкен қарағаштың түбіне шаршап барып, демалайын деп отырып сол жерде жан береді. Ауылдың тұрғындары Танта бабаны сол жердегі бес ағайынды жатқан жердің жанына жерлейді. Содан бері осы алты адам жатқан ел киелі әулие атанады. Ауылдағы көреген шалдардың айтуынша, «Ежелде ауылдың алып батырлары, көкпаршылары, көкпарға аттанар кезінде әулиеге барып сыйынып келеді екен, әулиенің киелілігі соншалық, көкпаршылар әулиеге бір шақырым қалғанда аттарынан түсіп, жаяу әулиеге кіріп келеді екен. Бұл әулиеге алыс-алыстардан адамдар зиярат етуге келеді, талай сырқаттанған ауру адамдар сырқатына дауа тауып, түзеліп кеткенін есітіп, тағы да бұл киелі жерге келетін адамдардың саны жылдан-жылға асып келуде. Қазіргі әулиенің көрінісі, төбешікте әулиелердің мейіті жанында екі қарағаш жайқалып өсіп тұр. Сыйынуға не зиратқа келген адамдар сол қарағаш ағашының бұтақтарына ниет етіп, қызыл, ақ шүберек орап, төбешіктің түбіне шам жағып, үш рет сыпырғымен сыпырып айналып шығады. Ақ ниетпен келген адамның әрине ниеті қабыл болады екен.

Табиғаты ерекше әсем, жер жанаты, сулы-нулы Бостандық ауданында және бұл ауданда ғана емес Шыршықтың бойында, жалпы Ташкент атырабында – ағаштың культі ерекше. Бұл елде терек үшке бөлінеді,- деді Нұрбай Тұрсынбаев: 1. Мырза терек. 2. Бақа терек. 3. Көк терек. Елде мынадай қызық әңгіме бар: «Суға ағып бара жатқан ағаш ұстасы, жағада тұрған адамнан көмек сұрайды. – Сен кімсің?- десе, мен ағаш ұстасы – Пәленмін,- дейді. Жағада тұрған: Үйімнің төбесін жауып бер,- дейді. Суға ағып бара жатқан: Ағашың неден? – Ағашым бақа теректен. – Онда мен үйіңді жаба алмаймын,- деп суға ағып кете барыпты». Сөйтсе құрылысқа ең жақсысы мырза терек, «бақа теректен балтаң сынады»,- деп бекер айтылмаса керек.

Көктерек, Қарағашты әулиелерге байланысты барлық әңгімелерді біз тәптіштеп жазып отырған себебіміз: әрбір әулиенің басына барғанда ауызша деректерді молынан алуға тырыстық. Өкінішке орай, кейбір әулиелі жерлердің киелі тарихы (сакральная история) жұтаң, мүлде жоқ, ертеде болғаны есте сақталмаған болып шықты.

Жалпы «әулие» талдар мен «әулие» ағаштарға табыну ғұрпының негізінде көне космогониялық сенімдер жатыр, себебі біз жердің жемісін жеп, ырыздығымызды айырамыз. Есесіне ол біздің тәнімізді қойнына жасырады, денемізді азық етеді. Көне түркі пайымдауынша: «Түбінде бәрімізді осы топырақ жер, қорек қылар. Тек жанымыз ғана Көк Тәңіріне ұшып кетпек»,- деген қисынмен Жер атанған (Т. Жұртбаев, 1994).

Көне космогониялық сенім бойынша әлем ағашы Жер мен көкті байланыстыратын дәнекер. Қазақтың ұраны – Алаш болса, керегесі – ағаш. Ағаштан жасалатын киіз үйді – аспан әлемінің кішірейтілген бейнесі деп пайымдауға болады. Ағаштарды әулие дейтініміздің сыры – шаңырақтың қасиеттілігінде. Халқымыздың космогониялық ұғымындағы ағаштардың әлемге тіреу екендігі туралы сенімдері киіз үйдің ортасына ағаш діңгек қоюына ықпал еткен. Киіз үйдің шаңырағы аспанды, керегелерінің жұмыртқадай дөңгеленіп келуі Жер-Ананы бейнелеген. Шығыс Қазақстан өңірінде босана алмай қиналған әйелді киіз үйдің діңгегін құшақтатып айналдырады, ал балалар діңгекті айналатын болса ұрсып, жазалайды екен (Б. Қанарбаева, 2004). Қазақтардың заттық әлеміндегі құралдар, нәрселер және т.б. нысаналар семиотикалық дәрежеге ие болады да, сакральды мәні арқылы әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің жүйесіне кіреді (А. Керімбаев, 2007). Қазақта «Бақан аттаған байымайды, балта басқан жарымайды» деген мақал бар. Бақан әлем ағашының доминанты орнында көшпенділердің хан сайлау (мемлекеттік салтанат) дәстүрінен бастап, отбасылық, жауынгерлік, мал ғұрпында да феномендік қызмет атқарған. Ертеде отбасының ырыс-берекесі, құты бақанда тұрақтайды деген наным болған. Сондықтан отбасылық және шаруашылыққа (әсіресе төрт түлікке) байланысты ғұрыптың шешуші сәттері бақанмен атқарылады (А. Айтмұқашева, 2007).

Демек, қарағай текті жасыл ағаштар ертеде жолбақанның рөлін атқарған. Жолбақан (йол) – Көк пен Жерді жалғаушы жол әрі Көк күмбезіне «тірелуші» ағаш, Наурыз кезіндегі ғаламдық кіндік нышаны (М. Аджи, 1959). Әлем ағашы рәмізі ретінде найза немесе көптеген «бұтақ» шаншылып қойылған бағана жүреді (В. Брагинский, 1988). Аңыздарда – бұл бағана (әлемдік ағаш) құрбандық жасау жолының мәнін білдіреді. Құрбандық (құлпытас) бағана да, қорғаушы ағаш адам да (инау) құдайға құлшылық етуде арадағы дәнекер болып табылады, сондықтан құлпытас пен инау иерархиялық жағынан өте жуық. Осы тұрғыдан алғанда, құлпытастың батыс жақ қырында Алла мен Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбарға арналған құран сөздері және тайпа таңбасының міндетті түрде болуыныі өзі, С.Е. Әжіғалидің тұжырымы бойынша, сол тайпа қайтыс болған ағайынымен бағана арқылы жаратушы тәңіріне құлшылығын исламдық рәсіммен білдіргендігінің

айғағы. Осыған орай қазақ құлпытасы мен ру таңбасы арасында (ат байлайтын бағана /абақ, сірге/ - рудың, ошақтың рәмізі ретінде) семантикалық параллелизм байқалады (С.Е. Әжіғали, 2004). Сондықтан да шығар, ру-тайпа атрибуттарына таңба, ұран, жалау, құспен бірге ағаш та қатар жатқызылады (М. Карамендина, 2008).

Әлем ағашы шамандардың дінінде де пайдаланылған. «Бақсы ағаш басына өрмелеп шығып Тәңірмен тілдесе алады екен» дегенді С. Сейфуллин де айтқан (С. Сейфуллин, 1964). Қазақ фольклорисі Е. Тұрсыновтың пікірінше: «Шамандық дін бойынша тірілер дүниесін өлілер дүниесімен және жоғарғы әлеммен байланыстыратын екі жол бар. Бірі – әлем ағашы. Екінші жол – «бақсылар өзені» (Е. Тұрсынов, 2001). Бақсылардың өзені туралы ұғым «өлілер өзені» туралы түсінікпен және бақсылар ағашы туралы ұғыммен байланысып жатыр. Сондықтан шаман-бақсылар көрермендердің көз алдында қара күш иелерімен күресемін деп ағаш басына өрмелеген (Ә. Ақышев, 1954).

Шамандыққа дейінгі наным-сенім бойынша өлілер өзені – әулие талдардың басындағы ағып жатқан бұлақ (Түркі фольклоры, 2001). Олай болса әулие ағаштардың басына барып сыйынған жандар, оның бұтағына шүберек байлау арқылы, өз тілектері мен талаптарын о дүниедегі ата-бабаларына жолдайды, сол арқылы өлілердің рухы мен тірілердің жаны о дүниеде табысады деп ойлаған. Көшпелі халықтың мифологиясында осынау қасиетті Әлем Ағашын көбіне-көп ақиқат өмірдегі бәйтеректермен байланыстырады. Мұндағы бәй, бай – алыптықты, құт-берекені білдіреді. Қазақтардың арша деп жүргендері кәдімгі жаңа жылда құрылатын жасыл шыршасы (Б. Қанарбаева, 2004).

Жалпы, қазақ байтерек деп үлкен ормандардың ішінде ерекше үлкен бұтақтары мейлінше молынан жайылған, тамырлары топырақтан шығып, адырайып-адырайып көрініп жататын көп жасаған ағаштарды айтады. Осындай ағаштарды көргенде «Е, мынау орманның байтерегі екен ғой, ағаш атаулының бәрі осы байтеректен тараған екен ғой» деп уәж айтады, сондықтан байтерек деген атау жеке дара өсіп тұрған ағаштарға айтыла бермейді (Н. Мыңжани, 2017).

Аңыз бойынша Төле бидің бәйтерегі, шынары, ат байлайтын арша ағашы болған екен. Ел арасында арша қасына пәле-жалаларды, қара күш иелерін жібермейді деген сенім бар. Жас нәресте ауырып қалғанда оны арша салған суға шомылдырады, медицинада оның микроб өлтіретін қасиеті анықталған. Шарбақ ГЭС-тің жанындағы алып шынар ағашты кезінде біз 1990 ж. Төле бидің шынар ағашы туралы аңызбен байланыстырып дәлелдегенбіз (А. Тоқтабай, 2003), оның бер жағында Төленің осы әулиелі орта ағашы - шынар ағашын әзір тани алмайсың, ағашты қоршай «Чинар» деп аталатын ресторан кешені түскен.

Түркі тілдес халықтарда «Ертеден де ерте заманда, түйенің құйрығы жер сызғанда, ешкінің мүйізі көк тірегенде» деп келетін аңыз ертегілері бар. Мифологиялық ұғымдардағы нәрсенің тегін белгілеуді тура мағынасында қабылдамай, оны символдық (рәміздік) меңзеу деп қана түсініп, оның астарындағы сырлы мағынасына үңілуді қажет етеді (А. Мейірманов, 2014). Мал шаруашылығымен ертеден айналысқан қазақ халқы төрт түлік малдың жаратылыс тегін төрт стихиямен байланыстырады (М. Карамендина, 2006). Топырақ, ауа, су, от алғашқы күйінде формаға ие емес, ол жанмен қосылғанда ғана формаға ие болады және бастапқы күйге мүлдем ұқсамайтын нәрсеге тіршілік иесіне айналады (А. Мейірманов, 2014). Мысалы түйе малының аса киелі саналып, пайғамбарлардың, әулиелердің көлігі болуы түйенің топырақ текті жануар болуымен байланысты деуге болады, өйткені топырақсипат – кішіктік адамның ұлық қасиеті. Қазақ тарихындағы халық аса құрметтеген, әулие тұтқан Абылай хан, Райымбек батыр сияқты адамдарының киелі түйесі болуы осының бір айғағы. «Абылайдың киесі сары бура екен,- дейді Мәшһүр Жүсіп,- Абылай жорықта жеңетін болса, бура жорықтың жолына қарап жатады екен де, жеңбейтін болса, теріс қарап жатады екен». Түйенің пірі – Ойсылқара (Біз, өкінішке орай, Ойсылқараның орнын қаншама сұрастырсақ та таба алмадық). Тамырын тереңге жайып, жердің күш-қуатына қанықкан Әлем Ағашының да тегі топырақ. Көктерек, Қарағашты әулиелердің қабірі киелі топырақта. Қабір басынан өсіп шыққан қос терек те, қос қарағаш та киелі. Осыған байланысты «Көкті жұлма, көктей соласың» деп шөп пен суды т.б. қастерлеген қазақ үшін Жер ананың, туған жердің топырағы киелі болса, оның жемістерінің бірі – ағаштары да қасиетті саналуы сондықтан деп білеміз.

Жыланды ата. Ауызекі әңгімелерден естуімізше Жыланды ата тарихта болған адам. Әулиенің жатқан жері Ташкент қаласы, Чиланзар* ауданында. Ол жыланның тілін білген, оны оқып көзбен байлап тастайды екен. Тағы бір әңгімеде бұл жерде ордалы жылан болған, бірақ адам баласына, жан-жануарға тиіспейді, зиян келтірмейді екен. Жалпы қазақ арасында жыланды оқып, жарып жіберетін, өлеңмен оқып, байлап тастайтын бақсылар аз болмаған. Жылан шаққанда уын қайтару үшін бақсылар қобыз тартып арбаған. Айтатын сөздері:

Кер, кер, кер жылан,
Керек басты мер жылан,
Бір жылан бар сұм жылан
Бір жылан бар сұр жылан.

Бір жылан бар жеті жылғы
Ту жылан.
Құралай таудың басынан
Қуып келген қу қылан.
Пайғамбардың демінен
Дегелек келді шық жылан.
Ақ жылан, отты жылан,
Кіші жылан, мышы жылан,
Сары жылан, сарыбас жылан,
Көп жылан, көбер жылан
Шық Тәңірден парман келді,
Парманнан қатты жарық келді.
Мары, мары, мары жылан
Ұзын, ұзын, ұзын жылан
Ұзын, шашы келте жылан.
Марқары, сарқары
Былдыр-сылдыр болған түннің басынан
Лек-лек келді, шық жылан!
Ат жылан, қат жылан
Ыс жылан, қара жылан
Отыз бес көзді, қырық жүзді
Ортан түннің басынан
Лек-лек келді, шық жылан.

*Чиланзар (жыландар) – өзбек тілінде жыланды деген мағынаны береді.

Қазақ бақсыларының «ойыны» көбінесе бақсылық өлең-сарын ретінде айтылады. Олар өздерінің «жынын» кейде «жеңсіз берен киінген, лашын құстай түйілген» деп, қалың жауға қарсы шауып, қамал бұзған батыр бейнесінде, кейде «қара шұбар айдаһар», «жез тырнақты жолбарыс», «азу тісі балғадай қара бура», «бір мүйізі жер тіреп, бір мүйізі көк тіреген көк бұқа» болмаса, әлем дүниесін бұрқ-сарқ еткізген қара бұлт, қарлы дауыл бейнесінде келтіреді. Кейбір ұзақ айтылатын сарындарда бақсының бір емес, бірнеше «жыны» суреттеледі, оларды адам ұғымындағы ең күшті нәрселерге теңеп, салыстыра отырып, жырға қосады, тыңдаушының көз алдына елестетпек болады»,- деп жазады М. Ғабдуллин (М. Ғабдуллин, 1964:59). С. Сейфуллиннің пікірінше: «Жын, перi екі түрлі болады, бірі – достық қылады. Бақсы достық қылатын жынның қуатымен бақсылық қылады»(С. Сейфуллин, 1964). Жылан шаққан адамды бақсылардың арбап жазуын көрген орыс ғалымы Ю. Леваневский: «адамның ақыл-ойының, рух күшінің материалдық қара күш – удан асып түсуі»-деп атап көрсетеді (А. Тоқтабай, 1998). Жылан туралы халықтың исламға дейінгі наным-сенімдері, халықтың тәжірибелері мен білімдері - материалданып ескерткішке айналуы Жыланды ата әулиеден анық байқалады.

С. Мұқанов: «Бақсының талып жататын себебі, бақсының ұғымынша, бақсының жаны мен тәңірінің жаны бірігеді де, дерттің құдайымен алысып, оны жеңеді. Бұл алысу бақсы талысып жатқанда болады. Бақсының есін жиюы жақсылық құдайының жамандық құдайын жеңуі, осы кезде бақсының жаны өзіне қайта оралады»,- дейді (С. Мұқанов, 1974).

Адамзат санасындағы әуелгі түсінігі бойынша, өлген адам жерленгеннен кейін о дүниеде жаңа өмірі басталады (Л. Штернберг, 1936). Сондағы аруақтармен араласып бірге тұрады, кейде жәндіктердің бейнесіне еніп, жер бетіне шығып жүреді. Қазақ халқының аруақтар, оның киесі туралы діни нанымдарының түп-тамыры өте көне замандарда жатыр. Алғашқы қауым заманындағы көне діни нанымын «тотемизм» деп атайды. Қазақтың көнеден келе жатқан діни түсініктері бойынша әр батырдың айқаста, жорықта, түрлі қиын жағдайда көмектесетін аруақтары болады деп саналған. Аруақ – адамның ата-бабаларының қасиетті, киелі рухтары. Ол өзінің ұрпақтарын, руластарын қолдайды деп сенген. Сондықтан соғыс шайқастарына кіргенде, ат бәйгеден келе жатқанда, палуан күресінің жұлқыстарында қазақ ру-тайпалары ата-бабаларының не сол рудан шыққан батырлардың атын ұран етіп шақырып, олардың аруағынан медет күткен. Діни ұғымның дамып, күрделенуі барысында, ата-бабалар рухы адам бейнесін қабылдағанмен, олардың киелі аң-құс, жануарлар бейнесін сақтап қалған (Қ. Ахметжанов, 1996). Сондықтан қазақтың ұғымында аруақтар адамға қонғанда олардың киесі көбіне аң, құстардың бейнесін қабылдайды. Мысалы Ағатай батырды жұрт «әулие» дейді. Ағатайдың әруағы Исатайға (Тайманов) қонған екен. Әруақ түнде ұйықтап жатқанда үш түрлі болып келеді екен: 1) айдаһар жылан болып келіп, беліне оралып жатады екен, 2) қара бура болып күркіреп келіп, үстіне шөгіп жатады екен, 3) қабан болып күркілдеп келіп қойнына кіріп жатады екен (Х. Досмұхамедұлы, 1991). Батырлық жырларда Шора батырдың аруағы айдаһар екені айтылады. Орта жүзге ұран болған

Олжабай батыр ұйықтап жатқанда бір сары шұбар жылан қойын-қонышына кіріп, үстінде жорғалап жүреді екен. Қазақ батырларының айқаста, жорықта, жолда жүргенде қолдайтын, сыйынатын пірлері, әулиелері бар болған. Қазақта әулиелерге қатысты «Құдай атқан оңалар, аруақ атқан оңалмас», «Тірі адамның наласынан Аруақтың наласы жаман», «Әулие қасындағысын қолтықтайды», «Қырықтың бірі – Қыдыр, Мыңның бірі – Уәли», «Қыдырдың бірі – көлденең көк атты» дейтін мақалдар бар. Батырлар сыйынатын пірлерінің кейбіреулері мифтік қаһармандар, кейбіреулері тарихта болған, бірақ аты аңызға айналған тұлғалар, бірақ бәрі де батыр болып, соғыста ерен ерлік көрсеткендер. Олар: Рүстем мен Дастан, Баба Түкті Шашты Әзиз, Ғайып ерен, Қыдыр ата, Дәуіт пайғамбар. Мысалы, Орақ батыр қалмақтың Өгіз деген ханымен жеті күн шайқасып, әбден шаршайды, өзіне көмек беруге ұмтылған інісі Мамай батырдың ұсынысынан бас тартып, қалмақтың алдында өзінің әлсіреп бара жатқанын сездіріп алғандығына намыстанып, Баба Түкті Шашты Әзизді көмекке шақырады. Сол кезде оның көз алдында айдаһар жыланның сұлбасы пайда болып, ат үстінде белі тала бастаған батырдың беліне белдік болып оралғанда, Орақ батыр бойын жинап алады да, айдаһарды көріп зәресі ұшқан Өгіз хан есінен танып құлап қалады. Сөйтіп бабалар рухы айдаһар образында келіп жәрдем береді (Батырлар жыры, 1989). Тотемдік сенімге мұсылмандық діни образ қосылып отыр. Жыршы оны өзі естіген Баба Түкті Шашты Әзиз образымен байланыстырып, яғни, көнеден келе жатқан аруақтар культін исламдық дін әулиелердің атымен байланыстырып, жаңартқан (В. Басилов, 1970). Осы жырдағы жыланның аттың үстінде белі талған батырдың беліне белдік болып оралуының түпкі негізі батырдың намысын қорғау. Әлем Ағашының тамырында оратылып жататын, жердің күш-қуатына әбден қаныққан айдаһар жылан батырдың бойындағы күшті ұстап тұрған қорған қызметін атқарып тұр. Ол ғасырдан-ғасырға ауысып ұлттық дәстүрімізде бекігендіктен, онда ата-бабаларының рухы бар деген сенім берік қалыптасқан. Қазақтарда сақталған сенім бойынша Қызыр пайғамбар да жыланның бейнесіне еніп, түнде үйдің ішін аралап, ауырып-сырқап жатқандарға көмектеседі екен. Өзбек халқында да ақ жыланның образы қасиетті Қызыр пайғамбардың бейнесі деген сенім бар екен (Г. Снесарев, 1969). Қ. Ахметжановтың дерегі бойынша: «құстың, жыланның бейнелері, қауырсындары мен жылан қабығы «жыланбастар» өте ерте заманнан адамзатты түрлі бәледен, көз тиюден сақтайды деп санаған. Құстың қауырсынына, жыланның қабығына ұқсатып сауытты көбелеу, оның қорғаныс қабілетін арттырып қана қоймай, сонымен бірге магиялық-ырымдық рөлдерін де атқарған (Қ. Ахметжанов, 1996).

Қазақ халқының наным-сенімдерінде жыланға байланысты әдет-ғұрыптар мен ырым-тыйымдар күні бүгінге дейін сақталып келеді. Мысалы, жаңа туған нәрестені тіл-көзден сақтау үшін, жылан түлегенде далада түсіп қалған терісін бесігінің басына іліп немесе жыланның құбасын жастығының астына сақтап қоятын. Жасөспірім балалар «жыландай батыл боламыз» деп жыланның тістерін қағып алып қалталарына салып жүрсе, үлкендер де жыланның басынан алынған тастарды «адамның ойын қатайтады, бас ауруын емдейді» деп алып жүрген. Жыланның атын атамай «ұзын», «түйме» деп атаған. «Ұзын көрдім», «тас үстінде түйме жатыр екен» деп айтады жылан көргендер. Жол жүріп бара жатқанда жылан кезіксе, албаты өлтірмейді. «Бұл жылан қызын ұзатуға бара жатқан жолаушы, құдасының үйіне бара жатқан қыз алған құдасы»,- деп ерте уақытта үлкендерден талай естігенбіз, - дейді ақпарат берушілер. Жылан үйге кіріп кетсе, өлтірмей басына ақ құйып шығарған. Алда-жалда жыланды өлтірсе, «тіріліп кетеді»- мыс деп бірнеше бөлікке бөліп, көміп тастаған. Қазақ емшілерінде «сілекей жинау» атты әдет бар. Жыландардың жазға салым әбден күйі келіскенде ауыздарынан сілекей ағады, оны олар шөпке жағып отырады, мұны жыланның түкірігі-деп атайды. Осыны емшілер қандауырмен, пышақтың қырымен жинап алып, емге қолданады. Жоңғарларға қарсы шыққан ұлт-азаттық соғыстың батыры Ер Жәнібек Бердәулетұлынан қалған заттардың ішінде «айдаһардың құлағы» деп аталатын шұбартас ұрпақтарының қолында әлі күнге дейін сақталған. Батыр иен тауда келе жатқанда кезіктерген айдаһарды өлтіріп құлағын кесіп алған. Ұрпақтары әлі күнге дейін шұбартасты шетінен үгітіп, суға салып ішсе ем болады,- деп сенім қылады екен. Мұндай ырым-тыйымдардың мәні – қазақ халқының табиғатты, қоршаған ортаны, аң-құстарды, жәндіктерді қорғап сақтау, аялау – яғни экологиялық мәдениетін көрсетеді.

Қазақ ертегілерінде айдаһар-жыландар адамзат қыздарына үйленіп, оларды су астына, жер асты елдеріне алып кетеді. Адам баласы дүниеге келіп, тәй-тәй басып, табиғатпен танысып, қоршаған ортаны бақылай бастағанда үлкен және улы жыландарды көріп зәре-құты қалмаған. Осылай неден қорықса соны құдай деп таныған. Жыландардың қос мекенді екенін білген соң, жыланмен адам дос болса, достықтың негізі қыз алып, қыз берісу болғандықтан, екі жақ құдандаласқан. Бұл туыс болсақ деген ниеттен, ой-арманнан туындаған мифтер екені даусыз.

Демек, Әлем Ағашының тамырында оратылып жататын айдаһар жылан – о дүние мен бұл дүниені, дәлірек айтқанда жер астындағы «аруақтар елі» мен жер үстінде тіршілік ететін адамдар мекенін бір-бірімен байланыстырушы космогониялық образ, миф бойынша жамандықтың бейнесі. Дегенмен халық олардың пайдалы жақтарын, емдік қасиеттерін жақсы білген, сондықтан олардың осындай ерекше қасиеттерін Жыланды атаға теліген болу керек. Ендеше айдаһар жыландардан тек жамандықты ғана емес, жақсылықты

да көреміз. Х. Арғынбаев дерегінде қазақ қайтыс бола салысымен оның найзасы тігінен жерге шаншып қойылады... Бір жылдан соң найзаны ерекше салтты сақтай отырып сындырып, сынықтарын зиратқа апарып қадаған. Найза арқылы жаны аспанға көтеріледі деп сенген. Найза орнына сырық, қазық немесе жай таяқ (бақан, піспек) та пайдаға асқан (Х. Арғынбаев, 1975). Ағаш-бағаналар құдайдың орнына мүлдем жүрген емес, тек қана бір иерархиялық деңгейден екіншісіне және кері қарай «ақпарат өткізуші» рөлін атқарған (С. Әжіғали, 2004). Дін жайын зерттеуші ғалымдардың пікіріне қарағанда бақсылар өз тәжірибесінде халықтық өнерді де пайдаланатын сияқты. Мысалы теміршілік өнер кейде бақсылық өнермен қатар жүреді. «Басы ауырған бақсыға барады, даулы кісі жақсыға барады», «Бақсының жақсысы, ауруға ауру қоспаған», «Әр бақсы әр басқа сарнайды» дейді халық. Көптеген бақсылар темірші, зергер, ұста болып келеді. Мұнда да бір сыр жатқандай (Қ. Биқұмар, 2013).

Бақсы ойыны басталғанға дейін ошақта жанып жатқан отқа сапсыз 2-3 кетпен, бірнеше басқа да темір заттар салып қояды. Бақсының ойынына қажет 5-10 шырақ, алдаспан, семсер, қанжар, шоқпар, қамшы т.б. заттар дайындалады екен (Қазақ халқының салт-д.,2013). Ш. Уәлиханов: «Көшпенділер ұстаның темір төсін көрсе тәу етеді»,- дейді (Ш. Уәлиханов,1985). Оның басты себебі темірдің алғашында аспаннан жайтас түрінде түсуі (М. Искаков, 1965). Осыдан бастап темірден жасалған заттарды кие тұтып, ауырған кездерінде жастықтарының астына жастайтын болған. Тегі аспандық болғандықтан бұны жеті қат көкке жасалған тағзым десе де болады (М. Карамендина, 2017). Қ. Ахметжан: «Түйіндесек, жауынгерлік қару-жарақтың қазақтың этникалық мәдениетіндегі мәні соғыс құралы мәнінен әлдеқайда кең болды. Егер дәстүрлі мәдениетте қару-жарақтың қолдану сферасын шеңбер түрінде бейнелесек, оның бір полюсінде ер-қаруы – соғыс құралы қызметі, қарсы полюсінде шаманның ғұрыптық қару қызметі, ал арасында бір жағында әскери әлеуметтік қатынастарды, әлеуметтік статусты, әскери дәрежені айғақтау және сый функциялары орналасады»,- дейді (Қ. Ахметжан, 2006). Халық арасында бақсылардың қызған темірді жалауы, семсердің жүзімен жүру, тасты, жуан темірлерді тізеге салып сындыру, тіпті адамды бауыздап, қайта тірілтуі сияқты аңыздарды өз көзімізбен көрдік дейтіндері бар (С. Мұқанов, 1974). Құран Кәрім хикаялары бойынша: Аллаһ Тағала жан-жануар мен жәндіктердің тілін түсінуді тек Сүлеймен пайғамбарға ғана нәсіп еткен (Құран Кәрім хикаялары, 2005). Олай болса, жыланның тілін – ерекше қасиеттерін білген Жыланды атаның бақсылығы да ерекше болса керек деп есептейміз.

Қорытынды

Көктерек, Қарағашты әулиелерін зерттеу арқылы көптеген халықтарда кездесетін әлем ағашына табыну ғұрпының көшпенді халықтарда, оның ішінде қазақ халқының көне ұстанымдары мен наным-сенімдері өте бай екенін көреміз. Жыланға табыну салты адамзаттың көне дәуірлердегі дін пайда болмай тұрған замандарда көшпелілердің жануар, жәндіктерді қадірлеп-қастерлеу, қоршаған ортаны бүлдірмей табиғат аясында әр түрлі мақұлықтармен қатар өмір сүру жарасымдылығын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – М.: «ОАО новости», 1959.

Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика. Филол.ғ.к. дисс. – Алматы, 2007.

Акишев А. Искусство и мифология саков. – Алматы, 1984.

Арғынбаев Х. Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1975.

Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. - Алматы: «Алматы кітап» ЖШС, 2006.

Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы: «Дәуір», 1996.

Әжіғали С.Е. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана. – Алматы, 2004.

Басилов В.Н. Культ святых в исламе. - М., 1970. С.180.

Батырлар жыры. Т.5. - Алматы: «Жазушы», 1989.

Биқұмар Қ. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Улаанбаатар, 2013.

Брагинский В.И. Суфийский символизм корабля // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. - М.: «Наука», 1988.

Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебитеті. - Алматы, 1964. 59-бет.

Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991.

Ефименко П.П. Первобытное общество.3-е изд. – Киев, 1953.

Жұртбаев Т. Дулыға: Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. - Алматы: «Жалын», 1994. Т.1. 5-бет.

Искаков М. Ғылым және соқыр сенімдер. – Алматы: «Қазақстан», 1965. 27-б.

Карамендина М.Ө. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі киелік ұғымына қатысты ғұрыптардың мәні // «Ш.Есеновтың ғылыми мұрасы» атты халықаралық Сәтбаев оқуларының еңбектері. – Алматы: «ҚазҰТЗУ», 2017.

Карамендина М.Ө. Ру-тайпа атрибуты – құс пен ағаш. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2008. № 12.

Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғ.к. дисс.автореф. – Алматы, 2007.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1 том. – Алматы: «Арыс», 2005.

Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы: «Жазушы», 2004. 125-б.

Құран Кәрім хикаялары. – Алматы: «Әлбаракат» ҚҚ, 2005.

Мейірманов А. Мифологиялық мазмұн мен символдық мәннің танымдық қызметі // Әл-Фараби. Философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. 2014. № 1 (45).

Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы: «Қазақстан», 1974.
Мұстафина Р.М. Представления. Культы, обряды у казахов. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. С.96.
Мыңжани Н. Таңдамалы мақалалар. – Алматы: «Мерей», 2017.
Сейфуллин С. Шығармалар жинағы.Т.6. 1964. 154-б.
Снесарев Г.П. Реликт домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. С.115.
Тоқтабаев А. Бақсылық сарындар // Жас қазақ. 1992. № 8.
Тоқтабай А. Төле би хақында аңыз емес тарихи құжаттардағы деректер арқылы сөйлесек // Егемен Қазақстан. - 2003. – 31 желтоқсан.
Турсунов Е.Д. Древние тюркских фольклор: истоки и становление. – Алматы, 2001.
Түркі фольклорының бастауы Қорқыт. - Алматы, 2001.
Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. 156-бет.
Штернберг Л.Я. Первобытная религия. – Л., 1936.

А.Ғ. Толамисов
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университеті

ОТАРШЫЛДЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІКТЕН КЕЙІНГІ «ҚАЗАҚТЫҚ РЕНЕССАНС»

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының көшпелі дәстүрі отаршыл империя және кеңестік социализм әсерінен қаншалықты өзгергені және русификация үрдісі қалай жүргеніне талдау жасалады. Мақаланың негізгі бөлігі шетел тарихшыларының көзқарасымен баяндалады. Сонымен қатар Тәуелсіз Қазақстандағы саяси өзгерістердің алғышарттарына назар аударылып, осы бағыттағы ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізіледі. Мақаланың хронологиялық шеңбері Қазақстанның Ресей бодандығына кірумен басталып, егемендік алу оқиғасымен шектеледі.

Түйін сөздер. «индустрияландыру», «аграрлық революция», «отаршылдық», «интернационализм», «социализм», «ұжымдастыру», «егемендік».

Аннотация. В статье анализируется, как кочевые традиции казахского народа меняются от влияния колониальной империи и советского социализма и как идет процесс русификация. Основная часть статьи изложено с точки зрения иностранных историков. В то же время внимание обращается на предпосылки политических изменений в независимом Казахстане, а также сделан анализ научным литературам в этом направлении. Хронологическая структура статьи начинается с присоединения Казахстана к России и заканчивается феноменом суверенитета.

Ключевые слова. «индустриализация», «аграрная революция», «колониальность», «интернационализм», «социализм», «коллективизация», «суверенитет».

Abstract. The article analyzes how the nomadic traditions of the Kazakh people vary from the influence of the colonial empire and Soviet socialism, and how the Russification process proceeds. The main part of the article is presented from the perspective of foreign historians. At the same time, attention is drawn to the prerequisites of political change in independent Kazakhstan, and an analysis is made of scientific literature in this direction. The chronological structure of the article begins with the accession of Kazakhstan to Russia and ends with the phenomenon of sovereignty.

Keywords. «industrialization», «agrarian revolution», «colonialism», «internationalism», «socialism», «collectivization», «sovereignty»

Кіріспе

XVIII-XIX ғасырдағы отаршылдық кезең мен XX ғасырдағы Кеңес одағының саясаты нәтижесінде Қазақ халқының мәдениетінде, салт-дәстүрінде және Қазақ қоғамындағы «орыстандыру» үдерісінің орныуын қарастыра отырып, қазақтардың біртіндеп көшпелі далалық мәдениеттен айырылу процессіне жүйелі түрде талдау жасау, сондай-ақ, Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан қоғамындағы жалпы өзгерістерді саяси, экономикалық және мәдени сарындарға жіктеп, отаршылдықтан қазіргі күнге дейінгі қазақ халқының басынан өткен мәдени үрдістерді шетел авторларының еңбектеріндегі деректерге сүйене отырып, маңызын ашып көрсету, оларды жан-жақты сараптау және арнайы түрде зерттеу – осы мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Негізгі бөлім

Қазақстандағы мемлекеттілік тарихының тамыры тереңде жатқаны белгілі. Еуразиядағы ерте мемлекеттердің тарихы көне түріктерден бастау алады. Әлемдік өркениет тарихында Алтын Орданың алатын орны ерекше. XV ғасырдың екінші жартысында тарихи аренаға Қазақ хандығы шықты. Ол біртіндеп ғасыр соңына қарай Орталық Азия аймағындағы қуатты мемлекеттің біріне айналғандығы өздеріңізге белгілі. Көшпелі Қазақ хандығы өзінің басқа көршілеріне қарағанда дәстүрлі институттары тән орталықтандырылған мемлекет ретінде қалыптасты. Сұлтандардың оқшауланауына жол берілмей, дала конституциясы ретінде дәстүрлі әдеттегі құқық қолданылды. Кез келген мемлекеттік құрылым сияқты қазақтың дәстүрлі институттары да, тарихи кезеңдерде тар жол тайғақ кешуден өткені белгілі, бірақ олардың өз заманына бейімделген, икемді саяси жүйе болғанын мойындауымыз қажет. XVI ғасырда Қазақ хандығының шекарасы Алтайдан Еділге дейін, Оңтүстік Сібірден Ташкенге дейін созылып жатты. Осы кезеңде өзіне тән елементтері бар қазақ этносы қалыптасып біткен болатын. Мемлекеттік институттар біртіндеп әлсіреп, XVIII ғасырда Ресей империясының күшейуінің арқасында, оның қол астына өтті [1]. Қазақтардың Ресей патшалығының қол астына өтуімен дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамы өзгеріске ұшырады.

Осы сәттен бастап қазақ халқының тарихында жаңа кезең басталған болатын. Өйткені қазіргі Қазақстан қоғамындағы болып жатқан саяси өзгерістердің түп тамыры осы тарихи кезеңнен бастау алады. Бұл тақырыбымызды баяндайтын отандық тарихшылардың еңбектері мол болғанымен, шетелдік авторлардың көзқарасымен жеткізуді жөн көрдік. Тәуелсіздік жылдарында қазіргі Қазақстан туралы батыста бай тарихи контексттегі бірқатар кітаптар жарық көрді. Ірі еңбектердің қатарында: «Қазақтар» - Марта Олкот, АҚШ (екінші және толықтырылған басылым, 1995 ж.); «Формирование казахской идентичности – от племени к государству» Ширин Акинер, Ұлыбритания (1995); «Современные казахи» Ингвар Сванбергтің редакциясымен, Швеция мен Ұлыбритания (1999); «Казахстан» Катрин Пужоль, Франция(2000); «Казахстан: отношения между центром и периферией» Салли Каммингс,Ұлыбритания(2000); «Казахстан: 1993—2000» Неміс экономист топтары (2001); «Строительство государства и нации в Казахстане» (2002) Мари-Карин фон Гумппенберг, Германия; «Смена элит и политическая динамика в Казахстане» Андреи Шмитц (2003) ГФР;және, тағы да Марта Олкоттың кітабы «Казахстан: непройденный путь», АҚШ және Ресей (2002-03) [2].

Ш. Акинер «Формирование казахской идентичности» еңбегінде XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы жаппай славяндық иммиграция алдында өлкедегі Ресей халқының саны және оның ықпалы да аз болды деп баяндайды. Соған қарамастан, XVIII ғасырдың ортасынан бастап Ресейдің Сібір жеріне орнығуы қазақ даласының солтүстік бөлігіндегі экономикалық, мәдени және саяси өмірге әсер ете бастады. Көшпеліліктің отырықшы өмір салтына өзгеруінің еріксіз процесі осылай басталған болатын. Оңтүстікте, Ресейдің ықпалы әлсіз болғандықтан, онда отарлау үдерісі кейінірек басталды және көшпелі өмір салтының ыдырауы көрші мұсылман қауымдарының ықпалымен жүрді. XIX ғасырдың басында Ресей Кіші және Орта жүз аумағында бірқатар түбегейлі саяси реформаларды жүзеге асыра алуға қауқарлы еді. Ол реформалар Ресейге аймақтың тікелей басқарылуын және отарлауды күшейтуге мүмкіндік берді, бірақ сонымен қатар, тайпалық жүйенің географиялық, экономикалық және әлеуметтік іргетастарына елеулі әсер етті. Ресей реформаторларының жоспары бойынша дәстүрлі тайпалық топтармен сәйкес келетін аумақтық қағидаға сәйкес салынған әкімшілік бірліктерді енгізді, бірақ олар ұзақ уақыт бойы қалыптасқан көшпелі бағыттарды ескермеді. Сұлтандардың саяси күші толығымен жойылды; алайда Ресей әкімшілігімен ынтымақтасқандар жаңа әкімшілік аппараттарға қосылып, іс жүзінде Ресейдің мемлекеттік қызметкерлеріне айналды. Олардың ақсүйектік деңгейлері сақталып қалды, және әскери мен азаматтық шендері еңбек өтілі мен атақтарына қарай берілді. Ш.Акинер Ресей үкіметінің Қазақстанды империяның басқа территорияларымен толықтай біріктіруге тырысқан мақсатына қарамастан, 1867-1868 жылдардағы жаңа әкімшілік бөлініс өз алдарына қазақ жерінің бір әкімшілік бірлікке бірігуіне жол бермеу туралы тапсырмалар қойғанын айтады. Нақтырақ айтсақ Қазақстан әрқайсысы әртүрлі генерал-губернаторлықтың әкімшілік басқаруындағы үш аймаққа бөлінді: Орынбор (Орал және Торғай), Батыс Сібір (Ақмола және Семей), Түркістан (Сырдария және Жетісу облыстары). Мұндай бағыныштылық жүздердің дәстүрлі шекарасына мүлдем сәйкес келмеді, және ескі тайпалық байланыстарды бұзды. Жаңа әкімшілік шекаралар бұрынғы экономикалық байланыстарды ескермеді, рулар мен жүздердің арасына кедергі келтірді. Жаңадан пайда болған әкімшілік құрылымдардан тысқары орналасқан көшпелілердің дәстүрлі қозғалысына кедергі келтіретін жаңа бюрократияны тудырды. Автордың айтуынша, 1860 жылдардағы әкімшілік құрылымның Қазақстанның болашақ тағдыры үшін тағы бір қасіретті салдары болды: Солтүстік – неғұрлым индустрияландырылған аймақтың бір бөлігі болып қалыптасты; Оңтүстік аграрлы сипатта және Исламның күшті ықпалында қалды. Бүгінде, жүз жылдан астам уақыт өтсе де, бұл тарихи айырмашылық әлі де сезіледі.

Осы орайда Пюжоль өткен тарихпен келіп жеткен қазақ халқының өзіндік ерекшелігі дуалистік сипатқа ие болған деп ой қорытады. Қазақстанды басқалардан ерекшелендіретін бұл екімәнділік – ол, әлі де болса шаманизм қалдығынан айырылмаған, отырықшылық процесін басынан өткізген, күштеп секуляризацияға ұшыраған, көпұлтты және көпконфессиялық дәстүрлі түркі-мұсылмандық негізбен Ресейден келген европалық модельдің біте қайнасуында [3].

Ресей империясының одан қалса Кеңес Одағының саясатынан кейін, оларға қатысты қазақтардың бойында күрделі сезімдер қалыптасты. Өткен дәуірдің көшпелілік дәстүрі жоғалуға айналып, уақыт өте келе қазақтардың өз жеріне деген қарым-қатынасы түбегейлі өзгерді. Тек ерекше жағдайларда ғана олар бұрынғы көшпелі дәстүр мен дәстүрлі тағамдарын еске алады, бірақ енді сол өткенге шындап оралу туралы ешкім тіс жармайды. Бірақ патшалық Ресеймен Кеңестік биліктің қазақтарға тигізген ең үлкен көңіл қаларлық істері – қазақтар өздерінің жаңа тәуелсіз мемлекеттерінде ұлттық азшылық топ (90-жж. ортасы) болып қалды, - деп М.Олкотт қазақтар туралы өзінің пікірін білдіреді [4].

Ресей өзінің саясатын әкішілік-экономикалық әдістермен жүргізді. Бірақ мәдени сала да ұмытылмады. Ш.Акинер Ресей бірнеше арналар арқылы мәдени ықпал етуді жүзеге асырды, -деп есептейді. Оның біріншісі мемлекет қаржыландырған білім саласы болды. Бірінші орыс орта мектебі XVIII ғасырдың екінші жартысында Омбы, Орынбор, Петропавл және Жәмішев бекіністерінде ашылды. Олардың міндеті

әскери және азаматтық әкімшіліктің қажеттіліктері мен мүдделерін қамтамасыз ету болды. 1789 жылдан бастап империяның жоғары оқу орындарында қазақтың ақсүйектерін оқыту практикасы ресейліктермен азияттықтарды жақындастыруды нығайту, Ресейге деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін нығайту, отаршыл басқару үшін кадрларды даярлау мақсатында жүргізілді. Осы саясаттың нәтижесінде ең алдымен солтүстіктегі қазақтар арасында білім беруді ынталандыру, орыс тілін, орыс мәдениетін және еуропалық білім беру жүйесінің бастамаларын енгізу қалыпты құбылысқа айналды. 1895 жылы 37 орыс-қазақ бастауыш мектептері болса, 1913 жылы олардың саны 157-ге жетті. Алайда бұл тек орыс халқының шоғырланған аймағында ғана мүмкін болды.

Орыс мәдениетінің екінші ықпал ету арнасы – киім, тұрмыстық заттар мен жиһаздарды және европалық әдеттерді игеру болды. Қазақ аристократтары француз тілін үйренді, француз сәнін көрді, еуропалық стильде биледі және өздерінің мінез-құлқын орыстық қалыпқа ұқсатуға тырысты. Төменгі деңгейдегі шаруалар да материалдық мәдениеттің жаңа элементтерін - айналар, самоварлар, тігін машиналары, шамдар, кереуеттер, орындықтар мен үстелдерге бейімделе бастады.

Бұрынғы ауылдық ұсталар қоғамның бірте-бірте ұлғайып келе жатқан сұраныстарын қанағаттандыра алмады. Ресей нарығымен қоса көшпелілер үшін жұмыс істейтін кәсіби суретшілермен қолөнершілердің табы қалыптасты. Көпұлттың басы қосылған жәрмеңкелерде айтыс немесе бәйге сияқты дәстүрлі ойын-сауықтар бұрынғыға қарағанда әлдеқайда азайды. Уақыт өте келе олар көзге елестетерлік халықтық мәдениет ұғымына айналды.

Ресейлік ықпалдың тағы бір көзі, сонымен қатар ең бастысы – ол, қалалардағы интеллектуалды өмір болды. Олар 1820 жылдардан бастап империяның түрлі бөліктерінен қазақ даласына революциялық рухты алып келген дәрігерлер, мұғалімдер, инженерлер, ғалымдар және саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар (әсіресе, украиндар мен поляктар) еді. Бұл топтар өздерінің ғылыми қызығушылықтарына қарай қалаларда үйірмелер ұйымдастырды. Олар метрополияның ғылыми және мәдени өміріне қатысып, сайып келгенде, Қазақстанның қалаларында баспа қызметін дамытуға негіз қалап берді. Орыстық білім алған қазақ элитасы көшіп келген иммигранттармен жиі достыққа ұласатын тығыз қарым-қатынаста болды. Мұндай байланыстар жас қазақстандық интеллигенцияның көкжиектерін кеңейтіп, орыс мәдениетінің ең көрнекті идеялары мен ойшылдарына тікелей қосылуға мүмкіндік берді (мұнда Акинер М.Достоевскиймен Ш.Уалихановтың достығын меңзеп отыр). Қазақ мәдениетінің орыс мәдениетімен байланысының жағымды салдары болған төртінші сала, ол – көшпелілер мұрасын жазып, жіктеп, түсіндірген орыс фольклористері мен этнографтарының қызметі болды. Кенеттен жарыққа шығарылған Египет мумиялары сияқты, Ресей мемлекетімен байланысқан көшпелі өмір салты да сондай жылдамдықпен ыдырай бастады. Алайда Акинер басқасына қарағанда колониальді режимдегі діннің жағдайына баса назар аударады. Себебі бір қарағанда парадоксальді көрінгенімен, Ресейдің ықпалымен бірге қазақ даласында Исламның да рөлі өсе түскен. Патша өкіметі екі жүзжылдық бойы империя құрамында болған татар миссионерлерімен уағыздалған Ислам дінін қазақ жерінде нығайтуға тырысты. Мемлекет мешіттер салу және діни әдебиеттерді басып шығару үшін қаражат бөле бастады. Бірақ Исламның сүнниттік бағыты, Ханафи мектебінің өкілдерінен болған барлық молдалардың шыққан тегі оңтүстіктен, яғни Түркістан мен Ташкенттен еді. Ал татарлар болса XIX ғасырдың басында Солтүстік Қазақстандағы қазақтар мен орыстар арасындағы «шекаралық делдалдардың» рөлін атқарған болатын. XIX ғасырдың екінші жартысында ресейлік билік қазақтар арасында исламның нығаюына бейжай қарап отыра алмады және оларды христиан дініне айналдыру науқанын бастады. Бірақ бұл идеяның қазақтарға көп әсері бола қоймады. Ең алдымен, Ресей әкімшілігі молдалардың санын шектеуге тырысты. Мешіттер мен мұсылман мектептерін ашу биліктің ресми рұқсатымен ғана мүмкін болды. Вақфқа және одан да басқа діни салықтарға тыйым салынды. Бірақ, бұл шараларға қарамастан, мұсылман мектептерінің саны өсе берді: 1895 жылы Қазақстанда мектеп деген атаумен 31 бастауыш білім беру орны болса, 1913 жылы – олардың саны 267-ге жетті; барлық ірі қалаларда екінші деңгейлі мектеп-медреселер болды.

Бұдан басқа Орыс мәдениеті ықпалынан қазақ мәдениетіндегі өзгерістер туралы Т. Уиннердің «Қазақтың ауызша шығармашылығы мен әдебиеті» кітабында жазылған. Уиннер орыс ықпалы қазақ фольклорына екіұдай әсер етті деп есептейді. Бір жағынан ол Кеңестік тарихнамада қазақ ағартушылығы деп аталған, мәдениеттегі тұтас бір бағытты дүниеге әкелді. Екінші жағынан, алғашқы Ресейлік ықпалдың өзі қазаққа жат барлық нәрселерді жоққа шығаратын «көтерілістер поэзиясы» бағытын тудырды. Революциядан кейін қазақ мәдениеті мен қазақтар тоталитарлық режимде дамығанымен, қазақ мәдениетінде ауызша шығармашылық дәстүрінің әсері сезіліп тұрды. Өз кезегінде бұл жағдай қазақ халқының өзіндік ерекшелігін сақтап қалу туралы айтуға мүмкіндік берді.

Олкотт өз тұрғысынан XX ғасырдың басындағы қазақстандық қоғамның саяси және әлеуметтік-мәдени өміріндегі бірқатар маңызды процестерді анықтайды. Ол біріншісіне қазақ даласындағы Ислам дінінің таралуын жатқызады. Исламның дәстүрлі түрде қазақтардың мәдени өмірінде (оңтүстіктен басқа) шағын орынға ие болғаны туралы пікірге қарамастан, Олкоттың пайымдауынша, исламның позициясын

нығайтуға, біріншіден, Екатеринадан басталған Санкт-Петербургтың қазақтардың арасында Исламды жаю саясаты әсер етті. Екіншіден, XX ғасырдың басында империяның діни және жалпы қоғамдық өміріндегі шектеулердің алынуы Қазақстанға да әсер етті.

Қазақтардың арасында Исламның беделінің өсуімен қатар, зайырлы элитаның қалыптасу процесі де қатар жүрді. Бұған европалық ықпалдың көрінісі болған орыстық ықпалдың әсері болғаны сөзсіз. Осы үдерістердің тоғысуы Исламизмның өсуі мен қоғамды жаңғырту үшін қазақ интеллигенциясының өсіп келе жатқан тілегі арасында қақтығыс тудырды. Мәдени мұраның бір бөлігі ретінде Исламмен даму немесе қазақтардың европалануы үшін одан бас тарту. Қазақ интеллигенциясы осындай үшіншісі жоқ екі таңдауда қалған болатын. Сондай-ақ Қазақстан Жадидизмнің мәдени алаңына да қатыстырылды, бірақ бұл мәселені толығымен тек революция ғана шешіп берді [5].

Осылайша қазақтың басына тағы бір нәубетті кезең Кеңестік билік орнады. 1920-1930 жылдардағы қасіретті белес меншік қатынастарын бұрын соңды болмаған мемлекеттік қатынастарға айналдыру жөніндегі кеңестік эксперименттің басталуы болатын. Сталиндік «аграрлық революция» (ұжымдастыру) мен бүкіл өнеркәсіптік инфрақұрылымды мемлекет меншігіне айналдыру (индустрияландыру) қоғамды ұзақ онжылдықтар бойына құрсауланған, оны саяси тоталитаризм мен иррационалдық экономикалық болмыстың озбыр өктемдігінде болуға душар еткен жүйені дүниеге әкелді.

Хрущевтың саяси және әлеуметтік-экономикалық «жылымығы» сталинизмнің «мұз құрсауын» аздап жібіткенімен, қоғам өмірінің қалыпты ережесін өзгерте алмады. Қоғамдық қағидат әкімшіл-әміршіл жүйенің бұрынғысынша тамыр соғысынан қуат алып өзін «сергек сезінді».

Алайда оның жалған экономикалық тонының өңі айналып, шын тұрпаты көріне бастады. Брежнев командасы «қоғамның күткеніне» етене деп кеңінен насихаттап үлгерген кезекті реформаторлық шара да, сол сылбыр ишарадан аспады.

Ресей империясының құрамына кірген сәттен бастап шығыстағы көршілерден гөрі метрополияға көбірек тартылған «шекаралық ұлтқа» айналған қазақтар үшін 86 жылғы оқиғалардан кейін «интернационалдық және патриоттық тәрбие» режимінің күшеутілуі бүкіл этностық организмді келеге келмейтіндей етіп бүлдіру қатерін ішіне бүгіп жатты. Алайда қазақ ұлтшылдығы деп басылған таңба күткендігінен гөрі кері нәтиже берді. Қазақтар өздерін КСРО деп аталатын ұлан-байтақ, демек, біртұтас аумақтың тұрғындары емес, қайта өз республикасының – олар өз есімін берген Қазақстанның боданы ретінде сезіне бастады. Этностық қоғамдастықтың және оның элитасының ішінде рулық-тайпалық теңдестік пен жергілікшілдік мүдделердің орнына жоғалып бара жатқан тіл, дәстүрлер мен мәдени мұра қатері алдында жалпыұлттық ынтымаққа ден қойылды [6].

Шын мәнінде, 80-жылдардың аяғында орын алған өкілетті, заң шығарушы және атқарушы органдарды қайта құру тек қоғамдық құрылысты ауыстыру емес, сонымен бірге КСРО-ның аса ірі державалық тұрпаттағы мемлекеттік құрылым ретінде өмір сүруі де аяқталды дегенді білдірді. Алайда ұлттық-мемлекеттік дербестіктің заң жүзінде баянды етілуі бір жерде тез, бір жерде баяу жүрді. Бұрынғы Одақта тұруға келіспейтіндігін бірінші болып Балтық республикалары жариялады, олар өздерінің негізгі заңдарына ұлттық заңдардың одақтық заңдардан жоғары тұратынын жариялаған өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Ресей 1990 жылы шілдеде егемендік туралы декларация қабылдады, оның ізінше мұндай декларацияны Украина, Молдавия, Белоруссия қабылдады.

Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясын республиканың Жоғары Кеңесі қоғамның түрлі топтарының ұстанымдарын алдын ала ұзақ талқылаудан кейін 1990 жылы 25 қазанда қабылдады. Қазақстан бұрынғыша КСРО-ның субъектісі ретінде әрекет етті, алайда өзінің басқа республикалармен өзара қатынастарын принципті жаңа шарттық негізде құрды. Көп ұлтты республика үшін халықтың бұл қадамға тосыннан емес, саналы түрде баруына біраз уақыт қажет болды. Ұлттық мемлекеттілікті қорғау мемлекеттің өзіне жүктелді. Төл мәдениетті, дәстүрлерді, тілді қайта өркендетіп, дамыту және қазақ ұлты мен Қазақстанда тұратын басқа да ұлттардың ұлттық қадір-қасиетін нығайту міндеті басым бағыт ретінде белгіленді. Ел аумағының бөлінбейтіндігі мен оған қол сұғылмайтындығы үзілді-кесілді баса айтылды. Құжат негізінен ұлттық өмірді қайта өркендету барысын барынша жеделдетуді қарастырды: «Республика қазақ халқының әлемдегі бірден-бір отаны болып табылады және оның тағдыр-талайы – болу-болмауы тек осы өңірде ғана шешіледі» деп атап көрсетілді.

Отарлық бұғаудан азаттық алудың классикалық қағидалары бойынша Қазақстан тәуелсіздік бағытымен жылжудың бастапқы нүктесі ретіндегі өзінің тарихи түп тамырына қайтып оралу алдында тұрды. Ұлт-азаттық күрестің осыған ұқсас жағдайларда орын алған сценарийлері әдетте қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымын бастан-аяқ өзгертумен және келімсек халықтың жаппай қуылуымен аяқталатын. Басқарудың жаңа режимдері биліктің тірегі ретінде дәстүршілдік пен ұлттық оқшауланушылықты таңдаған Орталық Азия өңірінде мұндай сюжеттік желі ұлттық егемендіктің қатал өктемдік сипатын қалпына келтірді. Әлемдік қоғамдастыққа орнықты жағдайда кіру талабымен, қазіргі заманғы жедел дамуы нұсқасын таңдаған

саяси бағдарлар үшін қарыштап қадам басу межелері, жергілікті ұлттық-мемлекеттік бірегейлікті әлемдік әлеуметтік-экономикалық дамудың үлгі-қалыптарына кіріктіру жолымен айқындалды. Республика екінші нұсқаны таңдап алды. Қазақстандық реформалардың мұндай жобасы «бейімделген жаңғырту» (Н.Ә.Назарбаев) деп аталды. Оның мәні теориялық жағынан дайын үлгілерді жалаң көшіріп алуда емес, керісінше, олардың «ең алдымен дәстүрлі институттарға, этникалық-мәдени ерекшеліктерге, аймақтың саяси тарихына, мемлекеттің геосаяси, геоэкономикалық, геомәдени құрылымдардағы нақты жағдайына» бейімделуінде болды [5, 128 б.]. Ал бұл нұсқа дәстүршілдік рухы мен жаңғырту арасындағы келісімді сақтап қана қоймай, сонымен бірге ұлттың қайта өркенденуіне серпін берді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның экономикалық дамуын қорытындылауға тырысқан бірінші тұлға «Қазақстан: саяси реформалар және экономикалық даму» кітабының авторы (1994), Лондондағы Халықаралық қатынастар институтының қызметкері - Адам Диксон. 1997 жылы Осло қаласында Норвегияның қалалық және аймақтық зерттеулер институты жанындағы Й. Хольм-Хансеннің «Қазақстандағы ұлттық мемлекет құрудағы аумақтық және этномәдени өзін-өзі басқару» атты кітабы жарық көрді. Автор Қазақстанның этно-мәдени өміріндегі орыс мәдениетімен тілінің үстемдігі туралы сөз қозғайды. Автордың пайымдауынша, ауылдық қазақтар патернализмге және авторитаризмге бағдарланған; солай бола тұра үкіметтің мақсаты басқа этникалық топтардың қарсылығына тап болған дерусификация бағыты болды. Автор жаңа қазақстандық бірегейлік көпұлттылықпен ұштасуы тиіс деп есептейді, оның пікірінше, Назарбаевтың елді қазақыландыру стратегиясы қауіпті, мемлекетті ішінен бөлуі мүмкін деп ой қорытады. Қазақстанның конституциялық құрылысын егжей-тегжейлі салыстырмалы талдаған еңбекті неміс зерттеушісі О.Люхтерханд (Гамбург университеті) оқырманға ұсынды. Ол Кеңес Одағындағы конституциялық заңның эволюциясын көрсетіп, тәуелсіздік кезіндегі Ата заңның жай-күйіне назар аударады.

2000 жылы Корольдік халықаралық қатынастар институтының мерзімді басылымдар сериясында Эдинбург университетінің қызметкері С. Каммингстің Қазақстан туралы шығарған жұмысы жарық көрді. Ол екі жыл бойы Британдық Экономикалық және әлеуметтік зерттеулер кеңесі жобасы бойынша Қазақстанда зерттеулер жүргізді. Осылайша, оның «Қазақстан: орталық пен шеткі арасындағы қарым-қатынас» атты кітабы академиялық немесе ғылыми-зерттеу жұмыстарының жемісі емес, тікелей бақылаулардың нәтижесі болып табылады. Автордың айтуынша, кітаптың негізгі мақсаты орталықтың саясаты мен халықтың түрлі топтары мен өңірлерінің реакциясы шеңберінде қазақстандық қоғамның біртектілігі мен алуан түрлілігі арасындағы қатынастарды түсіндіру болып табылады. Біртұтас унитарлы мемлекет ретінде Қазақстанға қауіп төндіретін барлық факторларды қорытындылай келе, Каммингс оларды келесідей тізімдейді: құқықтық қайшылықтар, әлеуметтік-экономикалық мәселелер, географиялық өлшемдер, демография, геосаяси жағдай, шетелдік капиталға тәуелділік, әр түрлі альянстар арасындағы бәсекелестік. Автор соңғы екі факторды ең қауіпті деп санайды. Осылайша, тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан өзінің біртұтастығының екі қауіпіне тап болды: этно-аймақтық дербестік талаптары және басқару жүйесін орталықсыздандыру. Қазақстанның біртұтастығын нығайтудың жалғыз жолы Каммингстің пікірінше, авторитарлық режимдегі біртұтас мемлекеттің үлгісі болып табылады. Бұл үлгіде провинциялық және жергілікті мүдделердің дауысы естілмейді. Қазақ даласының тарихы сыртқы қауіп-қатер ұлтты біріктіріп, ұлттық және мемлекеттік бірлікке алып келген кездегі мысалдарға толы. Қазіргі жағдай тура осындай. Саяси элита мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығын сақтау үшін ортақ мүдделермен біріктірілген. Қазақстандық саясаткерлер өте прагматикалық түрде жұмыс істейді және кез-келген идеологиялық қарама-қайшылықты болдырмауға тырысады. Қазақстанның болашағы өзара қарым-қатынастар мен өзара байланысты экономикалық, этникалық, әлеуметтік және саяси қатынастардың күрделі жүйесі болып табылатын орталық пен шеткі арасындағы теңгерімнің қаншалықты сақталуы мүмкін екеніне байланысты болады.

«Строительство государства и нации в Казахстане» (2002) атты кітабын шығарған неміс монографиясының авторы М.К. фон Гумппенбург, Қазақстан мәселесі бойынша әуесқой зертеушілерден емес. Гумппенберг 90-шы жылдардың бірінші жартысында осы тақырып бойынша жұмысқа кіріскен болатын. Неміс зерттеушісі өз жұмысында Қазақстанды ұлттық мемлекет ретінде қалыптастыру мәселесіне баса назар аударды және осыған байланысты қызығушылық тудырды. Қазақстан өзінің ұлттық мемлекеттің даму жолында көптеген қиындықтарға тап болды; автор оған аумақтық мәселе, азаматтық мәселе, тіл мәселесі, астананың көшірілуі, этникалық ашшылықтарға арналған мәдени автономия мәселелерін жатқызады. Автор мұндай ой қорытуын 90-шы жылдардың басынан бастап Қазақстандағы аймақтық сараланудың артуымен байланыстырады. Экономикалық жағдайға байланысты дағдарыс аймақтарының экономикалық жағдайы айтарлықтай нашарлады және жақсы экономикалық жағдайда орналасқан өңірлер автономияға ұмтылды. Байырғы халықтың өсіп келе жатқан үстемдігі басқа этникалық ашшылықтарды сепаратизмге жақындатты. Қорытындылай келе, Гумппенберг: мемлекеттің дамуының басында қабылданған Еуропалық мемлекеттіліктің тұжырымдамасы (құқықтық, саяси, мәдени және өркениеттік тұрғыдан)

Қазақстанды тәуелсіз мемлекет ретінде аман алып қалуға және дамытуға көмектесті. Бұл таңдау салыстырмалы түрде этно-ұлтшылдықты және ұлтаралық қақтығыстардың кезеңін болдырмау фазасын жеңіл өтуге мүмкіндік берді. Бірақ автордың пайымдауынша, Қазақстан болашақта өзінің ұлттық мемлекеттілігіне қауіп төндіруге қабілетті көптеген ішкі саяси мәселелерге тап болуы мүмкін.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін және тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы кезін баяндайтын М.Олкоттың монографиясының екінші бөлігі 1980-1994 жылдар аралығындағы оқиғаларға арналады. Бір кездері американдық зерттеушінің Орта Азияны «тәуелсіздікке катапульттау» туралы мәлімдемесі қанатты болған болатын. Егемен Қазақстанның қалыптасуына арналған бөлімде ол «күтпеген еркіндік» туралы жазады. Автордың айтуынша, желтоқсанда болған оқиғалар қазақтың ұлттық мемлекетінің құрылуымен байланыстыратын мифология мен аңыздардың маңызды бөлігіне айналды.

Кітаптың соңғы бөлімінде Олкотт Қазақстандағы тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуымен байланысты оқиғаларды қарастырады. Автор осы уақытқа Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде толық «туылу құқығы» болды деп санайды. Мемлекеттік құрылысы кезінде Назарбаев тікелей өзіне келіп тірелетін әкімшілік бақылау (облыстардың әкімдері) жүйесін құрды. Бұл жүйе Қазақстанды федерациялауға және сепаратизмнің этносаралық және аймақтық негіздердегі кез келген әрекетіне тосқауыл қойды. Сонымен қатар, парламентті, билік пен әкімшілікті қазақыландыру процесі жүріп жатты.

Олкоттың айтуынша, постсоветтік Қазақстандағы ең үлкен мәселе республикадағы екі ірі этникалық топтың – орыс-славян және қазақтық топтардың болуы деп қарастырады. Автор олардың мүдделері бір-біріне қайшы деп есептейді. Қазақтар үшін тәуелсіз Қазақстанды құру – бұл сан ғасырлық арманның орындалуы, ал орыстар үшін тағдырдың қатал бетбұрысы болды. Осылайша, автордың пікірінше, бұл қарама-қайшылықтар уақыт өте келе өсе түсуі керек.

Танымал француз шығыстанушы, Орта Азияның Шығыс тілдері мен өркениеттер ұлттық институтында тұрақты семинардың жетекшісі, доктор Кэтрин Пужольдің «Қазақстан» (2000) кітабы осы уақытқа дейін тәуелсіз Қазақстанға арналған заманауи француз саясаттануы зерттеулерінің орны бос олқылығын толтырған болатын. Пюжольдың айтуынша, Қазақстан халықаралық аренада түрлі тараптардың ықпалын сезінуде. Қазақстанның жаңа серіктестері өздерінің мәдени, экономикалық және саяси мұқтаждықтарына сәйкес жас мемлекеттің қабылдауын өзгерткен нақты диалогты құруға кірісті. Бұл аймақта қайта құру аяқталғаннан бері қарқынды дамып келе жатқан Түркия үшін Орталық Азиядағы қызметі бір мезгілде мифтік Отанымен байланысты түркі әлеміндегі саясаттың табиғи жалғасы болды және сондай-ақ түркітілдес мемлекеттердің белсенді рөлін қайта тірілтуге мүмкіндік туғызды.

Араб елдері үшін Қазақстан прозелитизмнің нысаны және ықтимал экономикалық серіктес болып табылады. Қазақстанның сыртқы мұсылман әлеміне ашылуы, сөзсіз, ислам үлгісіне апаратын күрделі үрдістің ажырағысыз векторларын білдіретін араб, пәкістандық немесе түріктік модельдермен бетпе бет келуіне тура келеді. 90-шы жылдардың соңында автор атап өткендей, Қазақстан саясатында оның дамуының басымдықтары: аймақтағы «тау барысы» ретінде халықаралық қатынастардың жаһандану жағдайында үйлесімді және өз еуразиялық көршілеріне адал болып қалған ұлттық мемлекет құру арқылы айқын көрініс тапты. Қазақстанды одан әрі дамытудың осы барлық күй-жайы 2030 жылға дейінгі даму бағдарламасында белгіленді. Алға қойылған мақсаттарға жетудің шешімі– тілдік, этникалық және әлеуметтік-кәсіби қазақ қоғамын құру болып табылады.

Атап айтқанда, түрік лицейлері (зайырлы және діни) көптеген елді мекендерде өз есігін ашты. Олар қоғамның белгілі бір бөлігі өте сезімтал келетін американдық протестантты қатаңдық пен пан-түрік саяси ой-пікірінің қоспасы болып табылатын баламалы заманауи білім беруді (ең алдымен, дерусификацияландыратын) ұсынады.

Посткеңестік кеңістіктегі Қазақстандағы мәдени саясатты зерттеуде автор өзі жауап бере алмайтын сұрақтарды көтереді: билік органдары қосарланған тәуелділікті бастан кешіретін жалпы білім беру саясатын жүргізіп жатыр: мәдениеттерді тұншықтыратын тоталитаризмдық кеңестік үлгіден бас тартып, этносаралық шиеленісті өршітуге тырыспайтын жаңа мемлекеттілікті іздеуде. Бірақ бұл кешенді миссияны әлеуметтік теңсіздіктен қорғалмаған, көпұлтты әлеуметтік ортада жеткіліксіз мемлекеттік бюджетпен қалай жүзеге асыруға болады? Республиканың жаңа саяси және мәдени бағдарларынан зардап шеккен ресейлік кадрлардың кету толқынын қалай тоқтатуға болады, өте төмен жалақы төленетін персоналды қайта даярлау үрдісі қалай болуы керек? Жас ұрпақтың қоршаған ортасына терең еніп кеткен мәдени бұзылу үрдісін қалай болдырмауға болады?

Мәселенің жалғыз емі ретінде, автор Қазақстанға уақыт пен күтуді ұсынады: қазіргі уақытта қоғам кеңестендіруден туындаған еуропалық мәдениеттің әсерін бағалауда. Бұл Қазақстандағы ресми жолдаулар мен бұқаралық ақпарат құралдарында көрінетін дәстүрлі моральды қайтару шақыруларының көбеюін түсіндіреді. Басқалардың өткенге деген сағынышының орнын екіншілердің ұмтылыстары басқан қазіргі

өтпелі кезеңнен кейін ғана, Қазақстан өзінің өмір салты, ойлары мен әрекеттері құрылымының бұзылуынан туындаған жарақаттардан оянады.

Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қатал сипатқа ие болды және бір жағынан, білім беру жүйесін қайта құрылымдау арқылы көрініс тапқан кеңестік мұрадан бас тарту науқаны, ал екінші жағынан, басқарушы элитаның саяси бақылауды сақтап қалуға деген ұмтылысы жасырынған «трансұлттық» идеологияны құру мен біртектілендіру жүріп жатты. Қазақстандағы қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде қолдау жөніндегі күш-жігерді, Пужоль, теңдессіз деп бағалайды. Ең айқын идеологиялық өзгерістерді гуманитарлық ғылымдардан көруге болады. Ғылыми атеизм, марксисттік теория, КОКП тарихы, социалистік реализм деген кеңестік пәндердің орнына – жаңа: дін тарихы, қазақ мемлекетінің тарихы, нарықтық экономика және мәдениеттану сияқты пәндер енді.

Автордың ойынша, Қазақстанда орын алған әлеуметтік өзгерістердің ажырамас бөлігі - діни ренессанс болып табылады. Сонымен бірге, дәстүрлі діндер - ислам және православие - билік органдарымен әртүрлі секталардың күрт көтерілуіне қарсы ынтымақтастықта күресуде. Француз ғалымының айтуынша, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан аумағы әртүрлі парамедициналық, ғылыми емес және иррационалдық ілімдерге арналған сынақ алаңына айналып, әртүрлі сиқыршылар, шамандар, гипнотиктер, алаяқтар және түрлі секта насихаттаушыларын өзіне тартып отырды. Қоғамдық сана-сезімді қайта қалыптастырудың басқа бір саласы ретінде, түрлі қылмыстық, дау-жанжалды және эротикалық басылымдардың пайда болды және ресми баспасөздің альтернативтік үлгісі жылдам дами бастады. Осылайша, бұл құбылыстар бір кездері Қазақстанмен біртұтас болған кеңестік қоғамның консервативті және моральдық сипатын бұзды. Пужольдың пікірінше, дәстүрлі діндердің сәтсіздігі планеталық сипатқа ие және Қазақстан бұл жағдайдан тысқары емес.

Қорытындылай келе, Пужоль Қазақстан тарихының парадоксальды екенін атап көрсетеді. Ғасырлар бойы оның аумағында ерекше көшпенді өмір салты мен түркітілді лингвистикалық монополия үстемдік етті. XVIII-XIX ғасырларда қазақ қоғамы орыс саясатының аясына интеграцияланған болатын. Ол қоныстану үдерісінің басталуы, әкімшілік басқарудың пайда болуы, денсаулық сақтау, мектеп білімін орыстандыру, каналдардың құрылуы, капиталистік қатынастардың пайда болуы, славяндық элемент пен православ дінінің пайда болуымен бірге жүрді.

Пужольдің пікірінше, 2000 жылдары посткеңестік кеңістіктегі өтпелі кезең аяқталмағанын айтады. Қазақстанды қайта құру, «тәуелсіздікке катапультауға» қарағанда көп уақытты талап етеді. Нақты бағдарынан айырылған қоғамды қайта құру үшін, жаңа қатынастар ненің болатынын және ненің болмайтынын нақты анықтау керек болды. Посткеңестік кеңістіктегі саясаткерлер өздерінің қиялын жалпы қоғам үшін түсінікті, әсіресе негізінен тиесілі басым ұлттың «ерекше қоғамдастығын» мұқият атап көрсететін заңдар кодексін жасауы керек. Посткеңестік кеңістіктегі саясаткерлер өздерінің қиялын жалпы қоғам үшін түсінікті, олар тиесілі қоғамдағы басым ұлттың «бірегей қауымдастығын» мұқият атап көрсететін заңдар кодексін жасауы керек. Бұл ауқымды жоба қазақ ұлтшылығын көтеруге негізделген тарихты таңдаулы түрде қайта қарауға мүмкіндік береді. Бірақ бұл әлеуметтік жарылыссыз мүмкін емес.

Қарап отырсақ, тәуелсіздік жылдарындағы көп авторлар Қазақстанның болашағына сенімсіздеу қараған. Олай ойлайтында жөні бар еді. Өйткені жоғарыда айтып өткеніміздей қазақ қоғамы мәдениеттердің тоғысындағы шайқас алаңына айналды десек те болады.

Алайда Француз ғалымы жалпылай алғанда жақсы қорытындыға келген. Егер ішкі және сыртқы жағдайлардың араласуы оған мүмкіндік берсе, Қазақстан өзіне пайдасына тиетін көптеген мүмкіншіліктерге пайдалана алады. Сирек минералдарға бай, білікті жұмысшы күші бар және саяси және технологиялық жаңалықтарға бейімделуге қабілетті жастары бар Қазақстан өзінің ұзақ уақытты өткені секілді жалғасымды болашаққа үміт арта алады.

Әлемдік тұрғыдан алғанда, Пуджолдың пікірінше, Қазақстан трансконтинентальдық экономикалық байланыстарда өз рөлін атқаруға және Еуразия континентінің негізі ретіндегі тарихи миссиясына қайта оралуына келе жатыр. Мәдени сілкіністердің тұтас сергелдеңінен аман қалған Қазақстан шын мәнінде Азиялық Шығыс пен Еуропалық Батыс арасындағы, қазақ және орыс тілдерінің арасындағы, атеизм мен православие, ислам және шаманизм арасындағы табысты синтез болып табылады. Автордың сөзінше, Қазақстанның болашағы Батыспен байланысты болады. Дегенмен, азиялық мұра, әрине, өзінің көшпелі тамырларын жандандыруға жиі қазақ қоғамына әсер етіп отыруға тырысады. «Бұл әрекеттер – жеңілген көшпенділікке қайта оралу немесе оны жасанды түрде қайта құру – сөзсіз, иллюзия», - деп автор қорытынды жасайды.

Доктор К.Пужоль өзінің кітабында Қазақстанның эволюциясына әсер ететін ішкі, мәдени және әлеуметтік-психологиялық факторларға көп көңіл бөледі. Бұл қазіргі заманғы Қазақстанның дамуына немесе Орталық Азиядағы жағдайға байланысты геосаяси мәселелерге көп көңіл бөлетін англо-саксондық әріптестерінің жұмысынан оның басты айырмашылығы. Сондай-ақ, француз тарихнама мектебіндегі исламология бойынша бай дәстүрді ескерсек, автордың исламға көп көңіл бөлмейтіні таң қалдырады. Біздің

ойымызша, Пужольдың ислам мәселелерін айналып өтуге деген ұмтылысы оның (Ислам дінінің) Қазақстан үшін шынайы саяси маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, автор қазақстандық қоғамның эволюциясы Батыс үлгісіндегі модернизацияның аяқталуымен байланысты екендігін мойындай отырып, қазақ қоғамында көшпелі мәдени дәстүрлерін дамытуға деген шамадан тыс әрекеттен бас тарту керек екенін ескертеді [3, 216 б.].

2002 жылы Марта Олкотт еліміз туралы төрелігін оқырманға қалдырған, атының өзі өкінішке толы (түпнұсқада «Қазақстан: орындамаған уәде») – «Казахстан: непройденный путь» атты кітабын жарыққа шығарды. Қазақстанды батыстық оқырманға таныстыру үшін М.Олкотт біздің еліміз үшін –«ресурстармен жарылқанған, бірақ географиямен лағынеттелген», - деген жаңа, үлкен анықтама берді. Қазақстандағы саяси режимге қатысты автор, «батыстық плюрализм мен азиялық автократияның арасындағы тұзақта», - деген дәлме-дәл формуланы енгізді. Олкотт посткеңестік кеңістіктегі Қазақстандағы саяси, әлеуметтік, этникалық және экономикалық өмірдің қайшылыққа толы екенін айқындап, оның көптеген мысалдарын келтіреді. Ол айтып отырған тұзақ – осы көптеген қарама-қайшылықтардың бір көрінісі деп түсіндіреді.

Олкотт: Қазақстандағы күшті демократиялық дәстүрдің жоқтығына қарамастан, онда плюралистік немесе квазиплюралистік саяси жүйе мен айқын нарықтық экономика пайда болуы мүмкін, - деп сол кезде болжам жасаған болатын.

Тәуелсіздік– ұзақ уақыт Ресейлік отарлық саясат пен Кеңес Одағы саясатының құрбаны болған қазақ халқы үшін ең үлкен психологиялық жеңіс болды. Қазіргі қазақтардың ұлттық бірегейлігін құрастыру мәселесін М.Олкотт жеке бөліп қарастырады. Оның айтуынша,республикадағы әр түрлі этникалық топтар саяси бір мақсатты ұстанулары үшін, билік басқа этникалық ашшылықтардың дүниетанымын ескеруге тырысты. Елдегі бейбітшілік сақталғанымен, бірақ оның этникалық алуан түрлілігін нақты мазмұнмен толтыру мүмкін болмады. Бүкіл халықтың пікірін білдіруге тырысқан үкімет іс жүзінде қазақтардың мүдделерін жоғары қояды.

Олкотт нақты қорытындылай келе, мынадай тұжырым жасайды: Қазақстанда қазақ ұлттық мемлекеті құрылуда. Ұлтшылдардың ымырасыз шағын тобын қоспағанда, бұрынғы отарлардың халықтарына қарағанда қазақтар өздерінің орыстармен ортақ тарихына әлде қайда түсіністікпен қарайды. Бұл тұрғыдан қарағанда қазақтар мен өзбектер арасындағы айырмашылық таңқаларлық [3, 220 б.].

Қорытынды

Әр мемлекеттің шарықтау шегі болғаны сияқты, уақыт өте құлдырау кезеңі де келіп жетеді. Өз кезегінде XVIII ғасырда Қазақ хандығының әлсіреу кезеңі басталды. Бұған себеп Батыстық өркениеттің Шығыстық өркениетті басып озуында еді. Басымдық әлбетте мәдени тұрғыда емес, технологиялық тұрғыда орын алды. Ресейдің қазақ жерін отарлауы тұтастай ұлттың менталитетін және мәдениетін өзгертті. Шұрайлы жерлерінен айырылған қазақтар сан ғасырғы кәсібі мал шаруашылығын тастап отырықшылыққа көшуге мәжбүр болды. Қазақтар өзіндік, ерекше мәдениетінен біртіндеп айырыла бастады. Бұл үрдіс кейіннен Кеңестік саясат кезінде одан да кең екпін алды. Әлбетте Отан үшін күрескен жандар аз болмады. Бірақ олардың көбі тарихтың көшін бұруға қауқарсыз болды. Атеистік қоғамға мәжбүрлі түрде кіріктірілген қазақтар ұлтты ұлт ететін негізгі параметрлерден айырылып қалды.

Бірақ 80-ші жылдардың аяғындағы өзгерістер Қазақ мемлекеттілігінің қайта құрылуына мүмкіндік туғызды. Көптеген азаматтардың еңбегі арқылы Қазақстан тәуелсіз мемлекетке айналды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміздің алдындағы қауіп-қатер көбеймесе азая қоймады. Өйткені мемлекетті түбегейлі барлық негіздер бойынша өзгерту керек болды. Тіпті барша әлем Орта Азия мемлекеттерінің сәтті құрылатынына үлкен күмәнмен қарады. 90-шы жылдардың басында мемлекет экономикасы түгелдей құлдырады. Сондықтан барлығын нөлден бастап құру қажеттігі туды. Осы мақсатта әйгілі сөз: «алдымен – экономика, сосын – саясат» деген тұжырым қалыптасты. Шындығын айтсақ сол уақытта Қазақстан мемлекетке айналмай тарап кетуі де мүмкін еді. Өйткені Кеңестік кезеңнен қалған көптеген этникалық, саяси және т.б. мәселелер қордаланып, кез-келген сәтте жарылу алдында тұрды.

Осылайша жоғарыда аталған авторлар Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі жай күйін әр түрлі ракурста баяндап берді. Бірақ барлығында да айтылатын ақиқат – ол, қазақ қоғамының дамып, өзгеріп жатқандығы. 90 жылдардағы тек саяси өзгерістер ғана емес, сонымен қатар мәдени өзгерістер де Қазақстанды жаңа заманға бейімдеп жатты.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігіне 20 жыл: тарихи көзқарас // Независимый Казахстан: настоящее и будущее: Сборник материалов научно-практической конференции (г. Алматы, 7 декабря 2011 г.). Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. 49 б.

2. Лаумулин М.Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550- летию Казахского ханства). Часть III. Изучение истории и этнографии казахов в западном востоковедении. Астана: КИСИ, 2016. 185-203 бб.

3. Лаумулин М.Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550- летию Казахского ханства). Часть IV. Востоковедение и политология в контексте изучения Центральной Азии. Астана: КИСИ, 2016. 389 б.
4. Олкотт М.Б. Казахстан: непройденный путь / Моск. Центр Карнеги. - М.: Гендальф, 2003. 88-90 бб.
5. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 2003. 125-126 бб.
6. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5-том. Алматы: «Атамұра», 2010. 100-102-бб.

1. Sejdin N.B. Kazakstan Respublikasy tauelsizdigine 20 zhyl: tarihi kozkaras // Nezavisimyj Kazahstan: nastoyashchee i budushchee: Sbornik materialov nauchno-prakticheskoj konferencii (g. Almaty, 7 dekabrya 2011 g.). Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2011. 49 b.
2. Laumulin M.T. Istoriya Kazahstana i Central'noj Azii v mirovoj orientalistike (k 550- letiyu Kazahskogo hanstva). CHast' III. Izuchenie istorii i ehtnografii kazahov v zapadnom vostokovedenii. Astana: KISI, 2016. 185-203 bb.
3. Laumulin M.T. Istoriya Kazahstana i Central'noj Azii v mirovoj orientalistike (k 550- letiyu Kazahskogo hanstva). CHast' IV. Vostokovedenie i politologiya v kontekste izucheniya Central'noj Azii. Astana: KISI, 2016. 389b.
4. Olkott M.B. Kazahstan: neprojdennyj put' / Mosk. Centr Karnegi. - M.: Gendal'f, 2003. 88-90 bb.
5. Nazarbaev N.A. Gasyrlar togysynda. Almaty, 2003. 125-126 bb.
6. Kazakstan tarihy (kone zamannan buginge dejin). 5-tom. Almaty: «Atamura», 2010. 100-102 bb.

УДК 94(574): 373.016

Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
КазНАИ имени Т.К. Жургенова

«ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА» В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ СТРАТЕГИИ ОБРАЗОВАНИЯ: (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ НАД УЧЕБНИКОМ)

Аннотация. Материал статьи позволяет судить о динамике учебника по истории Казахстана от классических учебников советского времени через учебники нового поколения и до интерактивных учебников нового поколения.

Ключевые слова. учебник, ландаматика, структура учебников, традиционный учебник, модель учебника, современные технологии обучения

Шаймерденова М.Д., А.А. Кульшанова
Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы

«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БІЛІМ БЕРУ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ КОНТЕКСІНДЕ: (ОҚУЛЫҚТА ЖҰМЫС ІСТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН)

Аңдатпа. Мақаланың материалы жаңа дәуірдегі жаңа буын оқулықтары мен жаңа буынның интерактивті оқулықтары арқылы кеңес дәуіріндегі классикалық оқулықтардан Қазақстан тарихындағы оқулықтың динамикасын бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер. оқулық, оқулық, оқу құралы, дәстүрлі оқулық, оқулық үлгісі, заманауи оқыту технологиялары

Shaimerdenova M.D., Kulshanova A.A.
T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Art

«HISTORY OF KAZAKHSTAN» IN THE CONTEXT OF THE MODERN EDUCATIONAL STRATEGY: (FROM THE EXPERIENCE OF WORKING ON THE TEXTBOOK)

Abstract. The material of the article allows you to judge the dynamics of the textbook on the history of Kazakhstan from the classic textbooks of the Soviet era through new generation textbooks and interactive textbooks of a new generation.

Keywords. textbook, landamatics, textbook structure, traditional textbook, textbook model, modern teaching technologies

Введение

Модель учебников, по которым обучаются современные школьники и их содержательная часть, выстраивающаяся с учетом интерактивных методов обучения, имеют все возратающее и особое значение на современном этапе развития образования в решении задач, реализуемых в процессе образовательной реформы

Смена образовательных парадигм и инновационный режим обучения актуализируют вопрос улучшения качества современных учебников и усиления требованиий к содержательной части школьных учебников, в частности, по истории Казахстана. При этом хотела бы подчернуть, что за период становления независимого Казахстана, уже накоплен достаточный опыт,позволяющий обобщить позитивные и негативные стороны развития учебниковедения и внимание уделять не столько критике, сколько поиску решения по выработке модели казахстанского учебника с учетом инновационных возможностей, поликультурного контекста, межпредметных и возрастных особенностей обучающихся.

Содержание

Школьные учебники нового поколения должны отражать современные тенденции, новые требования, предъявляемые школе, а главное нести не только информативную направленность, но и функционально-целевую, мотивационную, стимуляционную, направляющую, воспитательную. Опыт работы над учебниками и имеющийся теоретико-практический материал позволяют рассматривать учебники по истории Казахстана с позиции проектирования новой мировоззренческой модели школьников и студентов, в особенности учета

в них главных духовных ценностей и ориентиров, гражданской позиции, государственной идентичности и патриотизма.

В Казахстане 2015 год ознаменован многими важными для истории государства событиями: 20-летиие Ассамблеи народа Казахстана, 70-летие Победы в Великой Отечественной войне, 550-летие образования Казахского ханства, 20-летие Конституции; 2018 год – 20-е летие Астаны. При этом значение знаменательных событий раскрываются все полнее благодаря обобщению результатов научных исследований. Так, ученые обратились, в первую очередь к изучению проблем, связанных с историей образования казахского ханства, проводимых в рамках проекта «Мәнгілік ел». Благодаря этому проекту, казахстанские ученые обнаруживают новые документальные факты из архивов зарубежных стран. Поисковые работы ученых и педагогов, краеведческая работа поисковых групп позволяют накопить большой материал, связанный с изучением малоизвестных страниц Великой Отечественной войны. Благодаря деятельности Ассамблеи народа Казахстана, как уникального института, надполитического органа, за 20 лет накоплен огромный опыт функционирования, предложенный Президентом, казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия. Так, введение в учебники по истории Казахстана в полном объеме материалов знаменательных событий последний лет будут способствовать патриотическому воспитанию учащихся, развитию чувства национальной гордости за свой народ. Главные события в Казахстане способны привить на уроках истории Казахстана чувство гордости за свою Родину, уважение за свой народ, которые, в свою очередь, решают задачи гражданского образования, раскрывают человеческий фактор.

Как отмечают авторы статьи «Психологическая основа конструирования учебной информации (проблема интеллектоёмких технологий преподавания)», с точки зрения психодидактического подхода, школный учебник нового поколения – это полифункциональная дидактическая система, реализующаяся в системе требований к учебному тексту (1). Так к полифункциональной дидактической системе относится один из главных элементов учебника по истории Казахстана – структура, которая определяет ее особенности как системы, определяющей особенности учебника. Именно в структуре, содержании учебника и методике преподавания предмета отражаются современные тенденции развития общества. Работа над учебником представляет собой динамичный характер, поскольку при каждом его переиздании авторы вносят изменения, качественно улучшая содеражание и структуру учебника. В этом отношении опыт,обретенный в процессе работы, неоценим и позволяет предложить своё видение.

Что входит в структуру учебника? Прежде всего, следует обратить внимание на множество элементов и связи между ними, которые несут основную функциональную нагрузку, находясь в тесной взаимосвязи со всеми элементами данного учебника.

Так, в традиционной структуре учебников по истории Казахстана (2) – текст, разделенный на параграфы, вопросы и литература; отсутствовал аппарат продуктивного освоения предметного содержания посредством добавления в учебник новых внетекстовых компонентов. Учитывая современную систему образования, в работе над учебником по истории Казахстана для 9 класса (3) мы добавили многокомпонентные элементы. Прежде всего, мы включили различный интересный, легко запоминающийся материал, а также снабдили его схемами и таблицами. Анализ опыта работы над учебником, в частности, методика алгоритимзированного подхода к обучению, когда-то разработанного нашим соотечественником – Л.Н. Ланда, начинавшего свой трудовой путь и научные открытия в Алма-Ате и затем переехавшим в Америку, позволил высветить три основных момента его теории, названной в честь ее открывателя ландаматикой (4).

В качестве основных постулатов в построении модели обучения авторами учебника по истории Казахстана (3) учитывались принципы ландаматики: 1) обучение думанью; 2) обучение самостоятельно формировать систему, организованную в интеллектуальные структуры, позволяющие составлять таблицы и схемы. Именно они позволяют осмыслить теоретический материал и способствуют лучшему запоминанию; 3) эвристический подход. Современные технологии обучения, активное использование школьниками интернет ресурсов, технических средств позволяют включать творческие задания, расширить список литературы для самостоятельной работы и активизировать поиск материалов для углубленного изучения предмета.

Учебник по истории Казахстана (3) также дополнен материалом в виде краткой биографической информации о жизни и общественной деятельности, выдающихся личностей Казахстана, внесших вклад в его развитие; добавлена работа с картами; в каждый параграф включены тестовые вопросы, для подготовки к единому национальному тестированию (ЕНТ), а также вопросы для запоминания. В конце каждого раздела добавлены общие вопросы для самопроверки по пройденному объему.

В традиционной структуре учебника параграфы перегружены второстепенным материалом. Мы постарались минимизировать объем учебных параграфов, для чего представили в учебнике материал в виде

таблиц и схем, что облегчает запоминание основного содержания, а также материал объединен в крупные разделы, что способствует целостному восприятию изучаемого материала.

Традиционные учебники построены по принципу монографии. В новом учебнике используется диалоговый стиль общения с учащимися: предлагается заполнить таблицы после раздела, ответить на тестовые вопросы и дополнительные вопросы, предлагаются кроссворды – все это позволяет расширять кругозор и интерес обучающихся к предмету.

Традиционный учебник включал только лишь список обязательной литературы. Модель современого учебника построена с учетом компьютерних возможностей современных школьников, оснащенности бибилиотек и наличем электронных библиотечных рерсурсов, поэтому в нашием учебнике мы также предложили дополнительную учебную и учебно-методическую литературу, включили художественную и научную литературу, облегчающую поиск обучающихся. Электронные приложения обеспечивают выход в глобальную информационную сеть, направляя школьников на нужные ресурсы, развивающие их.

Вместе с тем, все это будет отвлекать школьников от компьютерных игр, поддерживая постоянный читательский интерес к различным судьбоносным событиями Казахстана и мира, а также знакомством с жизнью замечательных людей и позволяет активнее освоить предъявляемую учебную информацию, также самостоятельно осуществлять учебный поиск, самоконтроль и самооценку знаний.

В отличие от традиционного учебника в учебнике нового поколения каждый параграф снабжен глоссарием (толкованием малоизвестных терминов – понятийный аппарат учебника) для того, чтобы учащиеся не искали непонятные и малопонятные слова в толковых и энциклопедических словарях. Дефиниции различных слов представлены в учебнике для быстрого понимания и запоминания учащимися малоизвестных, малопонятных и новых слов, а также для того, чтобы учащиеся могли добавить их в свой лексикон и расширить свою эрудицию.

В отличие от традиционного учебника для удобства в конце учебника вывели список рефератов, список источников, использованной, дополнительной, рекомендованной и художественной литературы по разделам для того, чтобы школьникам и учителям не трудно было искать темы и литературу для написания рефератов.

Также в отличие от традиционных учебников для интересующихся и более одаренных детей добавили задания повышенной сложности в виде портфолио, мозаики, чайнвордов и кроссвордов, список первых секретарей ЦК Компартии Казахстана, историческую справку для самых любознательных учащихся. Особо хотелось бы обратить внимание на то, что в учебнике представлены дополнительные интересные материалы в виде документов эпохи.

Все структурные компоненты учебника мы подразделили на два больших отдела: 1) тексты и 2) внетекстовые компонены.

Тексты:

1. Основной текст

2. Дополнительные тексты: а) обращение к школьникам; б) документально-хрестоматийные материалы; в) материалы необязательного изучения.

3. Пояснителные тексты: а) глоссы; в) автобиографии известных людей в Казахстане.

Внетекстовые компоненты:

1. Аппарат ориентировки: введение, предисловие (инструктивно-методическое), рубрикации и выделения (шрифтовые и цветовые), сигналы-символы, указатели (предметно-тематические и именные), библиографии, вопросы для самопроверки поглавные и общие по разделам, задания, таблицы, схемы, тесты.

2. Иллюстративный материал: иллюстрации; рисунки (схемы, диаграммы); фотоиллюстрации; карты.

По своему содержанию и структуре учебник обязательно должен соответствовать программе по данному предмету. И в тоже время необходима многообразная связь учебника с другими средствами обучения.

Ниже представляем сравнительную характеристику учебников различных периодов – от классического учебника до интерактивного учебника нового поколения.

Сравнительная характеристика учебников различного периода

Классический учебник советского периода	**Учебник нового поколения**	**Интерактивный учебник нового поколения**
консерватизм, неизменная форма учебника – текст,	автобиографии общественных деятелей, глоссы, карты, тесты, вопросы для самопроверки,	электронные учебные издания и пособия, электронные образовательные ресурсы,

вопросы	кроссворды, схемы, таблицы, темы рефератов, портфолио, мозаики, чайнворды кроссворды, документы эпохи	современные информационные технологии
обязательная литература	учебная, учебно-методическая, художественная литература, научная литература, электронные приложения	расширенный выход в глобальную информационную сеть
чрезмерная усложненность, второстепенный материал	облегченный вариант текста, современные тенденции, новые требования	технические средства обучения, цифровые образовательные ресурсы
несовершенство	взаимосвязь с научной, справочной и методической литературой для учителей	аудиовизуальные пособия, информационно-образовательный портал «История Казахстана», электронный архив, мультимедиа
монографический стиль текста	диалоговый стиль общения с учащимися	интерактивный стиль общения с учащимися
много мелких параграфов	материал объединен в крупные разделы	новые технологические процессы
параграфы перегружены второстепенным материалом	минимизация объема учебных параграфов	электронные учебные издания и пособия
отсутствие таблиц и схем в тексте	материал представлен в виде таблиц и схем	электронные приложения к учебнику
отсутствие таблиц для самостоятельной работы	предложены таблицы для заполнения	интерактивные таблицы и схемы
отсутствие тестов	предложены тесты по темам	интерактивные тесты
учебник	триединый учебно-методический комплекс: учебник, методическое пособие для учителей, хрестоматия	многофункциональность: учебник, методическое пособие для учителей, хрестоматия, учебная тетрадь для школьников, брошюра – исторические личности в Казахстане, тестовые вопросы с сохранением оригинальных формулировок на основе тестовых вопросов по ЕНТ за последние годы

В нашем учебнике мы предложили следующий вариант учебного курса:

1. Самоподготовка – учащимся предлагается блок для самостоятельной работы над предложенными учебными текстами. Благодаря усвоению этой части блока, учащийся сможет свободно переходить к следующему блоку, поскольку этот блок и есть самый основной фундамент, согласно которому будет строиться дальнейшая учебная деятельность учащегося. Прочитав, запомнив, пересказав текст, учащийся может переходить к следующему блоку.

2. Самопроверка – в учебнике предложены вопросы для самопроверки, таблицы для заполнения, тесты, с помощью которых учащиеся могут организовать свою самостоятельную работу

Учебник по истории Казахстана для 9 класса нового типа, будучи полифункциональным, в тоже время предполагает использование системы учебных книг на всем протяжении обучения. Мы решили обозначить систему учебных книг как триединый учебно-методический комплекс – система учебно-матодических материалов по учебному предмету (5). Основным назначением учебного комплекса является всемерное содействие повышению эффективности и качества деятельности учащихся и учителей в образовательном процессе. При этом содержание, оформление, методический аппарт и другие характеристики учебных комплексов должны максимально удовлетворять современным дидактическим требованиям.

В учебно-методический комплекс мы включили: 1) основной учебный материал (учебник) с глубоко продуманными функциями внутри и снабжен списком (обязательной, учебной, учебно-методической, дополнительной, популярно-научной и художественной) литературы, 2) методическое руководство для учителей и 3) хрестоматия – исторические источники и извлеченные из архивов документы эпохи, некоторые из них впервые представлены в учебнике.

Авторами учебника были применены различные способы конструирования учебного материала – выделение содержания, необходимого для усвоения, запоминания, выделение ключевых слов, понятий, выделение содержания, которое при необходимости надо уметь находить в учебных или справочных изданиях, внешкольных источниках информации, возможность организации самостоятельной работы с учебником, возможность обеспечения творческой самореализации ученика, внешний вид учебника (использования цвета, наличие красочных иллюстраций, использования форзаца, единого стиля оформления книг), наличие методического шлейфа (наличие ссылок на дополнительные учебные пособия и литературу для учащихся.)

Важнейшим методологическим принципом пректирования учебника выступает принцип единства структуры и функций. Учебник зависит не только от его функции как целого, но и функции каждого из элементов учебника. «Любая система может быть правильно понята как единство структуры и функций (6, 32). Разработка современного школьного учебника осуществляется на основе системного, целостного подхода. Разрабатывая оптимальную модель школьного учебника по истории Казахстана мы постарались внедрить основные дидактические принципы, которые отражают закономерности процесса обучения и в нормативном плане регулируют структуру, содержание, функции и другие элементы учебника как системы (принцип преемственности учебников, принцип минимизации содержания, принцип соразмерности текстовых и внетекстовых компонентов учебника, принцип деполитизации содержания учебника, принцип сочетания различных элементов содержания учебника).

Как отмечает Д.Д. Зуев в своей работе «Проблемы структуры школьного учебника», «Теоретическая концепция усвоения будет и впредь во все возрастающей степени оказывать решающее значение на формирование структуры и методического оформления учебника» (7, 33). При написании современного школьного учебника по истории Казахстана мы постарались учесть доступность текста и заданий для самостоятельной работы учащихся и постепенное возрастание сложности заданий для особо одаренных или интересующихся учащихся. Ю.К. Бабанский так же особо обращает внимание разработчиков учебников на этот важный момент «важно определить оптимальную меру сложности содержания, так как слишком упрощенное содержание не вызывает должного интереса у учащихся, а слишком сложное вызывает непреодолимые затруднения, ведущие к снижению интереса и активности в учении» (8, 27).

Заключение

Итак, современный школьный учебник, созданный по разработанной нами модели, позволяет реализовать четкую педагогическую целевую направленность, при которой все теоретические проблемы должны служить решению определенных учебно-воспитательных задач, стоящих перед школой. В соответствии с современной стратегий образования, структура и содержание учебника помогают учителю реализовать поставленные перед ним задачи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гельфман Э.Г., Холодная М.А., Демидова Л.Н. Психологическая основа конструирования учебной информации (проблема интеллектоёмких технологий преподавания // Психологический журнал, 1993. Т.14, № 6, с. 35-45.

2. Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Учебное пособие для 9-10 классов. – Алма-Ата, 1987; Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Учебное пособие для 8-9 классов. – Алма-Ата, 1989; Касымбаев Ж.К. История Казахстана. Учебник для 9 класса. – Алма-Ата, 1992.; Козыбаев М.К., Козыбаев И.М. История Казахстана. Учебник для 10 класса. – Алма-Ата, 1992; Бабаев Д.Б. История Казахстана. Учебник для 8 класса. – Алматы, 1992. Нурпеисов К., Аяган Б., Жаксылыков Н. История Казахстана. Учебник для 11 класса. – Алматы, 1993; Байпаков К.М. История Казахстана. Учебник для 6 класса. – Алматы, 1996; Байпаков К.М., Кумеков Б.Е., Пищулина К.А. История Казахстана в средине века.Учебник для 7-8 классов. – Алматы, 1996;

3. Аяган Б., Шаймерденова М.Д. История Казахстана. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. Алматы, Атамура, 2005, 2009, 2013.

4. Ланда Л.Н. Алгоритмизация в обучении. М., 1966; Instructional regulation and control (cyberneticzs, algorithmizadon and heuristics in education. New Jersey, 1976.).

5. Аяган Б., Шаймерденова М.Д. История Казахстана. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Атамура, 2005, 2009, 2013.; Аяган Б. Новейшая история Казахстана. Хрестоматия. Атамура, 2005, 2013; Аяган Б.Г., Шаймерденова М.Д., Ткаченко В.С. История Казахстана. Методическое руководство для учителей 9 класса. – Алматы: Атамура, 2005, 2013.

6. Данилов М.А. Основные проблемы методологии и методики педагогических исследований. М., Просвещение, 1969, с.32.

7. Зуев Д.Д. Проблемы структуры школьного учебника // Проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 1974, с.33)

8. Бабанский Ю.К. Дидактические проблемы совершенствования учебных комплексов // Проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 1980, с. 27.

9. Этносаяси сөздік: Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толерантылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары. – Астана, 2014, 295-296 б.

10. Акулова О.В. и др. Пролемы формирования нового поколения учебных изданий: Аналитический доклад / Под ред. О.Е.Лебедева. М., 2004.

11. Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. Страна изучаемого языка: История, география и культура Казахстана. М., 2012 г.

12. Маркушевич А.И. Размышления о судьбах учебника // Проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 1974.

13. Народ в потоке истории // Казахстанская правда. 06.06.2013.

14. Назарбаев Н. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда, 2013, 15 декабря.

ӘОЖ 39(574)

С.К. Самашев
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАҢБАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Таңбалар ежелден билік пен жеке меншіктің нышаны саналады. Таңбалардың маңызының ең артқан тұсы – құрамына көптеген ру-тайпалар мен этносаяси бірлестіктер енген ортағасырлық мемлекеттердің өмір сүрген уақыты. Олар таңбаларды әкімшілік-басқару, сыртқы саясат және басқа да мемлекеттік қызметтерді жүзеге асыру кезінде кеңінен қолданды. Ортағасырлық көшпелі халықтардың ең алдымен бәріне ортақ негізгі таңбалары және соны түрлендіру арқылы жасаған отбасылық және жеке таңбалар болды. Таңбалар қоғам мүшелерінің мәртебесі мен әлеуметтік жағдайын таныту үшін қойылды. Қазақтардың (және барша түркі түркі тілдес ұлттардың) этногенезін қалыптастырған бұл халықтардан бізге кең байтақ жер, аса бай тілмен қатар бойына ел тарихы үшін аса құнды ақпарат жасырған таңбалар мен белгілердің үлкен бір жүйесі мұраға қалды. Қазіргі археологиялық және этнографиялық далалық зерттеулер нәтижесі көрсетіп отырғандай таңба белгілер Қазақстанның барлық өңірлерінен, жартастардан, культтік-мемориалдық нысандардан, қыш ыдыстардан, теңгелерден, қару-жарақтар мен тұрмыстық бұйымдардан және т.б. табылуда. Бүгінгі таңда қазақ даласында орта ғасырларда өмір сүрген халықтардан қалған таңба белгілер бойынша көптеген құнды деректер жинақталып қалды. Олардың біразын зерттеушілер жеке-жеке ғылыми айналымға енгізіп те үлгерді. Дегенмен, олардың басын қосып, сұрыптап, жіктеп және деректану тұрғысынан талдау жасап, қордаланып қалған әдіснамалық мәселелерді шешуге қабілетті еңбек әлі де болса жарық көре қойған жоқ

Түйін сөздер. Таңба, белгі, орта ғасырлар, қазақ даласы, түркі халықтары, тайпалар, көшпелілер.

С.К. Самашев
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

РОЛЬ ПАМЯТНИКА ТАНБАЛЫ ЖАР В ИСТОРИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. С древних времен тамги и знаки были неотъемлемыми атрибутами собственности и власти. Символы и знаки, или, другими словами, «тамги» получили наибольшее значение в средневековых государствах, которые включали многочисленные племенные структуры и этнополитические объединения. Тамги использовались при выполнении административных, управленческих, внешнеполитических и других государственных функций. Известно, что кочевые этнические группы Средневековья имели независимые тамги, как племенные, так и производные от них, а также семейные и личные, которые демонстрировали их статус в обществе, право на собственность и т.д. Впоследствии эти племена были вовлечены в этногенез казахского народа (и всех тюркоязычных народов), таким образом, наш народ унаследовал большую систему символов и знаков, содержащую большое количество информации, требующей пояснения, а также обширную территорию и богатый язык. Благодаря современным полевым исследованиям средневековые тамги были обнаружены на поверхности некоторых культово-мемориальных предметов, на скалах, на монетах, оружии, предметах быта и т. д. Сегодня накоплено много данных о тамгах средневековых народов Казахстана. Это, в свою очередь, требует их всестороннего изучения в рамках одной исследовательской работы.

Ключевые слова. символ, знак, средневековье, казахские степи, тюркские народы, племена, кочевник.

S.K. Samashev
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SOME ISSUES RELATED TO THE STUDIES OF THE KAZAKH STEPPES' MEDIEVAL TAMGA SIGNS

Abstract. From the ancient timestamgas and signs have been indispensable attributes of property and power. Symbols and signs, or in other words, “tamgas” got their highest significance in medieval states, which included numerous tribal structures and ethno-political associations. Tamgas were used in carrying out administrative, managerial, foreign policy and other state functions. It is known that the nomadic ethnic groups of the Middle Ages had independent tamgas, both tribal and derived from them, as well as family and personal, which showed their status in society, the right to property, etc. Subsequently, these tribes were involved in the ethnogenesis of the Kazakh people (and all Turkic-speaking peoples), thus our people inherited a big system of symbols and signs that contain great amount of information that requires a clue along with a vast territory and rich language. Due to modern field studies, medieval tamgas were found on the surface of some cult-memorial objects, on rocks, on coins, weapons, everyday objects, etc. Today much data has been accumulated on the tamgas of the medieval peoples of Kazakhstan. This, in turn, necessitates their comprehensive study in a single research work.

Keywords. symbol, sign, middle ages, Kazakh Steppes,Turkic peoples, tribes, nomads.

Кіріспе

Қазақ даласындағы таңба-белгілердің зерттеушілер назарына ілінгеніне екі жүз елу жылдай уақыт өтті. Түрлі себептермен ара-арасында үзілістер болғанымен, қазіргі уақытта бұл тақырыпты қамтиын ғылыми әдебиеттердің саны жағынан еш кемдік жоқ. Тіпті тарихи деректің осы түріне деген қызығушылықтың күрт артуы XX ғ. екінші жартысынан бастап Еуразия даласын ежелгі және орта ғасырларда мекен еткен халықтардың таңбаны қолдануы мәселесінің түрлі аспектілерін терең зерттейтін авторлар мен авторлық ұжымдардың қатарын көбейтті десе де болады.

Ғалымдар еліміздің және шекаралас жатқан аймақтардан табылған таңба белгілерді жинақтау, талдау, «таңба» ұғымын түсіндіру және белгілі бір таңба түрлерінің таралу ареалын анықтау бойынша үлкен жұмыстар атқарды. Таңбалардың шығу тегі, ішкі мәні және параллельдігі мәселелерін зерттеу де белгілі бір деңгейге жетті. Бірақ зерттеушілер әртүрлі себептермен (саяси, тілдік және т.б.) бір-бірінен алшақ жұмыс істегендіктен пікір қайшылықтары көбейді және ортақ әдіснама жасалмады. Бұл зерттеулер санын ғана емес, сонымен қатар оларға қойылатын сынды да арттыра түсті. Ендігі жерде осы уақытқа дейін жария етілген еңбектердің басын қосып аралық қорытынды жасап, алдағы уақытқа жаңа зерттеу межесін белгілейтін уақыт келді.

Деректер және әдістер

Дерек ретінде анықталып және ғылыми айналымға енгізіліп қойған таңбалармен қатар далалық Еуразияның таңбалары мен белгілерін зерттеумен шұғылданып жүрген отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері қолданылды.

Таңбалар ортағасырлық қазақ даласын мекен еткен халықтар өмірінде орын алған тарихи құбылыс болғандықтан біз оларды зерттеуде тарихилық, функционалдық және жүйелілік қағидаттарына сүйендік және талдаудың статистикалық және ретроспективалық әдістерін қолдандық.

Талқылаулар

Зерттеушілер ортағасырлық қазақ даласының таңба-белгілері келтірілген алғашқы деректердің қатарына Рашид ад-Диннің, Қашғаридің және Әбілғазының еңбектерін жатқызады. Дегенмен, қазіргі зерттеушілер қолданып жүрген еңбектердің дені біршама кешірек, яғни XVIII ғ. аяғынан бастап жарық көргендер. Бұлардың алдыңғы қатарында Н. Аристов, Н. Гродеков, А. Левшин, Л. Баллюзек, В. Радлов, М. Вяткин, С. Абрамзон, С. Фукс, В. Курылев және т.б. көптеген авторлардың зерттеулері тұрады. Қазақ даласы таңбаларын зерттеу тарихнамасында Ш. Құдайбердіұлы, М, Тынышпаев, С. Аманжолов, В. Востров, М. Мұқанов, Х. Арғынбаев еңбектерінің орны бір төбе.

Қазақ даласында таңбалардың қолданылу тарихын зерттеудің тереңдей түскені күні кеше – Қазақстан өз тәуелсіздігін алғанан бергі уақыт. Қазіргі уақытта бұл тақырыпты қамтитын ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектердің саны жүзден асып кетті. Олардың арасында осы тақырыптың негізгі мәселерін анықтау және шешу жағынан алғанда құндысы – В. Ольховский, С. Яценко, З. Самашев, Н. Базылхан, А. Рогожинский, А. Досымбаева, Ж. Артықбаев, С. Ярыгин және Ө. Шнанов еңбектері.

Нәтижелер

Ортағасырлық қазақ даласының таңбалары – бүкіл Еуразиялық дала белдеуінде кездесетін таңба-белгілердің ажырамас бөлігі. Ғалымдардың пікірінше таңбалардың кем дегенде 70 мың жылдық тарихы бар (Perrin, Pim, Yatsenko, 2010, 9 б.), ал қазақ жерінде олар неолиттен бастап кездеседі (Самашев, Базылхан..., 2010, 14-б.). Кейбір ғалымдар таңбалардың зерттеушілер назарына іліге бастауын XVII ғ. жатқызады, ал археологтар мен этнологтар оларды кәсіби зерттеуді 1881 ж. Тбилсиде өткен Ресей археологтарының V-ші конгресінен соң бастады деп санайды (Perrin, Pim, Yatsenko, 2010, 19-б.). Таңбаның әлемнің басқа да елдерінде ғылыми тұрғыдан зерттеле бастағаны да осы уақытпен тұспа-тұс келеді.

Егер жаһандық тұрғыдан қарайтын болсақ, басқа салалармен салыстырғанда таңбаларды зерттеу ісі әлі күнге кереметтей ілгері басып кете қойған жоқ. Бұл мәселенің зерттеудің жеке бір саласы ретінде өзіне лайықты бағасын алмауы ғалымдар арасында кәсіби байланыстың жоқтығымен түсіндіріледі. Әлем ғалымдарының зерттеу пәніне деген көзқарасының әлі де болса шектеулі болуы және өзара ақпарат алмасу деңгейінің әлсіздігі таңбаларды зерттеу мәселесін жетілдірумен айналысып жүрген зерттеушілер үшін үлкен кедергі (Perrin, Pim, Yatsenko, 2010, 18- б.). Яғни бұл сала әртүрлі елдердің ғалымдары арасында ортақ зерттеу алаңының болмауы және ғылыми ақпараттың қажетті көлемінің уақтылы түсіп отырмауы себепті ақсап қалды.

Қазақстандық ғылыми орта үшін мұның басты себебі – кеңестік кезеңде осы тақырыппен шұғылдануға шектеу қойылуы болды (Рогожинский, 2016, 225- б.). Зерттеушілер таңбаларды жекедара қарастыра алмай, ежелгі жазбаларды (Аманжолов, 1959) және этникалық тарихты (Востров, Муканов, 1968) зерттеу аясында тиіп-қашып тоқталуға мәжбүр болды. Ортағасырлық Қазақстан көшпелілерінің таңбаларын зерттеу қарқыны тек соңғы он-он бес жылда ғана артты (Рогожинский, 2013, 226- б.). Алайда Еуразия даласын мекен еткен ортағасырлық халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, трасформациялануы турасында толыққанды біртұтас ғылыми зерттеу әлі де жасалған жоқ (Самашев, Базылхан..., 2010, 7- б.).

Бізге белгілі рулық таңбалардың тамыры тереңде, тіпті сонау қола дәуірінен бастау алады деп саналғанымен (Вайнберг, Новгородова, 1976, 66- б.) «қазақ таңбалары» аталатын таңба белгілер бастауын орта ғасырлардан, яғни көне түркілерден алады (Ольховский, 2001, 100 б.) деген мәнмәтінде қарастырар болсақ, қазақ даласы ортағасырлық халықтарының таңбалар жүйесін зерттеу ерекше маңызға ие екені сөзсіз. Қазақстан территориясы түркі халықтарының алғашқы мемлекеттері пайда болып өмір сүрген аумақ болғандықтан бұл мәселенің шешімін табу үшін тек қазақ жері мен халқына тән таңбаларды ғана емес, басқа да түркі тілдес елдердің таңбаларын қоса зерттеп, салыстырмалы талдау жасалуы тиіс.

М. Тынышпаев қазақтың үйсін, қаңлы, жалайыр, арғын, керей, найман, қоңырат, қыпшақ, алшын тәрізді негізгі руларының қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен, башқұрт, татар, ноғай халықтарының құрамында, сондай-ақ Қырым, Қашғар, Ауғанстан, Кавказ, Иран және Монғолия жерлерінде кездесетінін жазып қалдырған (Тынышпаев, 1925, 27-28 -бб.). О. Акчокраклы, Р. Кузеев, Р. Керейтов, О. Каратаев еңбектері де (Акчокраклы, 1927; Кузеев, 1974; Керейтов, 1999; Каратаев, 2003) бұны растай түседі. Түрік ғалымы Е. Юртсевер өзінің «Таңба» атты еңбегінде бүкіл түркі халқын Шығыс, Орта, Батыс түркілер деп үлкен үш топқа және әр топты өз ішінде, яғни, Шығыс түркілерді үш, Орта түркілерді он төрт, ал Батыс түркілерді сегіз топшаға бөліп кеңінен қарастырып, таңбаларды осылардың барлығына ортақ құбылыс ретінде келтіреді (Yurtsever, 1993,14-18- бб.).

Одан кейінгі мәселе «таңба» сөзінің шығу тегін анықтау. Бұл жағынан келгенде ғалымдар көбіне В. Ольховскийге (Ольховский, 2001, 100-б.) жүгінгенді жөн көргенімен, О. Перриннің пікірін де (Perrin, 2010, p. 26) ескерусіз қалдыруға болмайды.

Сонымен қатар, ортағасырлық қазақ даласы халықтарын зерттеу барынша нәтижелі болуы үшін қарастырып отырған аумақ пен уақыт кеңістігіне сәйкес келетін «таңба» ұғымын нақтылап алу да маңызды. Заманауи зерттеулер нәтижесі көрсетіп отырғандай «таңба» аясы өте кең ұғым және оған әр зерттеушінің өзінше алып-қосары бар. Бірақ бұл жерде бір анығы таңба ең алдымен рулық меншіктің белгісі (Samashev, 2010, p. 331). Осы орайда біз Н. Аристовтың «А.Н. Харузиннің осы мәселеде айтқан пікірімен қосыламыз, таңба сөзінің мағынасы жеке және отбасылық меншік пайда бола қоймаған рулық кезеңге нұсқайды» деген ойының жаны бар деп санаймыз. Себебі «әменгерлік» дәстүрі күні кешеге дейін сақталып келген қазақ халқы үшін жекеменшік немесе жанұялық меншік деген салыстырмалы ұғымдар. Отағасы кез келген уақытта шайқаста немесе барымтада мерт болуы мүмкін жағдайда, оның мал мүлкі руластарының ішіндегі ең жақын туысының қолына өтетін болғанын ескерсек (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011, 326-327 бб.), мал шаруашылығымен айналысатын, жауынгер, көшпелі қоғамда барлық мал-мүлік рудың меншігі болған деп нақты айтуға негіз бар.

Нақтылануы тиіс келесі мәселе – ортағасырлық қазақ даласы халықтарындағы таңбалардың негізгі функциялары. Атап айтқанда, В. Ольховский келтірген таңбаның сегіз функциясының (Ольховский, 2001, 107-108- бб.) біз қарастырып отырған уақыт пен ортаға сәйкес келуі, яғни бұл тізімнің толықтырылуы немесе керісінше азайтылуы.

Таңбалардың түркі халықтарымен ұқсастығы, яки параллельдігі мәселесінен бөлек, айырмашылықтарын, нақты қазақ даласына тән ерекшеліктерін анықтап алудың да маңызы зор. Бұл мәселеге О. Каратаев (Каратаев, 2003, 71-б.) пен Рогожинский де (Рогожинский, 2016, 224-б.) өз еңбектерінде тоқталып өткен. Ендігі жерде солардың пікірін дамытып, деректермен дәйектеп нақты айырмашылықтар мен ерекшеліктер анықталуы тиіс.

Таңбалар туралы осы уақытқа дейінгі жазба деректерді топтастырып, тиісінше кезең-кезеңдерге бөліп, тарихнамалық шолу жасау арқылы да көптеген теориялық мәселелерді шешіп алуға болатыны даусыз. Әсіресе ғалымдардың еңбектерінде келтірілген деректерге сапалы түрде салыстырмалы талдау жасалатын болса, солардың нәтижесінде ортағасырлық қазақ даласында өмір сүрген ру-тайпалардан бастау алатын түркі халықтарына ортақ таңбалар кестесін әзірлеп шығуға болады.

Бұл жерде ерекше тоқтала кететін бір мәселе, А.Е. Рогожинский өз еңбегінде алдыңғы буын авторларының еңбектеріне сын көзбен қарау керек, олар келтірген деректердің сәйкеспейтін тұстары бар деп келтіреді (Рогожинский, 2016, 223-226-бб.). Автордың көтеріп отырған мәселесін тереңірек қарастырып, бұл жерде негізгі қателіктер мен «техникалық қателіктерді» айырып алу қажет. «Техникалық қателіктер» деп отырғанымыз негізінен малды таңбалау кезінде орын алатын жағдайлардың жиынтығы. Олардың қатарына таңбаланатын малдың тұрқының үлкен-кішілігіне, таңба тыртығының әбден жазылғаннан кейінгі бейнесіне, сондай-ақ таңбалаушының қолындағы қызған темірдің олқы немесе теріс түсуіне байланысты өзгерген таңба-белгілерді жатқызуға болады. Оның үстіне этнографиялық кезеңде сатып алынған немесе ауыстырылған малдың иесі бұрынғы таңбаның үстіне өз таңбасын басатын сәттер де байқалғандықтан бұл тәжірибенің ежелден келе жатуы мүмкін екендігін де ескеру қажет.

Біздің бұл келтіргеніміз қарастырып отырған мәселенің кейбір тұстары ғана. Бұдан бөлек ортағасырлық таңба-белгілердің типологиясы мен жіктелуі (рулық, этникалық, тайпалық), семантикасы, этноәлеуметтік-мәдени маңызы (оғыз, қыпшақ, найман және басқа да ірі рулықтайпалық одақтардың таңбалары) тәрізді келтірілгендерден анағұрлым күрделірек сұрақтары да жетерлік

Қорытынды

Ортағасырлардағы қазақ даласы халықтарының белгі жүйесіндегі таңбалар соңғы кездегі зерттеу еңбектерінде жиі қамтылып жүрген тақырып. Қазіргі уақытта бұл тақырыпқа деген қызығушылық Қазақстан аумағынан асып алыс-жақын шет елдердегі зерттеушілердің назарын аудартып отыр. Бұл өте құптарлық жағдай, себебі біріншіден, тың көзқарастар пайда болады, екіншіден салыстырмалы түрде зерттеулерге қажетті деректер саны артады, мәселені толық қамтып ұқсастықтар мен айырмашылықтарды барынша дәл келтіруге мүмкіндіктер туады. Осы тұрғыдан алғанда қазақстандық зерттеушілер алдында тұрған міндеттер жаңарып, олардың қатарына соңғы жылдардағы археологиялық және этнологиялық зерттеулер нәтижесін қосып деректер базасын жаңғырту, бұрынғы зерттеулерді жалғастыра отырып жаңа теориялықәдіснамалық негіздемелерін жасау және т.б. кіреді.

Әдебиет

Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму (Мат-лы науч.-этногр. экспедиции по изучению татар. культуры в Крыму, 1925) // Изв. Крымского педагогического института. 1927. Кн. 1. С. 32-47

Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка.Алма-Ата: Изд-во Алма-Атин. пед.ин-та, 1959. 450 с.

Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М.: «Наука», – С.1976. 66-74, 176-179

Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Наука, 1968. 256 с.

Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. -Бишкек, 2003. – 167 б .

Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев : (К пробл. этногенет. связей ногайцев). –Ставрополь: Карачаево-Черкес ин-т гуманитар исслед –1999 – 174 с.

Кузеев Р.Г.Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения.– М.: Наука, 1974.– 572с.–2400 экз. (в пер.)

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011, – 738 б

Ольховский В.С. Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. – Армавир, 2001. – № 7. – С. 100-109.

Рогожинский А.Е. Проблемы изучения удостоверительных знаков средневековых кочевников Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Алматы. – 3 (289). – 2013. – С. 226-240.

Рогожинский А.Е. Казахские тамги: новые исследования и открытия // Казахи Евразии: история и культура: сб. научн. Трудов. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та им. Ф.М. Достоевского; Павлодар: Изд-во Павлод. гос. пед. ин-та, 2016. – С. 223-235

Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Көне түрік таңбалары. – Алматы, 2010. – 168 б.

Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Восточное отделение киргизского государственного издательства. Туркестанский отдел русского географического общества, 1925. – 77 с

Oliver T. Perrin, Joam Evans Pim and Sergey A. Yatsenko. Mark Studies. An Interdisciplinary Approach // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover:Dunkling Books. 2010, pp.9-25

Oliver T. Perrin. Tamgas and Space: Territorial Mark and Mnemotechnic // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover:Dunkling Books. 2010, pp. 25-61

Samat K. Samashev. Kazakh Tamgas. Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover:Dunkling Books. 2010, pp.331-340

Yurtsever E. Tamga. Istanbul, 1993. – 156 s

References

Akchokrakly O. Tatarskie tamgi v Krymu (Mat-ly nauch.-etnogr. ekspedicii po izucheniyu tatar. kul'tury v Krymu, 1925) // Izv. Krymskogo pedagogicheskogo instituta. 1927. Kn. 1. – S. 32-47(In Russian)

Amanzholov S.A. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo yazyka.Alma-Ata: Izd-vo Alma-Atin. ped.in-ta, – 1959. – 450 s(In Russian)

Vainberg B.I., Novgorodova E.A. Zametki o znakah i tamgah Mongolii // Istoriya i kul'tura narodov Srednei Azii (drevnost' i srednie veka). – M.: «Nauka», – S.1976. 66-74, 176-179 (In Russian)

Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazahov (konec XIX –nachalo XX v.). – Alma-Ata: Nauka, 1968. – 256 s (In Russian)

Karataev O.K. Kyrgyzdardyn etnomadanii bailanyshtarynyn taryhynan. –Bishkek, 2003. –167 b (In Kyrgyz)

Kereitov R.H. Etnicheskaya istoriya nogaicev: (K probl. etnogenet. svyazei nogaicev). Stavropol': Karachaevo-Cherkes. in-t gumanitar. issled.,1999. 174 s(In Russian)

Kuzeev R.G. Proishozhdenie bashkirskogo naroda: Etnicheskii sostav, istoriya rasseleniya.M.: Nauka, 1974. 572 s (In Russian)

Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dástýrli jýiesi. Enciklopediya. – Almaty: DPS, 2011, – 738 b.

Ol'hovskii V.S. Tamga (k funkcii znaka) // Istoriko-arheologicheskii al'manah. – Armavir, 2001. №7. – S. 100-109.

Rogozhinskii A.E. Problemy izucheniya udostoveritel'nyh znakov srednevekovyh kochevnikov Kazahstana // Izvestiya NAN RK. Seriya obshestvennyh i gumanitarnyh nauk. – Almaty. 3 (289). 2013.– S. 226-240.

Rogozhinskii A.E. Kazahskie tamgi: novye issledovaniya i otkrytiya // Kazahi Evrazii: istoriya i kul'tura: sb. nauchn. Trudov.– Omsk: Izd-vo Om. gos. un-ta im. F.M. Dostoevskogo; Pavlodar: Izd-vo Pavlod. gos. ped. in-ta, 2016. – S. 223-235

Samashev Z., Bazylhan N., Samashev S. Kone týrik tanbalary. –Almaty, 2010. – 168 b.

Tynyshpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. – Tashkent: Vostochnoe otdelenie kirgizskogo gosudarstvennogo izdatel'stva. Turkestanskii otdel russkogo geograficheskogo obshestva, 1925. –77 s

Oliver T. Perrin, Joam Evans Pim and Sergey A. Yatsenko. Mark Studies. An Interdisciplinary Approach // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin– London; Dover:Dunkling Books. 2010, – pp.9-25

Oliver T. Perrin.Tamgas and Space: Territorial Mark and Mnemotechnic // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin–London; Dover: Dunkling Books. 2010, – pp. 25-61

Samat K. Samashev. Kazakh Tamgas. Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey / edited by Joam Evans Pim; Sergey A. Yatsenko and Oliver T. Perrin. – London; Dover:Dunkling Books. 2010, pp.331-340

Yurtsever E. Tamga. – Istanbul, 1993. – 156 s

ӘОЖ 39(574)

У.Р. Шнанов
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ТАҢБАЛЫ ЖАР ЕСТКЕРТКІШІНІҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада Түркістан облысы, Созақ ауданы территориясындағы Қарағанды облысы Ұлытау ауданымен шекаралас аймақтағы Бетпақдалада орналасқан Таңбалы жар есткерткішінің қазақ тарихында ерекше орын алатындығы көрсетіледі. Таңбалы жар есткерткішіне қатысты Ресейлік және Отандық ғалым-зерттеушілердің еңбектеріне талдаулар жүргізіле отырып таңбалардың этникалық тарихты зерттеудегі ролі анықталады. Таңбалытастағы ру таңбаларының ерекшеліктеріне сипатамалар жүргізіледі. Аталған таңбалардың көне оғыз дәуірлерінен бастап қазақ хандығы тұсындағы ру таңбаларымен жалғасатындығы айқындалады.

Түйін сөздер. таңба, белгі, ру, нышан, дерек, аңыз.

У.Р. Шнанов
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

РОЛЬ ПАМЯТНИКА ТАНБАЛЫ ЖАР В ИСТОРИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В статье доказывается, что памятник Тамгалы жар, расположенный в Бетпакдале в пограничной территории Улытауского района Карагандинской области с Сузакском районам Туркестанской области, занимает особое место в истории казахского народа. Анализируя научные работы Российских и Отечественных ученых- исследователей связанные с памятником Тамгалы жар, была определена роль тамг в изучении этнической истории. Даны характеристики особенностям родовых тамгов в памятнике Тамгалы жар. Выяснено, данные тамгы продолжают родовых тамгов начиная древние огузского периода до Казахского ханства.

Ключевые слова. тамга, знак, род, символ, источник, легенда.

U.R. Shnanov
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE TANBALY ZHAR MONUMENT'S PLACE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract. The article shows that the monument of Tanbaly zhar which plays an important role in Kazakh history. The Tanbaly zhar is located in the land of Betpakdala which is situated where the Ulytau district of Karaganda region borders with the territory of Suzak region in Turkestan, and it occupies a special place in the history of the Kazakh people. Analyzing the research works of Russian and Kazakhstani scholars related to Tanbaly zhar monument, the role of tamgas in the study of ethnic history was determined. The characteristics of the ancestral tamgas in the monument to Tanbaly zhar is given. It was found out that these tamgas are the continuation of clan tamgas from the ancient Oguz period to the Kazakh Khanate.

Keywords. tamga, sign, gender, symbol, source, legend.

Кіріспе

Түркістан облысы (бұрынғы ОҚО) Созақ ауданының Қарағанды облысы Ұлытау ауданымен шектесетін солтүстік алқабындағы Бетпақдалада орналасқан Таңбалы жар кешендері жөніндегі зерттеулер осы есткерткіштің қазақ тарихындағы ерекше маңыздылығын көрсетеді. Таңбалы жар есткерткішіндегі көне жазбалар мен таңбалар жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Ерте замандардан жергілікті халықтың киелі жеріне айналған бұл есткерткіш тарихын зерттеу ісі өте маңызды. Тарихи деректер мен зерттеулерге сүйене отырып тасқа басылған таңбалар арқылы қазақ даласында мекендеген көне тайпалар мен рулардың тарихына қатысты мағлұматтарды алуға болады. Бір - бірінен алыс емес аумақта бірнеше жерде жар бойына таңбалар басылған есткерткіштердің табылуына байланысты «Таңбалы жар» атауы ғылыми айналымға енгізілгені дұрыс.Таңбалы жар есткерткіші зерттеулер мен ел арасында «Таңбалы жар», Таңбалы тас», «Таңбалы Нұра» т.б. атаулармен белгілі.

Дереккөзі мен әдістері

Бұл есткерткіш туралы 1875 жылы дерек қалдырған әскери-тарихшы М.И. Иванин тарихи орынның атауы туралы: «На реке Сары-су,.. к стороне р.Чу выдается мыс, известный киргизам под именем Тамгалы-жар, где с незапамятных времен хранятся на берегу р.Сары-Су дикий камень, на котором высечено до 500 тамг и печатей» - дей келе бұл есткерткіштің тарихи құжат ретінде бағалы екендігін топшылайды [Иванин, 1870, 196-б].

Таңбалы жар туралы көне деректің бірі ретіндегі осы дерекке сүйенсек «Таңбалы жар» атауын ертеректе жергілікті халық та білгендігіне куә боламыз. Л.Кузнецов М.И. Иваниннің бұл дерегінде Таңбалы жардың орналасу аймағын көрсетуде қателіктер барлығы туралы: «Приводимые Иваниным сведения о местности Тамгалы-жар не совсем точны. Это-не мыс на берегу Сарысу, а повышенность Голодной степи» - деп жазып, нақты орналасу аймағын көрсетті [Кузнецов, 1927, 123-б]. Алайда оның атауы туралы мәселеге ешқандай уәж келтірмеді. Яғни, Тамғалы жар атауы М.И. Иванин дерегінде дұрыс айтылған деп айтуға болады. Ю.А. Шмидтің Таңбалы жардағы таңбалардың иероглиф екендігі туралы ойын Л.Кузнецов теріске шығарып: «Оказалось, на камне вовсе не иерогифы, как писал Шмидт, а высечены тамги различных племен»- дей келе ондағы тасқа басылған ру-тайпалардың таңбалары екендігіне көз жеткізді [Кузнецов, 1927, 123-б]. Ю.А.Шмидт XIX - ғасырдың 80-жылдарында далалық аймақта зерттеу жұмыстарымен айналысып, карта бетіне түсірді. Бетпақдаладағы Таңбалы жардағы таңбалар туралы: «...Камень этот придналежит к песчанникам, величиною 3 кубических сажени, с высеченным на нем клинообразными иероглифами и цветными лоскутками, которыми киргизы украсили, окружающие камень кусти боялыша» - деп жазды [Шмидт, 1894, 47-б]. Таңбалы жарды зерттеуші А.Шренк еңбегін мысалға ала отырып Ә.Марғұлан бұл есткеркішті көп ғалымдар «тарихтың зор куәлігі» деп атайтындығын жазған [Маргулан, 2005, 120-б]. 1895 жылы Ақмолалық әскери дәрігер Л.И. Кузнецов пен Атбасар уезінің тілмәші Х.Бекхожин Таңбалы жарда болып ондағы таңбаларды қағаз бетіне және фото суретке түсірген. Л.Кузнецов жазбалары мемлекеттік орыс географиялық одағының Семей бөлімінің жазбаларында сақталған. Л.И. Таңбалы жардағы қағаз бетіне түсірген таңбалары осы жазбаларда сақталған. (№1 сурет). Таңбалы жар таңбаларын фотоға түсірген Х.Бекхожиннің фотолары Өзбекстан Республикасының мемлекеттік архивінде сақталуы мүмкін деген болжам бар. Бұл болжам Рогожинскийдің Таңбалы жар туралы мақаласында келтіріледі. Л.Кузнецов: «Из имеющихся источников известно также, что в 1895 г. во время поездки по делам затянувшейся земельной тяжбы между кочевниками долины Сарысу и Чу переводчик Атбасарского уезда Акмолинской области Хасан Бекходжин (с 1890г.выступал тяжбе в качестве доверенного лица от казахов рода баганалы племени найман того же уезда) осмотрел Тамгалытас, зарисовал знаки на камне и сопроводил переводом некоторые имевшиеся здесь же надписи; кроме того, им впервые был сделан фотографический снимок камня» - деп жазды [Кузнецов, 1927, 123б]. Алайда бұл фотоның сапасының нашар болып шыққандығы жөнінде Л. Кузнецов Семей бөлімінің жазбаларында жазып өтеді [Кузнецов, 1927, 120б]. Қазіргі күндері Таңбалы жардағы жазуларда Л.Кузнецовтың қағаз бетін түсірген араб әріптерімен жазылған мәтін сақталмаған. Суреттегі таңбалардың көпшілігі бүгінгі күні сақталмаған.

№1 сурет

Таңбалы тас кешендерінде кездесетін ру таңбаларына қатысты деректердің қайнар көздерінің бірі М.Ж. Көпейұлы жинақтаған шежіре аңыздары. М.Ж. Көпейұлы: «Бетпақ далада «Таңбалы шұбар» деген жер бар. Сонда тасқа басылған таңбалар бар. Қазақтың таңбалары талас болса сол тастан барып қарасады. Алаша ханның тұсында басылған таңба деседі. Мұнан бұрын сағымнан пайда болған Шыңғыс хан да тоқсан екі

баулы Қыпшаққа таңба үлестіріп, ұран қойып берген екен деседі. Алаша ханның тамы Қаракеңгірде, өзеннің күн батысында, Ташкент, Түркістан ұсталары жасаған. Күйдірген кірпіштен салынған. Өзінен қалған нәсіл, тұқым» - жоқ дей отырып, «Таңбалы шұбар» атауы жөнінде және таңбалардың салыну уақыты туралы деректер береді [Көпеев, 2007, 123б].

XIX-ғасырда Тамғалы жар есткерткішін Ресей зерттеушілерінің назарын аударса Отандық зерттеушілер ішінде танымал ғалымдар Ә.Марғұлан, Қ.И. Сатпаев Тамғалы жардың қазақ тарихында ерекше орын алатындығына көз жеткізді. Ә.Марғұлан «Тамғалы тас» жазуы атты мақаласында: Мұндағы қалың жазудың тұрған жерін қазақтар ерте заманнан бері қарай «Тамғалы тас», «Тамғалы жар» деп атайды. Ол Бетпақдаланың ортасын қия кесіп, ұзыннан созылған шың-жартас, Сарысу өзенінен 20 шақырымдай жоғарырақ. Тамғалы-жар биік шыңның іргесінде жоғары шалқып тұратын құмайт тастар, ол тас жұмсақ болғандықтан жазуға да өте қолайлы» - деп жазды [Марғұлан,1984,132-б]. Шынымен де Таңбалы жардағы тас таңбаларды басуға өте қолайлы жұмсақ болып келеді. Л. Кузнецовтың Семей бөлімшесі жазбаларында берген араб жазуымен берілген мәтін мазмұнын Қ.И. Сатпаев өз еңбегінде былай деп түсіндіреді: «Кыпчаки, найманы, алчины, аргыны (каракесек), уйсуны (куйсун) и табыны! О дай благоденствия этим шестерым» (қыпшақ, найман, алшын, арғын, қааркесек, үйсін, табын иллахи қар рәсиге hамиша хайа рахмет қыл сен алтауын» - деп түсіндіреді[Сатпаев, 2017, 85-б]. Ә.Марғұлан: «Тамғалы тас» жазуындағы үш жүз тайпаларының бірігіп, «алты ұлысты сақтай гөр» деп тілеуі - ең соңғы рет қазақ болып, жеке халық болудың ашық бір түрі » - дей келе бұл есткерткіштің қазақ халқының жеке халық болуы тұсындағы бас қосқан есткерткіш болғандығы туралы жазды [Марғұлан, 1984, 142-б]. Ә.Х. Марғұлан А.И. Шренкті Таңбалы жарда кездесетін көне таңбалардың арасында Сібірдегі қия тастардан «... Орхон жазуына ұқсас алфавиттен бірнешеуін түсіріп алады» - деп жазып, көне таңбалардың бірнешеуін көрсетеді [Марғұлан, 1984, 133-б]. Осы таңбалардың ішінде көне орхон әріпіне ұқсас таңба қазақ ру таңбаларының ішінде кездесе бермейді (№3сурет). Ә.Марғұлан Шренктің Сібірдегі қия тастардан А.И. Шренктің көне Орхон жазуына ұқсас таңбаларды түсірген дей келе алты таңбаны көрсетеді.[Марғұлан, 1984, 142-б]. Осы алты таңбаның ішінше бұл таңба кездеседі. Бұл жерде көне тайпалық таңбалардың түрік сына жазуымен байланысы туралы Н.А. Аристовтың мына пікіріне тоқталып өтсек: «Так если ограничитсься даже теми формами, какие имеют употребленные В.В. Радловым для напечатания надписи на памятнике Кюль-тегина знаки туркского алфавита то окажется, что 29 из 38 знаков тюркского-алфавита сходны с ныне существующими родовыми тамгами или близко к ним, при сем некоторые знаки представляют собою одну и ту же тамгу, только в разных положениях» - дей келе таңбалар мен түрік сына жазуларының ұқсастықтарын көрсетті[Аристов, 2007,50-б]. Бұл байланыстарды анықтау мақсатында жан-жақты терең зерттеуді қажет етеді.

Талдамалар

Таңбалы жар ру таңба кешендері Дабысын тұз көліне барып құятын, батыстан шығысқа қарай ағатын екі үлкен сай бойында орналасқан. Таңбалы жар есткерткішінің орналасу айырмашылықтарына байланысты кешендердің солтүстік батыс жағындағы нысанды Таңбалыжар - 1, деп белгіледік. Таңбалы жар - 2 де ру таңбалары биік жардың оң жағында орналасқан. Таңбалы - 1 кешеніне қарағанда 2 - кешеннің тастары қатты болып келеді, яғни үгітілу процесі жүрмеген. Таңбалы жар- 1 де ру таңбалары жардың бойындағы бірнеше жерде табиғи тастарға бедерленген. Таңбалыжар 2 де ру таңбалары боркемік, жұмсақ тасқа салынған. Жергілікті өлкетанушы Мақсат Қарғабайдың айтуынша Таңбалы жардағы тастардың ел аузындағы бір атауы Егілмелі тас, яғни жұмсақ, бос деген мағынаны білдіреді.

Таңбалы жар ескеткіштеріндегі ру таңбаларын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олар:

- Оғыз,Сақ дәуірінен бастап тасқа басылған көне таңбалар.
- Қазақ хандығы тұсында салынған ру таңбалар;

Таңбалытас есткерткішін ғалым Қ.И. Сатпаев та Таңбалытас №1, және Таңбалытас №2 деп деп белгілеп, Таңбалытас 2 дегі таңбалар Таңбалытас 1 қарағанда кейіннен салынған деп есептейді. Оның себептерін былайша түсіндіреді:

- 1.Таңбалытас 2 жұмсақ құмтастан тұрғандықтан табиғи бұзылымға тез бой алдырады;
- 2.Араб жазулары (XIX-XXғғ) кейінгі араб каллиграфиясымен жазылған;
- 3.XIX ғасыр мен XX ғасыр басында қазақтар 1 кешендегі таңбаларға киелі ретінде санап тиіспеген, кейбір таңбаларды осы жерге яғни жақын Таңбалыжар 2 ге естелік ретінде сақтап көшірген;
- 4. Таңбалы тас 2 алдыңғы зерттеушілер сипаттамаларына сәйкес келмейді. (Ю.А.Шмидт, А.И. Шренк, Л.Кузнецов) [Сатпаев, 2017, 83-84 -бб].

Біздің пікірімізше, Қазақ хандығы құрылу қарсаңында ру таңбалары негізінен осы Таңбалы-1 кешеніне салынған және Л.Кузнецов пен Х.Бекхожиннің сипаттаған 500 - ге жуық таңба осы кешенде орналасқан. Бұған биік жарқабақтан төменге қарай құлаған ірі тас фрагменттері, олардың бей-берекет жатуы дәлел бола алады. Біздің көшірме жасаған ру таңбалары тастардың ең үстінде жатқан бөліктерінен

ғана алынды. Бізге дейінгі зерттеушілер сипаттаған ру таңбалары осы Таңбалы-1 кешенінде жатқан ауыр тас фрагменттерінің астында деп есептейміз.

Нәтижелер

Көне таңбалар қатарында оғыз дәуірі кезеңінен келе жатқан таңбалар да кездеседі. Мұндай таңбалардың бірі оғыздардың қайы тайпасының таңбасы Таңбалы жар - 2 есткерткішінде таңбаланған. (3 сурет) Осы таңба туралы Рашид ад-дин қайы руының таңбасы деп көрсетеді [Рашид-ад-дин, 1952, 88-б]. М.Қашқари өз еңбегінде бұл оғыз тайпасының атауын кайиг деп атап, ол тайпа таңбасын осылай белгілеген [Қашқари, 2005, 93-б]. Т.Омарбеков Сыр бойын билеген қаңлы тайпалары билікке келгендер атымен «Оғыз» атанып кетті дей келе, Рашид-ад-динде бірінші болып, Қашқариде 22 тайпа арасында екінші болып аталатын Қайы (қайығ) тайпаларының кейінгі қазақ Қаңлыларында сақталып қалуы сондықтан деп жазады [Омарбеков, 2017, 28-б]. Қаңлыларда осы таңбаның бір бөлігі яғни I көсеу таңбасы сақталған. Бұл таңба қазақ ру-тайпалары арасында жеке-жеке кездеседі. Олар бақан таңба - Y, I - әліп таңба, II - қос әліп таңба. Көне таңбалар арқылы ежелгі тайпалардың кейінгі қазақ хандығын құрған ру-тайпалармен тікелей туыстық қатынастарын айқындауға болады.

№2

№3

2 - суреттегі «балық таңба» туралы Ә.Марғұлан А.И. Шренктің Сібір жеріндегі қия тастағы таңбалар арасынан Орхон жазуына ұқсас алфавиттен бірнешеуін түсіріп алған дей келе бірнешеуін көрсетеді [Марғұлан, 1984, 132-б]. Берілген алты таңбаның ішінде осы таңба көрсетілген. Бұл таңба расында да Орхон жазуында кездеседі.

№4

№5

Қаз табан таңба (5 сурет) - Таңбалыжар - 1.2. кешендерінде кездеседі. М.Тынышбаевтың таңбалар кестесінде берілмеген. Н.А. Аристовта да бұл таңба жөнінде мәлімет бер кездеспейді. Аталған таңбаның қандай тайпаға тиселі екендігін анықтау қажеттігі туындайды. Бұл таңба қандай руларға тиісті екендігі ру-тайпаларының таңбаларымен салыстыра зерттеуді қажет етеді. Ә. Марғұлан: « Бептақдалада салор қазан таңбасы» - дей келе екі таңбаның бірін осылай көрсеткен [Марғұлан, 1984, 28-б].

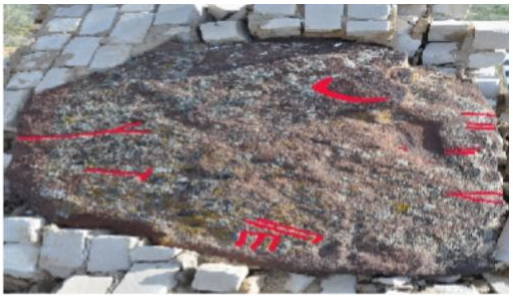
Алайда М.Қашқари еңбегінде Салгур, Рашид-ад-динде Салор атанған тайпа таңбасы Ә. Марғұлан көрсеткен таңбаға толық сәйкес келмейді. Дәл осы таңба «Арқар» деп аталып, төре таңбасы ретінде көрсетіледі. Тағы бір еске салатын қызықты жағдай осы таңба Есік қорғанынан табылған күміс табақшадағы көне жазуда да кездеседі. Ә. Марғұлан мақаласында көрсеткен оғыздардың баят тайпасының таңбалары Тамғалы жарда кездеспеді [Марғұлан, 1984, 133-б]. Мұның себебі бұл есткерткіштің табиғи және кездейсоқ адамдардың қолымен бүлінгендіктен таңбалар өшіріліп қалуы мүмкін.

Ашамай таңбасы Таңбалы жарда осы таңбаның екі түрі кездеседі. (4, 6 сурет) Таңбалы жарда кезедесетін ашамай таңбасының бірінде төменгі екі бөлігінде қосымша бағыт берілген. Ашамай таңбасы М.Тынышбаевтың ру таңбалары кестесінде Кіші жүзде Керейіт, Орта жүзде Керей мен Уақ руларының ру таңбасы болғандығын көрсетеді[Тынышпаев, 1990, 29-30-бб]. Таңбалыжар-2 кешенінен табылған ашамай таңбасына қосымша төменгі жағына бағыттаушы берілген, таңбалардың бұл түрі ру таңбаларын зерттеушілер еңбектерінде кездеспейді. Аталған таңба жөнінде Ақселеу Сейдімбек көне таңбалардың бірі ретінде крест таңбасына ұқсас бірақ екі жақ ұшында бағыттауыш (стрелка) (4 сурет) бейнеленген таңбаны жебе таңба деп атап, кіші жүздің Алшын руының таңбасы ретінде көрсетеді [Ақселеу Сейдімбек, 2008, 688б]. Ашамай мерзімді көшу кезінде түйе өркешіне арасына жүкті орналастыру мақсатындағы айқасқан ағаштан жасалған құрал. Ашамай таңбасын зерттеушілер арасында крест таңбасымен айырмашылықтарын шатастыру кездесіп жатады. Ашамай таңбасына ұқсас таңба Рашид ад диннің еңбегіндегі оғыздардың Күн

ханның үшінші ұлы Жұлдыз ханның бірінші ұлы Аушур және екінші ұлы Кызыктың таңбалары қазақ руларының арғы тарихынан хабар берсе керек [Рашид-ад-дин, 1952, 88-б].

№6

№7

Бақан таңба - (Y) – шаңырақты көтеретін бағана ағаш құралы атауымен байланысты. Бақан таңбасы Таңбалы 1.1., 1.2. Шеңгелдіде кездеседі. Зерттеушілер ішінде бұл таңбаның таралуы жөнінде М. Тынышбаев таңбаның Кіші жүздің Алаша, Шеркеш, Есентемір, Алаша Орта жүзде Бағаналы н Найман руларында кездесетіндігі туралы мәлімет келтіреді [Тынышпаев, 1990, 29-30-бб]. Осы таңбаның шығу уақыты туралы С.А. Яценко мен Т.С. Досанов: «В целом тамга в виде буквы «Y» весьма широко встречаетх в петроглифах тюрко-монголских народов, в том числе и в сценах датируемых эпохой раннего средневековья. Вероятно, на территории Минусинской котловины Y образная тамга также использовалось в эпоху раннего средневековья» - дей келе, таңбаның шығу уақытын ерте орта ғасырлар уақытымен байланыстырады [Яценко, Досанов, 2014, 134б]. Минусин ойпатындағы ерте бұл таңба орта ғасырлар таңбасы ретінде берілгенімен Қазақстан аумағында бұл таңбаның ертерек уақытта болғандығына көз жеткізуге болады. Тағы бір көңіл аударатын жағдай Есік қорғанынан табылған күміс табақшадағы көне жазуда осы бақан таңбасы да кездеседі. Найманның ортақ таңбасы V мүйіз немесе өкіреш таңбасы мен Y бақан таңбасын көбінесе зерттеушілер шатастырып жатады. Ә. Марғұлан «Ескі қаңлы елінің тасқа түсірген таңбасы» және ескі ергенек таңбасы Найман таңбасының бірі ретінде осы таңбаны көрсетеді [Марғұлан, 1984, 133-б]. Найманның ортақ таңбасы есебінде кездесетін - V таңбасы. (мүйіз, немесе өкіреш таңба - шартты түрдегі атауы) Наймандардың шығу тегі Оғыздармен байланысты болғандықтан және бұқа культімен байланыстыра осы атауды ұсындық. Бұл екі таңбаның ортақ емес екендігін және әртүрлі ру-тайпалардың таңбалары болғандығына көз жеткізуге болады. (7 сурет)

Түйе мойын таңба (9 сурет) - немесе шылбыр деп аталады. Бұл ру таңбасы С.Аманжоловтың жазуынша Жаппас, Таз тайпаларының таңбалары болып еспетелінеді. Кіші жүз шежіресін жазған Т.Үсенов Алаша таңбасы «Айшық», яғни «Z» деп көрсетеді. Осы таңбаға ұқсас, бірақ қосымша жалғанған таңба кездеседі. Сонымен қатар Ә.Марғұлан бұл таңбаны қайы елінің жайтаңба, бүкіл елінің таңбасы тізе бүк таңбасы ретінде көрсетеді [Марғұлан, 1984, 134-б].

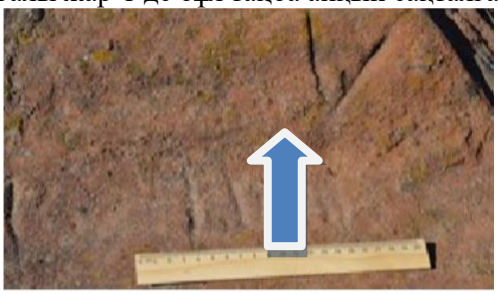
№8

№9

Тарақ таңбаның айыр таңба немесе төре таңба атаулары да кездеседі. (8-9 сурет) - төленгіт, табын, руларында кездеседі. С. Аманжолов «Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері» атты кітабында тарақ таңбаны Жалайыр руының да таңбасы ретінде көрсетеді [Аманжолов, 1959]. С.Е. Әжіғали тарақты табын таңбасы жайлы айта келіп бұл таңбаның массагетерден бері қазақ хандарына дейінгі және тағы басқа әулеттердің таңбасы болғандықтан пішімі даулы деп есептейді [Әжіғали, 2002, 464-б]. Тарақ таңбасы туралы С.Әжіғалидың бұл пікірімен келісуге болады. Шын мәнінде де тарақ таңбасының жоғарғы бөлігінде сызықшаның түйісуі әр түрлі болып келеді. Үйсін ішінде жалайыр және арғын ішінде тарақты таңбасы бар. Ә.Марғұлан Ш.Уәлихановтың мына дерегін келтіреді: қазақ арасында үйсін мен қаңлыларды ұлы ата деп қадірлеп, Жалайыр Қадірғалидың сипаттауынша ең беделді болған деген пікірін келтіреді [Марғұлан, 1984, 142-б]. М. Тынышпаев тарақ таңбасын төре таңбасы ретінде белгілеген [Тынышпаев,1990,30-б]. Тарақ таңбасы туралы мақаласында Ж.Егізбаев «... Ноқта ағасы, аға балалы қара шаңырақ иесі атанған жалайыр, тарақты, табын, және төрелер - қазақ қоғамында атқарушы билік өрісінде болған және тарақ таңбасы билік рәмізі болғандығын зерттеуді тереңдете түседі» - деп жазды [Егізбаев, 29-30б].

Тұмар таңба - М. Тынышбаев кестесінде бұл таңба Ұлы жүз рулары Шапырашты мен Ошақты, және Кіші жүздің Беріш руларында кездеседі. Осы таңбаны М. Тынышбаевтың Ошақтылардың негізгі таңбасы ретінде көрсетіледі. [Тынышпаев, 1990, 28-б]. Тамғалы жар-1 де бұл таңба айқын сақталған.

№10 №11

Көсеу таңба - І жиі кездесетін таңбалардың бірі. С.Аманжолов, Н.И. Гродеков, М.Тынышбаев пайымдаулары бойынша Қаңлыларда екі түрлі таңба кездеседі. Бірі -) ай таңба, екіншісі І көсеу таңба. Бұл таңбаның қандай руға тиселі екендігі әлі анықтауды қажет етеді. Н.А.Аристов көсеу таңбасы туралы: «У колена канглы тамга кусеу, (кочерга) а потому колена исты, у которого, как и у родов его тилик и уик, там же тамга, должно происходить от канглов» - деп жазды [Аристов, 2007, 50-б]. Бұл таңбаны отқа табынумен байланысты мифологиялық түсініктен шығуы мүмкін деген болжам жасауға болады.

Босаға таңба (II) - Таңбалыжар 1 және 2 кешенде де кездеседі. Бұл таңба Н.А.Аристов, М. Тынышбаев зерттеулерінде Қоңырат руының таңбасы болып есептелінеді. Босаға таңбасы киіз үйдің кірер есігіне, яғни босағаға ұқсас келеді. Босаға қазақ халқы түсінігінде киелі орын ретінде белгілі. **Үш әліп таңбасы** - Таңбалы жар 2 кешенінің 4 - тасында әліп таңбасының астыңғы бөлігінде қосымша көлденең үш жолақ сызық берілген. Т.Омарбеков б.з.б. II - б.з. IV ғасырлары аралығындағы ежелгі үйсіндердің бір таңбасының бірі ретінде таңбасы осы үш жолақ сызық таңбасын көрсетеді [Омарбеков, 2017, 23-27-бб]. Ә.Марғұлан бұл таңбаны үш әліп деп атап, ескі үйсіндерге тиселі екендігін жазды [Марғұлан, 1984, 140-б].

Ашамай таңба (х) - Таңбалы жар - 2 кешенінде берілген. М. Тынышбаев кестесінде Орта жүздің Бағаналы руының бір таңбасы, Уақ және Кіші жүзде Телеу және Керейіт руларының таңбасы ретінде көрсетіледі [Тынышпаев, 1990, 29-30-бб]. Ашамай мерзімді көшу кезінде түйе өркешіне арасына жүкті орналастыру мақсатындағы айқасқан ағаштан жасалған құрал. Ашамай таңбасын зерттеушілер арасында крест таңбасымен айырмашылықтарын шатастыру кездесіп жатады. Ашамай таңбасына ұқсас таңба Рашид-ад-диннің еңбегіндегі оғыздардың Күн ханның үшінші ұлы Жұлдыз ханның бірінші ұлы Аушур және екінші ұлы Кызыктың таңбалары қазақ руларының арғы тарихынан хабар берсе керек [Рашид-ад-дин, 1952, 88-б].

№ 12 № 13

Сірге таңбасы (13 сурет) - Сіргелі руының таңбасы атауымен байланысты. Сірге төрт түлік мал ішінде түйе мен сиырдың есейген төлінің енесін ембес үшін лайықтап жасалған томағасы. Тамғалы - 2 де кездеседі. М.Тынышбаев, С.Аманжолов зерттеулерлерінде сірге таңбасының Сіргелі руына тиселі екендігін жазылды.

Қос әліп таңбасы (II) - Таңбалы жар-2 кешенінде кездеседі. М. Тынышбаевтың таңбалар Орта жүзде Қыпшақ, Кіші жүзде Керейіт пен Тама руларының таңбасы ретінде көрсетілген [Тынышпаев, 1990, 29-б].

Оқ таңба - жебе ұшының басына ұқсайды Таңбалыжар-1 кешенінде кездеседі. М.Тынышпаевтың ру таңбалары кестесінде бұл таңба Адай руының негізгі таңбасы болып есептелінеді.

Көз таңбасы - М. Тынышпаевтың ру таңбалары кестесінде Арғын таңбасы болып есептелінеді. Көз таңба Талмас ата есткерткішінен табылды. (14сурет)

№14 №15

Таңбалытастың 1970-жылдардан бастап және қазіргі күндері де келуші адамдар қолымен бүлініп жатқандығына жоғарыдағы сурет дәлел бола алады. (15 сурет) Таңбалы жардағы кейбір таңбаларды әлі де жан-жақты зерттеу қажет. Таңбалы жар есткерткіші туралы Ж.О. Артықбаев Киелі жерлер: Таңбалы тас атты мақаласында: «Таңбалытас» тасасында Еуразия халықтарының сұлбасы көрінеді. Себебі Бетпақдаладағы құз-жартастарға таңба салу құрметіне даланың ең ежелгі мықты тайпалары ғана рұқсат алған. Бұл есткерткіш - қазақтың ұлттық бірлігінің ең тамаша айғағы және тарихымыздың қайнар бұлағы» - деп жазды[Артықбаев, 2015].

Қорытынды

Таңбалытастың қазіргі жайы туралы: «Қазба байлыққа қызыққан отаршы елдің өкілдері жарып жіберген Таңбалы тасты сақтай алмадық. Өкініштісі. Одан да өкініштісі, қазақ қазақ болғалы алғаш рет ту тіккен, орда көтерген жерді тиісінше қадірлей алмай отырмыз» - деп жазды өлкетанушы Төреғали Тәшен [Төреғали, 2017]. Жергілікті өлкетанушы С. Тәбірізұлы да осы есткерткішті сақтау мәселесі жөнінде бірнеше мақаласы шықты. Таңбалытастың қазіргі күйі жанашырлық жағдайда қалып отыр. Есткерткіштің табиғи мүжілуімен қатар адам қолымен де бүлінуде. Кеңестік жылдарында геологтар қолымен жарылып сындырылса, одан әрі таңба беттеріне кездейсоқ келушілердің де қолтаңбалары түсіп үлгерген. Тіпті бертінгі уақыттарда да осы есткерткішке келушілер таңбаларды бүлдіріп, үстінен әртүрлі адамдар есімдері мен түрлі жазуларды жазып қалдырған (15 сурет). Тарихтың мол мұрасы Таңбалытастың басына арнайы есткерткіш тақта қою, ондағы жойылып бара жатқан таңбалардың көшірмесін түсіру және қорғауға алу уақыт күттірмейтін іс.

Ұсыныстар:

- Таңбалыжар кешеніне келушілерге таныстыру мақсатында ескерткіш туралы ақпарат және оның тарихи маңызы жайында жазылған арнайы (табличка) тақтатас қою.
- Кешеннің қазақ халқының тарихындағы маңыздылығын ескере отырып мемлекеттік қорғауға алу.
- Таңбалы жар ескерткіштерін әр түрлі мамандық иелерін қатыстыра отырып кешенді зерттеуді ұйымдастыру.
- Зерттеу нәтижелеріне сәйкес Таңбалы жар кешендерін қайта қалпына келтіруді қолға алу.

ӘДЕБИЕТТЕР

Ақселеу Сейдімбек Қазақтың ауызша тарихы. Астана: Фолиант 2008.- 688 б.

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка А.1959.

Артықбаев Ж.О. Киелі жерлер: Таңбалы тас http://e-history.kz/kz/publications/view/3249 © e-history.kz 2015.қаңтар.

Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа. Астана: «Алтын кітап» 2007. - с.50

Әжіғали С. Архитектура кочевников Алматы. 2002. - 464 б

Егізбаев Ж. Қазақ тайпалары мен руларының таңбаларындағы тарақ таңбасының билікке қатысы мәселесінде //Қазақстанның ғылыми әлемі. №3-6 (49-52) 213 - 82-83 бб.

Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. СПб.1875 - с.196

Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. 2-басылым.толық. Астана: «Алтын кітап». 2007

Кузнецов Л. О надписи на камне «Тамгалы тас» в пустыне Бетпак дала в Атбасарском уезде Акмолинской губерни// Записки Семипалатинского отдела Государственного русского географического общества выпуск. XVI Семипалатинск. 1927. - с.123

Маргулан А.Х. Труды по культура казахского народа. Павлодар: «Эко», 2005. - с.120

Марғұлан Ә. Х. «Тамғалы тас» жазуы // Жұлдыз №1 январь 1984 - 132 б.

Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк Алматы: «Дайк-пресс» 2005. - 93 б.

Омарбеков Т. Ежелгі Ақыртастағы таңба нені аңғартады? // т.ғ.д. профессор Қ.Т. Жұмағұловтың 70жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция жинағы. 2017

Рашид ад-дин Сборник летописей. Т 1. Книга 1. Москва-Ленинград., 1952. - с.88

Сатпаев К.И. Доисорические памятники в Джезказганском районе Астана: «Алтын кітап» 2017. - 85 б.

Төреғали Тәшен Қазақтың төлқұжаты - Таңбалы тас // Айқын газеті. Сәуір 21, 2017

Тынышпаев М. Материалы к историикиргиз-казахского народа Алматы: «Алтын-орда» 1990. - с. 29-30

Шмидт Ю.А. Очерки киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела, в Акмолинской области // Записки Западно - Сибирского отдела ИРГО. Кн. XVII, Вып II. Омск, 1894. - с. 47

Яценко С.А. Досанов Т.С. Тайна руники // қазақстан және Орта Азия халықтарының материалдық емес мәдени мұраларын зерттеу мәселелері: топонимика, эпиграфика, өнер атты халықаралық конференция материалдары. Астана. 2014 - 243 б.

МАЗМҰНЫ

Абдаллах ал-Нуимат
ИСЛАМ, ИРАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КЕҢЕС ОДАҒЫ ҚҰЛАҒАН СОҢ 4

Абдаллах ал-Нуимат
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР ТУРАЛЫ 10

Сойкина Н.Ю., Бейсегулова А.Қ.
ЖАРТАС БЕТТЕРІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ МЕРЗІМДЕЛУІНДЕГІ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӘДІСТЕРІ 14

Сулейменова М.Ж., Нұрсұлтанова Л.Н., Айтмағамбетов Д.Р.
ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ (ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ) 18

Абдрахим М.Е.
ӘЛЕМДІК ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАҒЫ «ЧИНОВНИК» ТЕРМИНІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ 23

Алдажұманов Қ.С., Асанова С.А., Джунисбаев А.А.
СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНА (105-ҚАЗАҚ АТТЫ ӘСКЕР ДИВИЗИЯСЫ МЫСАЛЫНДА) 28

Артюхова О.А., Мәміров Т.Б., Осипова Е.А.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАС ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР 38

Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х.
ХАНҚОРҒАН ҚАЛАШЫҒЫ – АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ОРДАСЫ 47

Ғалымов Е.
ҚАЙЫМ МҰХАМЕТХАНОВ ЖӘНЕ АБАЙ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ 50

Ғалымов Е.
МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ 55

Картаева Т., Нұрдәулетова Б.
МАҢҒЫСТАУДАҒЫ АҢШЫЛЫҚ («МАҢҒЫСТАУ» ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ) 60

Қуандық С.Р.
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМИ-КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ ТАС ҚОРЫ МЕН ӨҢІРЛІК ГЕОЛОГИЯЛЫҚ КӨРМЕНІҢ ТАС КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫН ЗЕРТТЕУ 70

Құдайбергенова А.И.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СУБЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДАҒЫ КӨРІНІСІ 74

Майданали З.
ЗАМАНАУИ ТАРИХНАМАДАҒЫ КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДАРДЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ 81

Маулет А.
САРЫАРҚА ДАЛАСЫНЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАР 85

Маулет А.
САРЫАРҚА ДАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАР 89

Мерц И.В.
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢ ЕЖЕЛГІ ДӨҢГЕЛЕКТІ КӨЛІК (мәселенің қойылымына) 93

Оңғарұлы А.
ҮСТІРТ ПЕН МАҢҒЫСТАУ ТАС МҮСІНДЕРІНДЕГІ САРМАТ БАТЫРЛАРЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕРІ 100

Самашев С.К.
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАҢБАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 106

Сиражева Б.А.
БЕРЕЛДЕН ТАБЫЛҒАН СҮЙЕК БҰЙЫМДАР 110

Смағұлов Е.А.
ШАУҒАР ҚАЛАСЫНЫҢ (ШОЙТӨБЕ ҚАЛАШЫҒЫ, ТҮРКІСТАН ОАЗИСІ) ӨМІР СҮРГЕН УАҚЫТЫНЫҢ ТОҚТАҒАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР 115

Таңатарова Ж.Т.
ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ШИГАБУТДИН МАРЖАНИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ 121
Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАН ТОПЫРАҒЫНДАҒЫ КӨКТЕРЕК, ҚАРАҒАШТЫ, ЖЫЛАНДЫ АТАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ БІРЕР СӨЗ 128
Толамисов А.Ғ.
ОТАРШЫЛДЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒДЫРЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІКТЕН КЕЙІНГІ «ҚАЗАҚТЫҚ РЕНЕССАНС» 136
Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БІЛІМ БЕРУ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ КОНТЕКСІНДЕ: (ОҚУЛЫҚТА ЖҰМЫС ІСТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН) 145
Самашев С.К.
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАҢБАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 151
Шнанов У.Р.
ТАҢБАЛЫ ЖАР ЕСКЕРТКІШІНІҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ 156

СОДЕРЖАНИЕ

Абдаллах ал-Нуимат
ИСЛАМ, ИРАН И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ ПОСЛЕ РАСПАДА СОВЕТСКОГО СОЮЗА 4

Абдаллах ал-Нуимат
О СОВРЕМЕННОМ СОСТОЯНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 10

Сойкина Н.Ю., Бейсегулова А.К.
МЕТОДЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ДАТИРОВАНИИ ПАМЯТНИКОВ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА 14

Сулейменова М.Ж., Нурсултанова Л.Н., Айтмагамбетов Д.Р.
К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР) 18

Абдрахим М.Е.
ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТЕРМИНА «ЧИНОВНИК» В МИРОВОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКЕ 23

Алджуманов К.С., Асанова С.А., Джунисбаев А.А.
К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВОЙСКОВЫХ СОЕДИНЕНИЙ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ (НА ПРИМЕРЕ 105-Й КАЗАХСКОЙ КАВАЛЕРИЙСКОЙ ДИВИЗИИ) 28

Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., Осипова Е.А.
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА КАЗАХСТАНА 38

Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х.
ГОРОДИЩЕ ХАНКУРГАН – СТАВКА АБЛАЙХАНА 47

Галымов Е.
КАЙЮМ МУХАМЕДХАНОВ И ТЕКСТОЛОГИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ 50

Галымов Е.
ТЕКСТОЛОГИЯ ТВОРЧЕСТВА МУХТАРА АУЭЗОВА И АБАЯ 55

Картаева Т., Нурдаулетова Б.
ОХОТА В МАНГЫСТАУ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ «МАНГЫСТАУ») 60

Куандык С.Р.
ИЗУЧЕНИЕ КАМЕННЫХ КОЛЛЕКЦИЙ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО НАУЧНО-КОЛЛЕКЦИОННОГО КАМЕННОГО ФОНДА И РЕГИОНАЛЬНОЙ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ ВЫСТАВКИ 70

Кудайбергенова А.И.
ИССЛЕДОВАНИЕ СУБЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП КАЗАХСТАНА НА ОСНОВЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ 74

Майданали З.
ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 81

Маулет А.
ФОЛЬКЛОРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЗАПАДНОЙ САРЫАРКИ 85

Маулет А.
ФОЛЬКЛОРНОЕ НАСЛЕДИЕ ВОСТОЧНОЙ САРЫАРКИ 89

Мерц И.В.
ДРЕВНЕЙШИЙ КОЛЕСНЫЙ ТРАНСПОРТ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (к постановке проблемы) 93

Онгарулы А.
САРМАТСКИЕ АНТРОПОМОРФНЫЕ ИЗВАЯНИЯ УСТЮРТА И МАНГЫСТАУ 100

Самашев С.К.
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТАМГ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ 106

Сиражева Б.А.
КОСТЯНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ БЕРЕЛИ 110

Смагулов Е.А.
НОВЫЕ ДАННЫЕ К УСТАНОВЛЕНИЮ ВРЕМЕНИ УГАСАНИЯ ЖИЗНИ ШАВГАРА (ГОРОДИЩЕ ШОЙТОБЕ, ТУРКЕСТАНСКИЙ ОАЗИС) 115

Танатарова Ж.Т.
ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В ТРУДАХ ШИГАБУТДИНА МАРДЖАНИ 121

Тохтабай А.У., Карамендина М.О.
НЕСКОЛЬКО СЛОВ О СВЯТЫХ МЕСТАХ УЗБЕКИСТАНА – КОКТЕРЕК, КАРАГАЧ, ЖЫЛАНДЫ 128

Толамисов А.Г.
ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА КАЗАХСКОГО НАРОДА В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД И «КАЗАХСКИЙ РЕНЕССАНС» ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ 136

Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
«ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА» В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ СТРАТЕГИИ ОБРАЗОВАНИЯ: (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ НАД УЧЕБНИКОМ) 145

Самашев С.К.
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТАМГ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ 151

Шнанов У.Р.
РОЛЬ ПАМЯТНИКА ТАНБАЛЫ ЖАР В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА 156

CONTENTS

Abdallah al-Nouimat
ISLAM, IRAN AND CENTRAL ASIA AFTER THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION 4

Abdallah al-Nouimat
ON THE CURRENT RELIGIOUS RELATIONS IN CENTRAL ASIA STATES 10

Soikina N.Yu., Beysegulova A.K.
METHODS OF NATURAL SCIENCES IN DATING ROCK ART MONUMENTS 14

Suleimenova M.Zh., Nursultanova L.N., Aytmagambetov D.R.
TO THE QUESTION OF STUDYING KAZAKHSTAN-RUSSIAN RELATIONS (HISTORIOGRAPHIC REVIEW) 18

Abdrakhim M.E.
THE HISTORY OF STUDYING THE TERM "OFFICIAL" IN THE WORLD HUMANITIES 23

Aldazhumanov K.S., Asanova S.A., Junisbayev A.A.
TO THE HISTORY OF THE FORMATION OF NATIONAL MILITARY UNITS OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (BASED ON THE EXAMPLE OF THE 105TH KAZAKH CAVALRY DIVISION) 28

Artjuhova O.A., Mamirov T.B., Osipova E.A.
INTERDISCIPLINARY RESEARCH OF THE STONE AGE SITES IN KAZAKHSTAN 38

Baitanayev B.A., Yergeshbayev A.A., Shayakhmetov A.Kh.
KHANKURGAN SETTLEMENT – THE RESIDENCE OF ABLAI KHAN 47

Galymov E.
KAYUM MUKHAMEDKHANOV AND THE TEXTOLOGY OF ABAI'S WORKS 50

Galymov E.
TEXTOLOGY OF THE OEUVRE OF MUKHTAR AUEZOV AND ABAI 55

Kartaeva T.E., Nurdauletova B.
HUNTING IN MANGYSTAU (BASED ON THE MATERIALS OF THE ETHNOGRAPHIC EXPEDITION «MANGYSTAU») 60

Kuandyk S.R.
STUDYING OF STONE COLLECTIONS OF THE WEST KAZAKHSTAN SCIENTIFIC COLLECTION STONE FUND AND THE REGIONAL GEOLOGICAL EXHIBITION 70

Kudaibergenova A.
RESEARCH OF SUB-ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN ON THE BASIS OF STATISTICAL MATERIALS 74

Maidanali Z.
PROBLEMS OF SOCIO-POLITICAL ORGANIZATION OF NOMADIC SOCIETIES IN MODERN HISTORIOGRAPHY 81

Maulet A.
FOLKLORE HERITAGE OF THE WESTERN SARYARKA 85

Maulet A.
FOLKLORE HERITAGE OF EASTERN SARYARKA 89

Merts I.V.
THE OLDEST WHEELED TRANSPORT OF EAST KAZAKHSTAN (to the statement of the problem) 93

Onggaruly A.
THE SARMATIAN ANTHROPOMORPHIC STATUES OF USTYURT AND MANGYSTAU 100

Samashev S.K.
SOME ISSUES RELATED TO THE STUDIES OF THE KAZAKH STEPPES' MEDIEVAL TAMGA SIGNS 106

Sirazheva B.A.
BONE OBJECTS FROM BEREL 110

Smagulov E.A.
NEW INFORMATION TO DETERMINE THE TIME OF DECLINE OF SHAVGAR (SHOITOBE SETTLEMENT, TURKESTAN OASIS) 115

Tanatarova Zh.T.
THE ISSUES OF THE GREAT STEPPE HISTORY IN THE WRITINGS OF SHIGABUTDIN MARJANI 121
Toqtabaı A.Ý., Karamendina M.O.
SOME WORDS ABOUT THE KAZAKH SAINTS OF UZBEKISTAN: KOKTEREK ATA, KARAGASHTY AULIE AND ZHYLANDY ATA 128
Tolamissov A.G.
THE HISTORICAL FATE OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE COLONIAL PERIOD AND THE "KAZAKH RENAISSANCE" AFTER INDEPENDENCE 136
Shaimerdenova M.D., Kulshanova A.A.
«HISTORY OF KAZAKHSTAN» IN THE CONTEXT OF THE MODERN EDUCATIONAL STRATEGY: (FROM THE EXPERIENCE OF WORKING ON THE TEXTBOOK) 145
Samashev S.K.
SOME ISSUES RELATED TO THE STUDIES OF THE KAZAKH STEPPES' MEDIEVAL TAMGA SIGNS 151
Shnanov U.R.
THE TANBALY ZHAR MONUMENT'S PLACE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE 156

Компьютерде беттеген
Зикирбаева В.С.

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«edu.e-history.kz» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.